

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE’DE TARIMSAL TEŞVİKLERİN
MAKROEKONOMİK ETKİLERİNİN ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR

Hazırlayan
Filiz ÖZTÜRK

Malatya-2023

**T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE TARIMSAL TEŞVİKLERİN
MAKROEKONOMİK ETKİLERİNİN ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Filiz ÖZTÜRK**

**Danışman
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR**

MALATYA

JÜRİ ve ENSTİTÜ ONAYI

Jürimiz tarafından / /2023 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda bu tez oybirliği ile başarılı bulunarak İktisat Anabilim Dalı Doktora Tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

İmza

1. Prof. Dr. Levent Gökdemir

.....

2. Prof. Dr. Mehmet Güngör

.....

3. Prof. Dr. Tayfur Bayat

.....

4. Prof. Dr. Selim Kayhan

5. Prof. Dr. İzzet Taşar

O N A Y

Bu tez, İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri üyeleri tarafından kabul edilmiş ve Enstitü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve 20.../..... sayılı Kararıyla da uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Suzan ERGÜN

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR'in danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım; “Türkiye’de Tarımsal Teşviklerin Makroekonomik Etkilerinin Analizi” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığı ve yaralandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurla doğrularım.

Filiz ÖZTÜRK

TEŞEKKÜR

Tezin oluşumundan tamamlanmasına kadar geçen sürede, değerli bilgilerini benimle paylaşan ve desteğini benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR'e, tez süresince, tez izleme komitesinde yer alarak başlangıçtan son ana kadar bana yol gösteren, değerli görüşleri ile araştırmanın şekillenmesini sağlayan kıymetli hocalarım; Prof. Dr. Tayfur BAYAT'a ve Prof. Dr. Mehmet GÜNGÖR'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Filiz ÖZTÜRK

ÖZET

Tarım, ekonominin temel taşlarından biridir ve bir ülkenin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, tarım sektörünün sürdürülebilirliği ve verimliliği, genel ekonomik sağlığı etkileyebilir. Tarım ekonomilerde, gıda tedariki, istihdam ve dış ticaret dengesini sağlama, ekonomik büyümeye katkı, sanayi için hammadde sağlama, kırsal kalkınmaya etkisi, biyo-çeşitliliğin korunması gibi noktalarda katkı sağladığından önemli rolü olan bir sektördür. Tarım sektöründe arz ve talep esnekliğinin düşük olması gibi ekonomik, sosyal ve yapısal bir dizi güçlüklerle karşı karşıya olduğundan dolayı devlet desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için tarımsal desteklerin önemi Fourier temelli ekonometrik analiz yöntemleri ile test edilmiştir. Türkiye’de uygulanan tarımsal destek politikalarının Türkiye ekonomisinin temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri gelişmiş makroekonometrik yöntemler ile ölçülmesi amacıyla 1986 – 2021 yılları arasındaki OECD verileri kullanılmıştır. Makroekonomik değişkenler olarak ekonomik büyüme, işsizlik, enflasyon ve cari denge modele dahil edilmiş, tarımsal destek göstergeleri olarak da toplam tarımsal destekler ile üreticilere verilen tarımsal destekler ayrı ayrı modellenmiştir. Çalışmanın sonucunda hem toplam tarımsal destekler hem de üretici destekleri ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bununla birlikte iki desteğinde ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin oldukça zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: tarım teşvikleri, büyüme, fourier ARDL

ABSTRACT

Agriculture is one of the cornerstones of the economy and plays an important role in a country's development. Therefore, the sustainability and productivity of the agricultural sector can affect overall economic health. Agriculture is a sector that plays an important role in economies as it contributes to food supply, employment and trade balance, contributes to economic growth, provides raw materials for industry, impacts rural development, and preserves biodiversity. Since the agricultural sector faces a number of economic, social and structural challenges such as low elasticity of supply and demand, there is a need for government support. In this study, the importance of agricultural subsidies for the Turkish economy is tested with Fourier-based econometric analysis methods. In order to measure the effects of agricultural support policies implemented in Turkey on the main macro-economic indicators of the Turkish economy with advanced macro-econometric methods, OECD data between 1986 and 2021 are used. Economic growth, unemployment, inflation and current account balance are included in the model as macroeconomic variables, while total agricultural support and agricultural support to producers are modeled separately as agricultural support indicators. As a result of the study, both total agricultural supports and producer supports support economic growth. However, it is found that the effect of both supports on economic growth is quite weak.

Keywords: agricultural incentives, growth, fourier ARDL

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN EKONOMİYE MÜDAHALESİ VE EKONOMİK PERSPEKTİFTEN TEŞVİK SİSTEMİ

1.1. Devletin Ekonomik Hayata Müdahale Fikrindeki Değişim	3
1.1.1. Merkantilizm.....	4
1.1.2. Fizyokrasi	5
1.1.3. Klasik İktisadi Düşünce	7
1.1.4. Keynesyen İktisadi Düşünce	8
1.2. Kavramsal Olarak Teşvikler.....	9
1.3. Türkiye’de Teşvik Sistemi ve Teşviklerin Etkileri.....	11
1.3.1. Yatırım Teşvikleri	14
1.3.1.1. Büyük Ölçekli Yatırımlar	14
1.3.1.2. Bölgesel Yatırım Teşvikleri.....	14
1.3.1.3. Stratejik Yatırım Teşvikleri.....	16
1.3.1.4.Genel Yatırım Teşvikleri.....	16
1.3.2. İstihdam Teşvikleri.....	17
1.3.3. Ar-Ge ve Tasarım Teşvikleri	18
1.3.4. Bölgesel Yönetim Merkezi Teşvikleri	19
1.3.5. İhracat Teşvikleri	19

İKİNCİ BÖLÜM
TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE TÜRKİYE’DE
TARIMSAL TEŞVİKLER

2.1. Tarım Sektörünün Ekonomideki Payı	22
2.1.1. Tarım ve İstihdam	24
2.1.3. Tarım ve Büyüme	29
2.2. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları	31
2.2.1. Tarihsel Süreç İçinde Tarımsal Teşvik Politikaları	36
2.2.1.1. 1923-1945 Dönemi Tarım Politikaları.....	36
2.2.1.2. 1946-1961 Dönemi Tarım Politikaları.....	37
2.2.1.3. 1961 – 1980 Dönemi Tarım Politikaları.....	38
2.2.1.4. 1980 – 2000 Dönemi Tarım Politikaları.....	39
2.2.1.5. 2000 - 2021 Dönemi Tarım Politikaları.....	40
2.2.2. Destek Sağlayan Kurum ve Kuruluşlar	42
2.2.2.1. Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü.....	42
2.2.2.2. Tarım Kredi Kooperatifi.....	44
2.2.2.3. Toprak Mahsulleri Ofisi.....	45
2.2.2.4. Tarım Ve Orman Bakanlığı	46
2.2.2.5. Ziraat Bankası.....	47
2.2.2.6. Devlet Su İşleri	48
2.2.2.7. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu	49
2.2.3. Tarımsal Teşvik Araçları.....	50
2.2.3.1. Doğrudan Gelir Desteği.....	52
2.2.3.2. Fark Ödeme Destekleri	52
2.2.3.3. Telafi Edici Ödemeler.....	52
2.2.3.4. Hayvancılık Destekleri	53
2.2.3.5. Tarım Sigortası Ödemeleri	53
2.2.3.6. Kırsal Kalkınma Destekleri	53
2.2.3.7. Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programları Destekleri (ÇATAK)	54
2.2.3.8. Diğer Destek Ödemeleri	54

2.3. Teşvik Politikalarında Etkili Olan Uluslararası Kuruluşlar	56
2.3.1. Avrupa Birliği (AB)	57
2.3.1.1. Ortak Tarım Politikası ve Türkiye.....	58
2.3.1.2. Gümrük Birliği (GB)	60
2.3.2. Dünya Ticaret Örgütü.....	61
2.3.3. Uluslararası Para Fonu (IMF)	64
2.3.4. Dünya Bankası (DB).....	65
2.4. Dünyada Tarımsal Teşvikler.....	67
2.4.1. ABD Tarım Politikaları	69
2.4.2. Avrupa Birliği Ülkelerinde Tarım Politikaları.....	73
2.4.3. Çin Tarım Politikaları.....	77
2.5. Türkiye’de Tarım Sektörünün Sorunları	80
2.6. Tarımsal Teşvikler ile İlgili Literatür İncelemesi	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK UYGULAMA

3.1. Model ve Veriler	87
3.2. Birim Kök Analizi	91
3.3. Metodoloji ve Ampirik Bulgular.....	93
3.3.1. Toplam Tarımsal Destek Analiz Sonuçları	96
3.3.2. Üretici Destek Analiz Sonuçları	107
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	117
KAYNAKÇA.....	121

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1. Cari Fiyatlarla Tarımsal GSYİH.....	23
Tablo 2.2. Tarım Sektöründeki İstihdam ve Eğitim İlişkisi (Bin kişi).....	27
Tablo 2.3. Tarımsal Destekler	55
Tablo 3.1. Değişkenlere Ait Bilgiler	89
Tablo 3.2. Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler	90
Tablo 3.3. Becker vd. (2006) Fourier KPSS Birim Kök Test Sonuçları.....	92
Tablo 3.4. FARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları.....	98
Tablo 3.5. FARDL Uzun Dönem Parametreler	100
Tablo 3.6. Fourier Nedensellik Test Sonuçları	104
Tablo 3.7. FARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları.....	108
Tablo 3.8. FARDL Uzun Dönem Parametreler	110
Tablo 3.9. Geleneksel ve Fourier Nedensellik Test Sonuçları.....	113

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Tarımsal Ürünlerin GSYİH İçindeki Yüzdesi.....	22
Şekil 2.2. Tarım Ürünleri Dış Ticareti (% değişim)	24
Şekil 2.3. İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi)	25
Şekil 2.4. Tarımda İstihdam (toplam istihdamın %)	26
Şekil 2.5. Tarım Ürünleri İthalat-İhracatı (Milyon \$)	28
Şekil 2.6. Toplam İhracat ve İthalat İçerisinde Tarım Ürünlerinin Payı (%)	28
Şekil 2.7. Sektörlerin GSYİH içindeki payı (%)	30
Şekil 2.8. GSYİH ve Tarım (yıllık % büyüme).....	31
Şekil 2.9. Tarımsal Destekler (milyar TL)	34
Şekil 2.10. Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı	36
Şekil 2.11. Tarımsal Destekleme Bütçesindeki Dağılım (Milyon TL).....	56
Şekil 2.12. ABD Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı.....	73
Şekil 2.13. AB Toplam Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı	76
Şekil 2.14. Çin Toplam Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı.....	79

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 3.1. Değişkenlerin Ham Veri ve Fourier Fonksiyonları.....	96
---	----

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
CAB	: Cari İşlemler Dengesi
CSE	: Tüketici Desteği
ÇATAK	: Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programları Destekleri
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DB	: Dünya Bankası
DGD	: Doğrudan gelir desteği
DOHAK	: Doğu Karadeniz Projesi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
ERP	: Avrupayı Kalkındırma Planı
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: Gümrük Tarifeleri Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSSE	: Genel Hizmet Desteği
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPA	: Katılım Öncesi Yardım Aracı
IPARD	: Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Yardım Aracı

KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülleri
KOP	: Konya Ovası Projesi
Md	: madde
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
ÖTV	: Özel Tüketim Vergisi
PSE	: Üretici Destekleri
TAREKS	: Dış Ticarete Risk Esaslı Kontrol Sistemi
TARSİM	: Tarım Sigortaları Havuzu
TEPGE	: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TMO	: Toprak mahsulleri Ofisi
TUCSAP	: Türkiye İklim Dostu ve Rekabetçi Tarımsal Büyüme Projesi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Tarımsal faaliyetler, arazilerin işlenmesi yoluyla tarımsal çıktılar elde etmeye ek olarak hayvancılık ve ormancılık gibi faaliyetleri de kapsamına alan uğraşlar bütünü olarak tanımlanabilir (Kabukçu ve Oğuz,1998: 17). Tarımsal faaliyetlerin tarihi insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır.

Tarımsal ürünler insanın hayatta kalabilmek için tüketmek zorunda olduğu ürünlerdendir ve hayatın devamı için gerekli besin maddeleri bu sektör tarafından temin edildiğinden ikamesi olmayan konumdadır. Bu denli hayati öneminin yanında ekonomiye hammadde temini sağlaması, istihdam oluşturmaları ve dolayısıyla milli gelir üzerine etkileri gibi özellikleri nedeniyle de devletler çeşitli tarımsal politikalar ile tarım sektörünü desteklemektedir. Destekleme politikalarındaki önemli nokta, tarımsal üretimin ana materyali olan doğadaki kıt kaynakların en etkili şekilde kullanımı ve bu alanda çalışanların refah seviyesini iyileştirmektir (Gürler, 2012: 250). Bunlara ek olarak tarımda kendi kendine yeterli olabilmek en öncelikli sebeplerden birisidir. Olağandışı durumlarda gıda güvenliğinin sağlanması hayati önem arz etmektedir. Ayrıca dünyada popülasyon giderek artmaktadır ve hazır olunmazsa ciddi bir sorunla karşı karşıya kalınabilir.

Sektörlere göre istihdam verileri değerlendirildiğinde dünya nüfusunun 3'te 2'si tarım sektöründe istihdam edilmektedir (Kabukçu ve Oğuz,1998: 18)

Teşvikler devletin üreticiyi destekleme fikri üzerinden ekonomiye müdahale araçlarından biridir. Teşvik politikalarının farklı birçok amacının yanında genel olarak destekleme politikalarındaki amaç devletin ekonomiye müdahalesi ile toplumun genel refah düzeyini artırmaktır. Temel makroekonomik hedefleri gerçekleştiren sübvansiyonlar ayrıca bölgesel dengesizlikleri gidererek bölgesel bazda kalkınmayı da sağlamaktadır. Devletin destekleme politikaları zamanla ve içinde bulunulan duruma göre ayrıca sektörler arasında da değişiklik göstermekte aynı isimle olsa dahi işleyişi açısından da ülkeden ülkeye farklı şekillerde uygulanabilmektedir. Ortaya çıkan ekonomik krizler, globalleşme, uluslararası politikalarındaki dönüşümler, teşvik politikalarını sonlandırmamış, miktar ve uygulama şeklinde bir değişme meydana getirmiştir (Takım ve Ersungur, 2018: 726).

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik yolunda entegrasyon sürecindeki çözülmesi gereken problemlerden birisi de tarım sektörüne aittir. Bu sektörde görülen sorunlardan biri, sektöre ayrılan destek miktarlarının diğer sektörlerle karşılaştırıldığında yetersiz kalmasıdır oysaki tarıma ayrılan destek miktarlarındaki artış ile tarım politikalarında yapılacak yenilikler sektörün gelişmesi açısından önemlidir (Şaşmaz ve Özel, 2019: 51)

Türkiye, Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde uyumlaştırma politikaları çerçevesinde tarım politikası yürütmekte ve bu kapsamda yürütülen politikaya Ortak Tarım Politikası adı verilmektedir (Şaşmaz ve Özel, 2019: 51).

Tarımsal teşviklerin ölçülmesindeki amaç bütçeden bu sektöre ayrılan miktarı göstermek, bu miktarı değerlendirmek ve ileride uygulanacak politikalar için belirleyicilik sağlamaktır. Bu sektöre yapılan desteklemelerin etkilerinin analiz edilebilmesi için ilk olarak desteklerin miktarını tespit etmek gerekecektir. Uygulanan teşviklerin miktarı, niteliği, teşviklerin yapıldığı yıla, sektöre ve bölgeye göre değişiklik göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de tarım sektörüne uygulanan teşviklerin makroekonomik değişkenler üzerine etkisini araştırmaktır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde devletin ekonomiye müdahalesi ve genel bir açıdan teşvik sistemi açıklanmıştır.

İkinci bölümde tarım sektörünün ekonomideki katkısı ve Türkiye'de uygulanmakta olan tarımsal teşvik politikaları açıklanmıştır. Ayrıca Türk tarım politikalarına etki eden uluslararası kuruluşlar ve AB, ABD ve Çin gibi ülkelerde uygulanan tarım teşvik politikaları açıklanmıştır. Bu bölümde literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde toplam tarımsal teşvikler ile üretici teşvikleri ayrı ayrı modellenerek değişkenler üzerindeki etkisi fourier temelli ekonometrik yöntemler ile analiz edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN EKONOMİYE MÜDAHALESİ VE EKONOMİK PERSPEKTİFTEN TEŞVİK SİSTEMİ

1.1. Devletin Ekonomik Hayata Müdahale Fikirindeki Değişim

İktisadi düşüncelerin ilkinde eski Yunan felsefecilerinde rastlanmaktadır. M.Ö. yaşamış olan Sokrates, öğrencileri Eflatun ve Xenophon, Eflatun'un eğittiği Aristo iktisadi düşüncenin gelişmesine katkıda bulunan en eski düşünürlerdir. Sokrates üretimde adaleti vurgulamış, Eflatun işbölümünü desteklerken faiz, bireysel mülk biriktirmeye iyi gözle bakmamıştır. Eflatunun aksine Aristo bireysel mülkiyeti desteklerken tarımın mülk edinmek için ticaretten daha doğal bir yol olduğuna değinmiştir. Eseri *Oeconomicus*'ta Xenophon hane idaresindeki prensiplerden, ticarete karşılık tarımsal faaliyetin üzerinde durulmasından ve devletin ekonomik sistem içerisindeki sorumluluklarından bahsetmektedir (Tomanbay, 2019: 35).

Devlet, büyümeyi desteklemek, istihdamı artırmak, fiyatları düzenlemek, adaletli gelir dağılımını sağlamak, para politikasını yürütmek için ve piyasa başarısızlıklarına karşı dolaylı ya da doğrudan ekonomik hayata müdahalede bulunabilir.

Devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği fikri bilhassa 1929 yılında meydana gelen Büyük Dünya Buhranı olarak adlandırılan krizden sonra gelişmiştir. Bu fikrin gelişmesinde öncü olan Keynes, klasiklerin, devletin ekonomik hayata müdahalesini en aza indiren fikirlerine karşı yerli ekonomideki fonksiyonunun artırılması fikrinden yana olmuştur (Yasa, 2017:282). 1970'lerde ortaya çıkan krizler devletin ekonomiye müdahalesi, işsizlik ve enflasyon gibi sorunlar üzerinde etkili olmadığından bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Adam Smith "Milletlerin Zenginliği" adlı eserinde ulusların servetlerindeki çeşitli gelişmelerin farklı dönemlerde farklı siyasal ekonomik sistemleri oluşturduğundan ve bunlardan birinin ticaret (merkantilizm) diğerinin ise tarım(fizyokrasi) düzeni olduğundan bahsetmektedir (Smith, 2009: 455).

1.1.1. Merkantilizm

Merkantilizm, 1500'lü yıllarda gelişmeye başlamış yaklaşık 300 yıl Avrupa'da uygulama alanı bulmuş, hakim olmuş iktisadi doktrin olarak bilinmektedir. Ortaya çıktığı dönemin başlarında sahip olunan askeri güç bir devletin gücünün göstergesi idi. Bu askeri güce sahip olmanın yolu ise paradan geçmekteydi yani bir ülkedeki altın ve gümüş gibi değerli madenlerin çokluğu devletin zenginliğinin dolayısı ile gücünün bir göstergesidir. Bu nedenden dolayı Merkantilizm ilk dönemlerinde ulusal devletin varlığını artırmanın yollarını aramış, ticarette müdahaleci politikalar izlemiştir. İthalata karşı ihracatın artırılarak hazineye daha çok değerli maden kazandırılmasına çalışmışlardır (Savaş, 2000;138).

Özellikle altın sevgisi (krihedonizm) ile bilinen merkantilizmi Adam Smith “ Milletlerin Zenginliği” adlı kitabında aynı şekilde ifade eder. İspanyolların yeni keşfettikleri yerlerde ilk baktıkları şeyin, o bölgenin değerini belirleyen tek şeyin civarında altın ve gümüş gibi değerli madenlerin varlığı ile ölçüldüğünden bahsetmektedir (Smith, 2009: 456) .

Bu iktisadi görüş müdahalecidir, devletçidir ve altın gümüş gibi kıymetli madenler devlet himayesinde olmalıdır. Bu düşünce ile ithalatı kısıtlayıcı politikalar ile ihracat artışını desteklemek için yerli piyasada tüketimi azaltıcı tedbir politikaları uygulayarak uluslararası ticarete sınırlamalar getirmiştir, ayrıca ülkedeki kıymetli maden miktarını artırmak için okyanus ötesi pazarların bulunması için teşvik sağlanması gerektiği fikrindedir (Berber, Bocutoğlu, 2010: 169-170). Devlet ithalat yolu ile altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ülkeden çıkışını engellemek adına yüksek gümrük duvarları uygulamıştır. Ancak ara malı ithalatı yapılabilir, bu mallar daha düşük bedellerle alınıp işlendikten mamul mal haline geldikten sonra daha yüksek bedellerle satılacağından hazinenin kıymetli maden rezervini yükseltecektir (Çelik, 2011: 157).

Merkantilizm özellikle dış ticaret ve ödemeler dengesi konuları üzerinde durmuştur. Merkantilizmin önemli düşünürlerinden Mun'a göre bir ülkenin kalkınması dış ticaret ile bağlantılıdır. Bu nedenle ödemeler dengesinin fazla vermesi hedefine ulaşmak için ihracatın ithalattan daha fazla olması gerektiğinin üzerinde durmuştur (Savaş, 2000;157).

16. yy daki merkantilizm düşüncesine katkıları olan ve önemli eserleri bulunan Hales'e göre ülkelerin en büyük şansları sahip oldukları kaynaklarıdır, bu kaynak farklılıkları nedeniyle farklı ürünler üretilmektedir. Bu durumda ülkelerin ticaret yapmalarının, ihracat gelirlerini artıracığı ve dolayısı ile hazinede değerli madenlerinde artacağı görüşünü ileri sürmüşlerdir (Savaş, 2000;148).

Merkantilizm düşüncesinde endüstrileşme vardır bunun yanında maliyetleri düşürmesi açısından nüfus artışını da desteklemektedir. Çünkü artan nüfus daha çok emek faktörü, daha çok emek faktörü de emeğin ücretinin düşmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla maliyetlerin azalması sonucu ile ihracat ve sanayileşme gelişecektir (Özgüven, 1997; 43). Tarıma karşı sanayileşme tercih edilmiştir çünkü tarımda süreklilik ve üretim riskinin yüksek olmasına karşı sanayi ürünleri daha fazla gelir oluşturma özelliğine sahiptir (Özgüven, 1997; 45-47)

Merkantilizm politikaları, en önemli isimlerinden olan Fransız merkantilist Colbert'in maliye bakanlığı döneminde sektörlerin desteklenmesi, ürünlerin arzının kontrol edilmesi, nitelikli istihdam ve ülke sanayisini dışa bağımlılıktan kurtarmak için yürütülen politikalar ile resmi olarak uygulanmaktaydı. Alman merkantilizmi de devletin ekonomiye müdahalesi konusunda benzer politikalar uygulasa da ödemeler bilançosu ve uluslararası ticaret gibi konuların yerine daha çok tarım ve sanayi üzerinde durmuştur (Savaş, 2000; 161-164). Merkantilizmin Colbert'in adından esinlenerek bazı kaynaklarda Colbertizm diye geçmiş olduğu görülmektedir.

Adam Smith gibi David Hume da merkantilizmi ciddiyle eleştirmiştir. Kıymetli maden rezervlerinin ihracat yolu ile artırılması kalıcı değildir ve aynı zamanda bir felaketle sonuçlanabilir. Ülke içinde artan altın miktarı fiyatları artıracak ve artan fiyatlar karşısında ihracat düşüp ithalat artacaktır (Seyidoğlu, 2020; 26-27).

1.1.2. Fizyokrasi

18. yy da Fransa'da gelişmiş bir fikir akımıdır. Fizyokratların fikirlerinin Fransız Devriminde etkili olduğu ayrıca fikirleriyle politik ekonominin iskeletini oluşturduğu söylenebilir (Eren, 2015;7-13).

Fizyokrasi düşüncesi merkantilizme karşı gelişmiş bir iktisat politikasıdır. Merkantilist düşüncenin özellikle sanayi ve uluslararası ticareti refah sebebi gören

politikalarına karşı tarım ile bir zenginliğe ulaşılabilceği fikrini savunmaktadır. Refah konusunda tarım ticaretten önemlidir ancak ticaret sadece tarıma pazar sağlaması açısından gereklidir.

Fizyokratlara göre tarım, en geçerli gelir ve refah kaynağıdır. Toprak kendisine bırakılan bir tohum karşılığında misliyle ürün verecektir. Bu tabiat nizamına müdahale yararsız bir uğraştır (Eren, 2015;11).

Fizyokrasi düşüncesinde zenginliğin temeli tabiatta aranmalıdır ve doğanın efendisi doğal sistem içerisinde iktisadi sistem içinde geçerli olan müdahaleye gerek kalmadan üretimin kendiliğinden işleyeceği bir sistem kurmuştur. Özgürlük ve bireysel mülkiyet bu tabiat yasasının en önemli özelliği olarak sayılmaktadır (Gürler, 2012:8). İnsanın doğası gereği müdahale ters bir fiildir ve fizyokrasi düşüncesinden biri olan özgürlük sınırlıdır ve bireysel mülkiyeti içerir. Devletin en önemli görevleri arasında bireysel mülkiyeti müdafaa etmek bulunmalıdır (Eren,2015;15).

Fizyokrasiyi savunanlar toplumsal olayların da diğer sayısal bilimler gibi nedensellik ve düzenlilik ilkesi ile ortaya çıktığını düşünmekte ve iktisadi olayları bu amaç ile sebep-sonuç ilişkisi içinde incelemek gerektiğini savunmuşlardır.

Liberal iktisadi düşünce ile paralellik gösteren fizyokrasi düşüncesi “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” kaidesine sadık kalmışlardır. Tabiat yasalarına uyumun sosyal yaşamda da ahenk getireceğini düşünmüşler ve bireysel çıkarlar ile toplumsal çıkar arasında birlik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fizyokratlara göre bireysel çıkarı için uğraşan kişi daha fazla üretip daha fazla satacak bu uğraş sonucunda toplumsal doyum seviyesi artmış olacaktır (Savaş, 2000:228).

Fizyokrasi düşüncesi güvenlik, özgürlük ve mülkiyeti benimsemiştir. Toplumda bireylerin kendi menfaatlerine faaliyette bulunmaları halinde toplum menfaatinin doğal olarak ortaya çıkacağını savunmaktadır. Bu düşünceye göre tarım dışındaki faaliyetler hakiki bir gelir meydana getirmediğinden eğer vergi tarım üzerinden alınırsa etkili bir vergileme yapılmış olacaktır (Doğruyol, 2006: 28).

Uluslararası ticaretteki fazlalık ürünlerin yurtdışına satışı olduğundan ülkenin yoksullaştığının ifadesi gibi görünmektedir. Net hasıla ekonominin refah seviyesini gösterir ve bu hasıla tarım üreticileri tarafından oluşturulur.

Fizyokratlar toplumu sınıflara ayırmışlardır. En verimli sınıfta çiftçiler bulunurken tüccarların bulunduğu sınıfı ise net hasılaya katkıları olmadığından kısır sınıf olarak ifade etmektedirler (Kazgan,2012; 65).

1.1.3. Klasik İktisadi Düşünce

İlk iktisat okulu olarak bilinen okul klasik iktisadi düşünceye aittir. Klasik iktisat açısından en ünlü ve en bilinen düşünür Adam Smith'tir. Smith'in eseri "Milletlerin Zenginliği" klasik dönem için en bilinen eserdir ve klasik düşünce bu esere dayandırılır. Smith' in fikirlerinden esinlenen ve klasik düşüncede popüler olan diğer isimler, J. B. Say, J.S. Mill, D. Ricardo ve Malthus'tur.

Fikir olarak klasik iktisadi düşüncenin özü, devletin ekonomiye müdahalesinin gerekmediğidir çünkü ekonomide görünmez bir el vardır ve bu görünmez el ile müdahaleye gerek kalmadan her şey dengeye gelebilecektir. Devlet piyasaya müdahale ederse görünmez elin işleyişini bozacaktır.

Klasik görüş, fizyokراسiyi de hatırlatan "laissez – faire, laissez – passer" "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" düşüncesi üzerine oturtulmuştur. Ekonomide işler kötü gitse de "görünmez el" olarak ifade edilen otomatik işleyen fiyat mekanizması yardımıyla müdahaleye gerek kalmadan dengeye gelecektir. (Pehlivan, 2013: 52).

Klasik iktisadi düşünce liberaldir, devlet adalet, güvenlik ve imar işleri dışında faaliyette bulunmamalıdır. Ekonomi tam istihdamdadır ve bundan dolayı kişinin iradesi dışında ortaya çıkan işsizliği kabul etmez. Klasik düşünceye göre işsizlik, bireyin kendi isteğiyle ya da konjonktürden kaynaklı gerçekleşebilir (Doğruyol,2006: 29-30).

Klasik düşünce kendisinden önce gelişme alanı bulmuş olan Merkantilizmi, devlet müdahalesi ve serveti altın ve gümüş gibi değerli madenlerle ölçmesi gibi düşüncelerini ciddi olarak eleştirmiştir. Smith, mülk biriktirmenin tek yolunu emek olarak görmektedir. Emegin fiyatına müdahalede bulunulmadan piyasada geçerli olan tam rekabet şartları gereği tam istihdam durumu sağlanacaktır. Emegin fiyatına müdahale, arzı ve istihdamı düşürecek kişinin iradesi dışında işsizliğe sebep olacaktır (Birol, 2013: 96-97).

Klasik iktisat bireysel menfaati için çalışanların topluma faydasını savunur. Üretici ve tüketici olarak her iki taraf da mal ve hizmetlerin fiyatının arz-talebe göre

belirlenmesinden memnundur. Devletin iktisadi etkinliği azdır ve bundan dolayı da vergileri ve harcamayı minimum seviyede tutmalıdır (Pehlivan,2013: 53). Devletin fazla vergi alması kişilerin ve firmaların gelirlerini etkileyecek bu durumda üretimi ve tüketimi düşürecek, ekonomideki işleyiş bozulacaktır. Aynı şekilde harcamalar da en düşük seviyede tutulmalıdır çünkü devlet ne kadar harcama yaparsa o kadar vergi toplaması gerekecektir.

1.1.4. Keynesyen İktisadi Düşünce

1929 yılında yaşanan ve ciddi oranda bir işsizlik ile sonuçlanan “Büyük Dünya Buhranı” Klasik düşüncenin sarsılmasına sebep oldu. Büyük Buhran ekonomiye bir devlet müdahalesi olmadan dengeye gelinemeyeceğini gösterdi. Tam rekabet şartları, bireysel mülkiyet, tam istihdam ve otomatik işleyen fiyat mekanizması gibi liberal düzenin öğeleri Keynesyen Genel Teoriye yerini bırakmaya başladı.

Keynesyen (modern) İktisat ile Klasik İktisat düşünceleri şu şekilde karşılaştırabiliriz (Özgüven,1997:151- 152);

- Klasik iktisadi düşünce liberaldir, devletin müdahalesine gerek kalmadan otomatik işleyen fiyat mekanizması ile ekonominin dengeye gelmesi mümkündür ancak Keynesyen iktisat devletin müdahalesini gerekli görmektedir. Nitekim 29 Bunalımından sonra Keynes’in fikirleri ile politikalar belirlenmiştir. Ayrıca Keynes maliye politikasını para politikasına göre daha etkin bulmaktadır.
- Klasik düşüncenin kabul etmediğı gayri iradi işsizliğın varlığını Keynesyen iktisat kabul etmektedir.
- Klasik görüşe hakim olan Liberalizm Keynesyen iktisatta devlet müdahalesine yerini bırakmaktadır.
- Ekonominin tam istihdam seviyesinde dengeye geleceğı görüşüne sahip Klasik İktisadi düşüncenin aksine Keynesyen İktisada göre ekonomi eksik istihdamda da dengeye gelebilir.
- Bir klasik iktisatçı olan Say’ın “Mahreçler Kanunu”nda “her arz kendi talebini oluşturur” düşüncesinin tersine Keynesyen kuramda talep, arzı ortaya çıkaracaktır.

- Klasikler, tasarrufu yatırımların kaynağı olarak görürken, Keynes'e göre durum yatırımların tasarrufları oluşturacağına dair tersi şekilde gerçekleşmektedir.
- Klasiklerin vergi ve kamu harcamaları konusundaki görüşlerine karşılık modern iktisada göre devletin vergi alması ve harcama yapması tüketimi canlandıracağından ekonomide bir sorun oluşturmayacaktır.

Keynes, kuramında tüketime yoğunlaşarak kuramını talep üzerine oluşturmuştur. Devlet, maliye politikası araçlarından kamu harcamalarını kullanarak bazı yetersizlikler ile azalan satın alma gücünü, tüketimi artırabilir. Tüketime karşılığında üretimde doğal olarak artacaktır. Arzı ikinci plana atan bu görüşleri sebebiyle eleştiriye maruz kalmaktadır (Aktan, 2001: 6).

Keynes'in görüşleri 1970'li yıllarda ortaya çıkan stagflasyon krizine tatmin edici şekilde açıklık getiremediğinden o yıllardan sonra etkisi azalmaya başlamıştır. Yeni iktisadi okullar ile fikirlerini güncellemişlerdir (Eren, 2009:250-251).

1.2. Kavramsal Olarak Teşvikler

Teşvik diğer adı ile sübvansiyon, devletin üreticiyi özendirmek, desteklemek gibi amaçlarla mal veya hizmet cinsinden yapmış olduğu yardımlara denilmektedir ve özel amaçlarının yanında teşviklerin uygulanmasının nihai amacı ülkenin refah düzeyinin artırılmak istenmesidir. Kamu harcamaları içinde teşviklerin payı fazla olduğundan verimi düşük sektörlerin teşvikler ile desteklenmesi ülke ekonomisinde istenilen sonuçları vermeyebilir (Yavuz, 2010: 86).

Gelişen ve dönüşen dünyada devletin ekonomik hayattaki rolü giderek artmaktadır. Ekonomik olarak güçlenen devletler sosyal refahın artmasına da imkan sağlamış olacaktır. Teşvikler temelde bölgesel gelişim farklılıklarını azaltmak, istihdam ve üretimi artırmak, sektörel gelişimi sağlamak, yerli üreticilerin rekabetini desteklemek gibi hedefleri içerirken globalleşen ticarete ülkeyi yabancı sermaye için cazip hale getirmekte bulunmaktadır (Eser, 2011: 52).

Teşvikler, tüketicilerin serbest piyasada mal ve hizmetler için ödediği miktarı azaltırken üreticiler açısından ekonomik durumlarını olumlu yönde etkileyen müdahaleleri ifade etmektedir. Devletin ekonomiye yapmış olduğu bu müdahaledeki

hedefi toplumsal refahı yükseltmektir. Çağımızda gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler ihracat rakamlarının artırılması için uygun politikalar belirlemede uğraş vermektedir. Günümüz devletlerinin sorunları olan işsizlik, uluslararası rekabet ve teknoloji yarışları ihracat desteklerinin artmasına sebep olmuştur. Teşvikler ile devlet yerli firmaların uluslararası piyasalarda yarışmasını destekleyerek ihracat rakamlarını artırmayı yerli piyasada da sektördeki sorunlara çözüm bulmak adına üretici ve tüketicinin refahını artırma amacı gütmektedir. Bu nedenle tarım sektöründeki destekler özellikle ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların tarımsal ürün ticaretini azaltıp, fiyatların artmasına, üretimin olumsuz etkilenmesine neden olan günümüz şartlarında hayati önem taşımaktadır.

Teşvik kavramı, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası kuruluşlar ve anlaşmalarda sübvansiyon, devlet yardımları olarak farklı isimlerle ifade edilse de teşviklerin genel özellikleri bulunmaktadır (Topal,2016: 36):

- Kamu eliyle gerçekleştirilen politikalardır.
- Daha çok özel kesim desteklenmekle birlikte kamu girişimlerine de destekler sağlanmaktadır.
- Makro ve mikro iktisadi amaçlar yönünde sağlanabilmektedir.
- Kamu harcaması niteliğinde olduğundan vergi ödeyenler için ekstradan bir yük iken, yararlananlar açısından oluşturulmuş bir fayda söz konusu olmaktadır.
- Maddi ve maddi olmayan araçlar kullanılarak gerçekleştirilebilir.
- Doğrudan teşvikler sağlanabileceği gibi dolaylı yoldan uygulanması da mümkündür.

Teşvik politikaları, gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası ve iadesi, kurumlar vergisi indirimi, sosyal sigortalar prim desteği, gelir vergisi stopajı, arazi tahsis, faiz oranı desteği, hibe ve enerji destekleri, sermaye katkısı, eğitim desteği ve kredi desteği gibi öğeleri kapsamaktadır (invest.gov.tr).

1.3. Türkiye’de Teşvik Sistemi ve Teşviklerin Etkileri

İktisadi politikalar içerisinde teşvikler iktisadi birimleri yönlendirme amacı doğrultusunda önemli politika araçlarından biridir. Bu araç gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ekonomiler tarafından arz ve istihdamdaki artışı, destek sağlanan sektörlerin büyümesi ve bölgesel dengesizliklerin ortadan kaldırılması hedeflerine yöneliktir.

Devletin serbest piyasaya en etkili müdahale araçlarından biridir, teşvikler. Etkili olabildiği gibi zarar verici, ekonomideki dengeyi sarsıcı etkiler de yapabilir. Destek politikaları serbest rekabeti bozduğu, kaynakların ölçülü dağıtılmasını engellediği gerekçeleriyle eleştiriye maruz kalmaktadır. Bu sebepler uluslararası ticaret açısından da geçerli olduğundan teşvik politikalarının özellikle doğrudan yatırımlar konusunda sınırlandırılması için uluslararası kuruluşlar devreye girmektedir (Topal, 2016:36).

Tarımsal ürünler, düşük arz-talep esnekliği, üreticilerin kullandığı girdinin ve ürünün fiyatının belirlenmesinde etkisinin az olması ve güçlü bir piyasa yapısının bulunması nedenleriyle tüm ülkelerin desteklediği bir sektör konumundadır (Atayeter ve Erol, 2011:16).

Teşvik uygulamalarında mevcut kaynaklardan özveride bulunularak belirlenmiş alanlara bütçeden pay ayrılması söz konusu olduğundan istenilen sonuçların ortaya çıkıp çıkmadığı tartışma konusu olmaktadır. Yapılan bilimsel çalışmalar, destek politikalarının birtakım koşullar sağlanırsa faydasından söz edilebileceğini göstermiştir (Eser, 2011: 22-24).

- Burada bahsedilebilecek ilk koşul, devlet desteği sağlanmazsa, desteklenmek istenen etkinliğin gerçekleşmesinin mümkün olmamasıdır. Desteklenmek istenen faaliyette bir etki yaratmayacaksa desteğin ekonomide pozitif bir anlamı olmayacak, kaynakların israfı söz konusu olacaktır.
- Sunulan teşvikler net ekonomik hareketlilik sağlamalı ve mevcut firmaların bir bölge veya ülkeye taşınmasını veya yatırım yapmasını teşvik etmemelidir. Destekleme programlarının uygulanış amacı yatırım ve istihdamı ikame etmek değil, toplam yatırım ve istihdamı artırmaktır. Desteklenen bölgedeki yatırımlar diğer bölgelerden hareket etmiş olabilir. Bu şekilde bir bölgedeki iş imkanları diğer bölgedeki iş kayıplarına yol açacaktır.

- Önemli bir husus olarak destekler ile sağlanacak kazanımlar tekelleşmeye yol açmamalıdır, rekabeti bozmamalıdır.
- Sağlanan desteklerin yanı sıra bölgenin altyapı hizmetleri, vasıflı işgücü ve pazar büyüklüğü gibi diğer faktörler de bir şirketin yatırım kararını belirlemektedir. Bu nedenle sağlanacak destekler için ayrılan ödenek sebebiyle devletin sunduğu diğer hizmetlerin kesintiye uğramaması gerekir.
- Desteğin sağlandığı bölge ya da sektörde çalıştırılacak işgücü yöresel piyasadan karşılanmazsa teşvikten beklenen hedef tam anlamıyla gerçekleşmeyebilir.
- Yatırım ve istihdamın yanı sıra araştırma geliştirme, iş gücü yetiştirme, sürdürülebilir produktivite artışı ve rekabet edebilirlik gibi alanlarda da desteklerin kullanımı sağlanmalıdır.

Desteklenecek sektör veya iş kolunun seçimi siyasi ya da medya yönlendirmesinden bağımsız daha düşük teşvik maliyetleri ile daha yüksek sosyal fayda oluşturma mantığıyla yapılmalıdır. Yerelde daha fazla istihdam artışı oluşturacak firmalar tercih edilmelidir(Bartik,1996).

Teşviklerin etkileri kullanılan araçlara göre farklı yorumlanabilmektedir.

- Teşvik olarak gayri nakdi ödemenin etkisi, firmaların yapılması düşünülen yatırım için uygun yatırım yeri seçilmesindeki kolaylığa ve bu karşılığın yatırım projelerinde önemli bir yatırım maliyetine neden olup olmadığına bağlıdır. Arazinin daha ucuz olduğu yerlerde, bu desteğin etkinliği oldukça düşüktür. Gayri nakdi desteklerin etkinliğini, tahsis edilen arsanın uygunluğu ile yatırım planı arasındaki ahenk de etkilemektedir (Topal, 2016: 45).
- Nakdi olarak yapılan destekler suistimal edilmeye açık olduğundan faydalanma koşullarının mümkün olduğunca net ve saydam belirtilmesi etkinliği açısından önemlidir. Nakdi teşviklerin etkin bir şekilde kullanılması, kamu kaynaklarının mevcudiyetine ve gerekliliklerin yeterince yerine getirilmesine de bağlıdır.
- Vergi teşviklerinde, istihdam, gelir-servet dağılımı, yoksulluk, toplumsal ve iktisadi faydaları artırmak için yatırımlar konularında etkisinin olduğu

hususunda fikir birliği mevcuttur. Bu argümanın sağamlığı göz önüne alındığında, vergi teşviklerinin öncelikle yatırımın farklı vergilendirilmesiyle ilgili olduğunu hatırlamak gerekecektir. Bu nedenle, vergi teşvikleri, yalnızca vergiye daha duyarlı projeler daha uygun vergi muamelesi görürse genellikle yatırımı artıracaktır. Bu tür yatırım artırıcı farklı vergilendirme teoride mümkün olsa da, pratikte siyasi süreçlerin bu tür projeleri doğru bir şekilde seçmesi çok zor olabilir. Gerçekten de deneyimler, birçok durumda vergiye daha duyarlı olanlardan ziyade, teşvik alma olasılığı en yüksek olanların, teşvikler olmasa bile takip edilecek olan en kârlı projeler olduğunu göstermektedir (Fletcher, 2002:4). Vergi teşvikleri hakkındaki yaygın fikir girişimci ve yatırımcılar için ileriki zamanda kazancı artırıp yatırımlarda canlılık meydana getireceğidir. Fakat desteklenen alanlarda azalan vergi gelirleri diğer alanların üzerine vergi yükü oluşturmamalıdır. Bu teşvikler pozitif dışsallıklarla birlikte piyasa başarısızlığına karşı etkili olamazsa yatırımların yön değiştirmesine ve vergide gelir kayıplarına sebep olabilir (Tekin, 2006:310).

Çalıştırılan işgücüne maddi ya da manevi katkılar gibi bölgedeki sosyal gelişime katkıları da rakamlara dökmek her zaman mümkün olmadığından uygulanan destek politikalarının yararlarını ölçmek çoğu zaman kolay olmayabilir.

Dünyada olduğu gibi Türkiye’ de de kamusal desteklerin gerekli olup olmadığı üzerine farklı görüşler söz konusudur. Bazı görüşlere göre desteklerin itici gücü zayıf olmakla birlikte karşılığında ayrılan kaynaklardan yeterli faydanın sağlanamadığı ve bundan dolayı ülkelerin altyapı gibi öteki faaliyetlerde kullanılması gereken bütçeyi azaltarak bölgeleri daha verimli hale getirmeye çalıştıkları savunulmaktadır. Aksi düşünceye göre destekler, piyasa ekonomisindeki kısa vadeli aksaklıkları gidererek bu piyasalarda etkinlik sağladığını ve bu yolla destekler için ayrılan fonlara ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapmaktadır (Eser, 2011: 21).

Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisinin bilgilerine göre teşvikler 5 sınıfta incelenmektedir (Invest.gov.tr).

1.3.1. Yatırım Teşvikleri

Yatırım teşvikleri kapsamında özellikle yüksek katma değer oluşturma potansiyeli olan alanlar öncelikli olarak desteklenmektedir. Yatırım teşviklerinin birden çok hedefi bulunmaktadır. Bunlar; dış ticaret dengesini sağlamak, teknolojik yatırımların artırılması ve bölgeler arasındaki gelişim farklarının ortadan kaldırılması olarak sıralanmaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için kullanılan destekleme öğeleri ise gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, KDV iadesi, vergi indirimi, Sosyal Sigortalar prim desteği (işçi-işveren payı), Gelir vergisi stopajı, arazi tahsisi, faiz oranı desteği, yatırım yeri tahsisi, İzin, Ruhsat, Lisans Süreçlerinde Kolaylık, altyapı desteği, nitelikli personel desteği, KOSGEB ve bölgesel kalkınma ajansları destekleri, Enerji Desteği, Emlak Vergisi Muafiyeti, Gelir Vergisi Stopajı, Sermaye katkısıdır (invest.gov.tr).

Yatırım teşvikleri genel, bölgesel, stratejik ve büyük ölçekli yatırımların desteklenmesi olarak 4 farklı şekilde uygulanmaktadır (Serdengeçti, 2017: 13).

1.3.1.1. Büyük Ölçekli Yatırımlar

Kurumlar vergisinin 32/A maddesinde “Finans ve sigortacılık sektörlerinde faaliyet gösteren kurumlar, iş ortaklıkları, taahhüt işleri, 16/7/1997 tarihli ve 4283 sayılı Kanun ile 8/6/1994 tarihli ve 3996 sayılı Kanun kapsamında yapılan yatırımlar ile rödovans sözleşmelerine bağlı olarak yapılan yatırımlar hariç olmak üzere, bu maddenin ikinci fıkrasında belirtilen ve Ekonomi Bakanlığı tarafından teşvik belgesine bağlanan yatırımlardan elde edilen kazançlar” büyük ölçekli yatırımlar olarak tanımlanıyor (mevzuat.gov.tr).

Büyük ölçekli yatırımlar kapsamındaki faaliyet konuları içerisinde tarım ve alt sektörleri bulunmamakla birlikte bu kapsam dâhilindeki konulara gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, vergi indirimleri, yatırım yeri tahsisi, sigorta primi işveren desteği, gelir vergisi stopajı desteği araçları sağlanmaktadır (Serdengeçti, 2017:43).

1.3.1.2. Bölgesel Yatırım Teşvikleri

Teşvik politikaları ülke genelindeki bunalımları öncelediğinden bölge bazında yeterli olamamaktadır. Bu nedenle 2012 yılında “6322 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile bölge bazında teşvik uygulanmaya konulmuştur (Esen, 2012:329).

Türkiye’de gelişim seviyelerine göre bölgelere sağlanan desteğin miktarı değişmekte ayrıca daha az gelişim göstermiş bölgelere ise ek destek seçenekleri sağlanmaktadır. Destekler şehirlerin sosyo-ekonomik gelişim düzeyleri baz alınarak 6 bölgede toplanmıştır.

1. bölge kapsamındaki iller; Ankara, Antalya, Bursa, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Muğla, Tekirdağ
2. bölge kapsamındaki iller; Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Çanakkale, Denizli, Edirne, Isparta, Karabük, Kayseri, Kırklareli, Konya, Manisa, Sakarya, Yalova
3. bölge kapsamındaki iller; Adana, Burdur, Düzce, Gaziantep, Karaman, Kırıkkale, Kütahya, Mersin, Rize, Samsun, Trabzon, Uşak, Zonguldak
4. bölge kapsamındaki iller; Afyonkarahisar, Aksaray, Amasya, Artvin, Bartın, Çorum, Elazığ, Erzincan, Hatay, Kastamonu, Kırşehir, Malatya, Nevşehir, Sivas
5. bölge kapsamındaki iller; Bayburt, Çankırı, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Kahramanmaraş, Kilis, Niğde, Ordu, Osmaniye, Sinop, Tokat, Tunceli, Yozgat
6. bölge kapsamındaki iller ise; Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Van olarak belirlenmiştir.

Bölgesel teşviklerden yararlanabilecek sektörler arasında entegre damızlık hayvancılık, su ürünleri yetiştiriciliği, gıda ürünleri ve içecek imalatı (makarna, makarna ile entegre irmik yatırımları, şehriye, kuskus, yufka, kadayıf, pirinç, ev hayvanları için hazır yem, balık unu, balık yağı, balık yemi, ekmek, rakı, bira, kuruyemiş, turşu, linter pamuğu, çay, fındık kırma ve kavurma, hazır çorba ve et suları ve müstahzarları üretimleri ile tahıl ve baklagiller tasnif ve ambalajlanması hariç), ağaç, mantar, kağıt ve ürünleri imalatı gibi tarımın alt sektörleri yer almaktadır. Bu sektörlerde yararlanılacak bölgelere göre farklı tutarlarda destek uygulanmaktadır (Serdengeçti, 2017: 45-46).

Bu teşvik türünde kullanılan öğeler, KDV istisnası, gümrük vergisi muafiyeti, vergi indirimi, sigorta primi işveren hissesi desteği, faiz veya kar payı desteği (1 ve 2. bölgeler hariç), yatırım yeri tahsis ve 6. bölgedeki illeri kapsayan sigorta primi desteği olarak uygulanmaktadır (sanayi.gov.tr).

1.3.1.3. Stratejik Yatırım Teşvikleri

İthalatın büyük payı ara malı, sermaye malı ithalatına ait olduğundan bu malların üretimini artırmaya yönelik yatırımları kapsamaktadır. Bu yatırımlarda amaç cari açığı azaltmaya yöneliktir. Stratejik yatırımları değerlendirme ölçütleri olarak 50 milyon TL'nin üzerine asgari sabit yatırımın olması, dış alımdan daha düşük seviyede yurtiçi üretim miktarı (Savunma Sanayi Başkanlığı'nın onayladığı projeler muaf), en az % 40 oranında katma değer varlığı (rafineri petrokimya yatırımları hariç), yatırıma konu olan ürün için son bir yılda 50 milyon \$'ı aşkın toplam ithalat gerçekleşmiş olması (Savunma Sanayi Başkanlığı'nın onayladığı projeler muaf) belirlenmiştir. Bunlara ek olarak ayrıca Teknoloji Odaklı Sanayi Programı çerçevesinde bakanlığın uygun gördüğü yatırımlarda bu teşvik kapsamında yararlandırılacaktır (sanayi.gov.tr).

Stratejik yatırım teşvikleri kapsamındaki destekleme araçları; KDV iade ve istisnası, vergi muafiyetleri (gümrük- emlak), vergi indirimleri, sosyal sigortalar prim desteği (işçi işveren, işçi primleri sadece 6. bölge kapsamındaki iller için), gelir vergisi stopajı (6.bölge illerini kapsar), faiz oranı desteği, arazi tahsisidir (invest.gov.tr).

1.3.1.4.Genel Yatırım Teşvikleri

Genel yatırım teşvikleri karar sayısı **2012/3305** olan Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ın **Md.4/2 ve Md.5**'te stratejik, bölgesel ve büyük ölçekli yatırımlarla EK-4'teki koşullar dikkate alınarak ve kararın 5. Md'sinde belirtilen sabit yatırım tutarları ile üzerindeki bölge ayrımı fark etmeden desteklenecektir (resmigazete.gov.tr).

EK-4'te tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünleri hakkında desteklenmeyecekler ve desteği şarta bağlı olan yatırımlar olarak ayrı belirtilmiştir.

Desteklenmeyecek tarım ve tarıma dayalı sanayi dalları;

- 1- Un, irmik (makarna imalatı ile entegre irmik yatırımları ve mısır irmiği yatırımları hariç), yem (balık unu, balık yağı, balık yemi ve entegre hayvancılık üretimi içindeki yem üretimi hariç), nişasta ve nişasta bazlı şeker.
- 2- Dışarıya yemek hizmeti sunan işletmeler (hazır yemek).
- 3- Küp şeker.
- 4- 5 dekarın altındaki seracılık yatırımları.
- 5- Bitkisel üretim (5 dekar ve üstü seracılık yatırımları, kültür mantarı yetiştiriciliği ve entegre hayvancılık yatırımları içerisindeki yem bitkileri yetiştiriciliği hariç).
- 6- Bölgesel uygulamalar kapsamında teşvik edilecek entegre hayvancılık yatırımları ve şartlı desteklenecek hayvancılık yatırımları dışındaki hayvancılık yatırımları.

7- 5 ton/gün ve altında üretim kapasitesine sahip süt işleme yatırımları.

Belirli koşullara bağlı olarak desteklenecek tarım ve tarıma dayalı sanayi;

- 1- Süt yönlü büyükbaş entegre yatırımlarında asgari 150 büyükbaş.
- 2- Et yönlü büyükbaş entegre yatırımlarında asgari 150 büyükbaş.
- 3- Damızlık büyükbaş entegre hayvan yetiştiriciliğinde (et/süt yönlü) asgari 150 büyükbaş
- 4- Kanatlı entegre yatırımlarında 100.000 adet
- 5- Süt ve et yönlü küçükbaş entegre yatırımlarında (damızlık dâhil) 1.000 küçükbaş şartı aranır.

Genel yatırım teşvikleri için kullanılan destekleme araçları, KDV istisnası ve gümrük vergisi muafiyetidir.

1.3.2. İstihdam Teşvikleri

İstihdama ve istihdam edilecek personelin eğitime yönelik vergide muafiyet ve maddi destekleri kapsamaktadır. Bu teşvik türünün öğeleri ise sosyal sigortalar prim desteği (işçi payı) ve eğitim teşvikleri olarak uygulanmaktadır.

2004 yılında çıkarılan, 5084 numaralı “ Yatırımın ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”un amaçlarından biri de belirlenmiş şehirlerde vergi ve sigorta primi indirimi sağlayarak yatırımları ve istihdamı artırmaktır. Bu kanuna göre 2001 yılına göre belirlenmiş kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılanın 1500 \$ ve altında olan şehirler ve endeks değeri DPT’nin 2003 için belirlemiş olduğu sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması eksi olan şehirlerde faaliyetine 01.04.2005 tarihinde başlayıp en az 10 işçi istihdam eden işletmelerle, yanında en az 10 işçi çalıştırma şartıyla bu tarihten önce faaliyeti başlamış işletmeler, fiilen ve sürekli olarak su ürünleri yetiştiriciliği ve tavukçuluk da dahil olmak üzere hayvancılık, organik ve biyoteknolojik tarım, kültür mantarı yetiştiriciliği ve kompostu, seracılık, sertifikalı tohumculuk ve soğuk hava deposu ile imalat sanayi, madencilik, turizm konaklama tesisi, eğitim veya sağlık alanlarında faaliyette bulunanların elektrik enerjisi giderlerinin yüzde yirmisi 2009 yılının son gününe kadar hazine tarafından karşılanmıştır.

1.3.3. Ar-Ge ve Tasarım Teşvikleri

Ar-ge kanunu, teknoloji geliştirme bölgeleri teşvikleri ve TÜBİTAK teşvikleri olarak üç şekilde uygulanmaktadır. Bu teşvik sistemindeki destek unsurları, Ar-ge Kanunu için Gümrük Vergisi Muafiyeti, Sosyal Sigortalar Prim Desteği (çalışan payı), Gelir Vergisi Stopajı Desteği, Ar-ge Tasarım İndirimi, Damga Vergisi Muafiyeti, Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Teşvikleri için, Gümrük Vergisi Muafiyeti, Sosyal Sigortalar Prim Desteği (çalışan payı), Gelir Vergisi Stopajı Desteği, Damga Vergisi Muafiyeti, KDV İstisnası, Kurumlar Vergisi Muafiyeti, TÜBİTAK için Hibe Desteğinden oluşmaktadır.

Bu kapsamda 5746 sayılı kanun çıkarılmıştır ve kanunun amacı; yerli ekonominin sıçrama yapabileceği teknolojik seviyeye ulaşılmasıyla birlikte bu alanda istihdam edilecek emeğin artırılmasıdır.

2021 ağustos ayında Resmi Gazetede tarım sektörüne yönelik 2021/24 numaralı Araştırma ve Geliştirme Destek Programına İlişkin Tebliğ yayınlanmıştır. Bu tebliğde amaç, bakanlık ve tarım sektörü için gerekli olan öncelikli bilgi ve teknolojinin geliştirilmesi ve geliştirilen bilgi ve teknolojinin çiftçilere ve tarım endüstrisine aktarılması için uygun görülen araştırma ve geliştirme projelerini desteklemektir (tarimorman.gov.tr).

1.3.4. Bölgesel Yönetim Merkezi Teşvikleri

Sermaye, globalleşme ile birlikte verginin daha az alındığı ya da vergiden muaf olunan sahalara kayma yöneliminde olduğundan ülkeler bu konuda (vergide avantaj) politikalarını düzenleme çalışmalarına başlamıştır (Taşkın, 2017:35). Türkiye bu konuda 2003 yılında 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu’nu, *doğrudan yabancı yatırımların özendirilmesine, yabancı yatırımcıların haklarının korunması ile yatırım ve yatırımcı tanımlarında uluslararası standartlara uyulmasına, doğrudan yabancı yatırımların gerçekleştirilmesinde izin ve onay sisteminin bilgilendirme sistemine dönüştürülmesine ve tespit edilen politikalar yoluyla doğrudan yabancı yatırımların artırılmasına ilişkin esasları düzenleme* amacıyla çıkarmıştır (mevzuat.gov.tr).

Bölgesel yönetim merkezi teşviklerinin öğeleri gelir vergisi stopajı ve damga vergisi muafiyetidir.

1.3.5. İhracat Teşvikleri

İhracata yönelik devlet desteklerindeki amaç, ihracatın teknoloji ve katma değer bakımından güçlü çıktılar ile gerçekleştirilmesini sağlamaktır. İhracat destekleri, ihracatın tüm sürecinde Ticaret Bakanlığı tarafından sağlanmaktadır. İhracat teşviklerinde ihracata hazırlık, pazarlama ve markalaşma olarak üç aşamalı bir sistem söz konusudur (ticaret.gov.tr,2022; 8).

İhracata hazırlık aşaması uygulamalarından biri olan pazara giriş belgeleri, tarımsal ürünlere %50 oranında 250 000 \$ destek limitinde sağlık-güvenlik sertifikası ile bu ürünlerin analiz akreditasyon ücreti desteği sunmaktadır (ticaret.gov.tr, 2022; 13).

Markalaşma aşamasındaki destek unsurlarından biri olan marka-Turquality desteğine tarım satış kooperatifleri ve birliklerin başvuru yapma imkanı bulunmaktadır. Bu desteğin amacı, uluslararası marka potansiyeline sahip yerli markaların uluslararası pazarda kendi markaları ile küresel oyuncular haline gelmeleri, yurt içi ve yurt dışındaki faaliyet ve organizasyonların gelir ve elde tutma amaçlı maliyetlerine destek olunmasının yanında yerli markalar ve bu markalar aracılığıyla Türk ürünlerine dair olumlu bir imaj oluşturmaktır (ticaret.gov.tr, 2022; 51).

İhracat teşvikleri, Ticaret Bakanlığı destekleri, Serbest Bölge destekleri ve Eximbank destekleri şeklinde uygulanmaktadır. Ticaret Bakanlığı, ülke ihracat rakamlarını artırabilmek için vergi muafiyeti ile mali sübvansiyonlar olarak KDV istisnası, gümrük vergisi muafiyeti, hibe desteği, ÖTV muafiyeti, damga vergisi muafiyeti gibi unsurları kullanmaktadır. Serbest Bölge destekleri, bilhassa ihracat için yapılacak yatırımlarda vergi avantajı sunuyor ve bunun için, KDV istisnası, gelir vergisi stopajı desteği, gümrük vergisi, kurumlar vergisi, emlak vergisi, damga vergisi ve ÖTV muafiyetleri unsurlarını kullanmaktadır. Eximbank ise ihracatı artırabilmek amacıyla kredi olanakları sağlamaktadır (İnvest.gov.tr).

Halihazırda ihracat için uygulanan, Araştırma ve geliştirme yardımı, uluslararası rekabet edebilirliğin geliştirilmesine destek, profesyonel yardım, pazar araştırma ve pazara erişim desteği, uluslararası özel fuarlara destek, yurt dışında düzenlenen fuarlara katılım desteği, çevresel maliyetlere destek, yabancı birim, marka ve satış promosyon faaliyetleri, Türk ürünlerine yurtdışında marka desteği, Türk ürün imajının konumlandırılması ve TURQUALITY ® sübvansiyonu, planlama sübvansiyonu, teknik müşavirlik şirketlerinin yurtdışındaki faaliyetlerinde devlet sübvansiyonları, tarım ürünleri ihracat sübvansiyonu olarak 12 farklı teşvik uygulaması söz konudur (Atayeter ve Erol, 2011:4).

Tarımsal ürünlerde ihracat destekleri şunlardır;

1.İhracat İndirimi: Tarımsal ürünlerin uluslararası pazarlarda rekabet gücü ile dış satım potansiyelini artırmak amacıyla Dünya Ticaret Örgütü yükümlülüklerimiz çerçevesinde 2018 ve sonrasında, işleme değeri yüksek, istihdam üretimi, uzun vadeli potansiyel ve tüketim ürünleri olan çeşitli işlenmiş tarımsal ürünlerin ihracatı, birim başına adet ve maximum ödeme yüzdesi dahilinde desteklenmesi mümkündür (ticaret.gov.tr, 2022;56).

2.Dahilde işleme Rejimi kapsamında, uluslararası pazar fiyatından girdi temin edilerek dış satımı artırmak, ihraç ürünlerin rekabet gücünü artırmak, dışsatımı yapılacak ürünlerin çeşitlendirilmesiyle birlikte bu ürünler için pazarların geliştirilmesi amaçlarıyla yerli piyasadan uluslararası Pazarların fiyatından buğday ve mısır gibi tarımsal hammadde gerçekleştirilmesi destek ögesi uygulanmaktadır (ticaret.gov.tr, 2022: 112-113).

3. Para Kredi ve Koordinasyon Kurulu'nun tarım ürünlerine yönelik ihracat sübvansiyonlarına ilişkin 2018/12 tarihli kararına göre, DTÖ Tarım Anlaşması kapsamında karara dahil edilen ürünlerin ihracatı için ihracat iade desteği verilmektedir (Soylu ve Demirci, 2021:27).

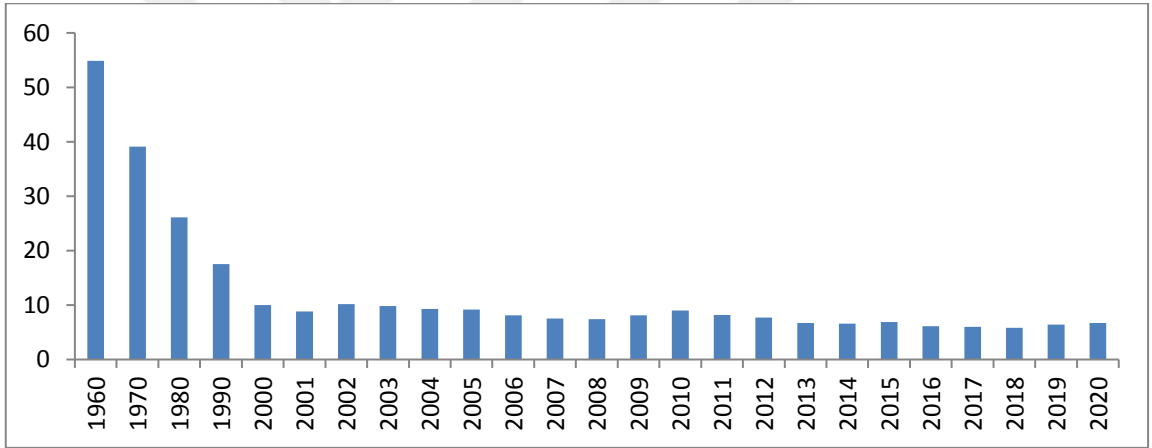
Sanayi ürünleri gibi dış ticareti yapılan tarım ürünlerinde de kalitenin, güvenliğin ve uygunluğun kontrollerini sağlayan web tabanlı bir yazılım olan TAREKS (dış ticarete risk esaslı kontrol sistemi) kurulmuştur. Buradaki amaç üretici ve tüketiciyi korumanın yanında en yeni teknolojiyi kullanarak dış alım ve dış satım sürecindeki kontrolleri iktisadi ve ticari şartlara göre modern bir yaklaşımla yorumlamaktır. Bu yolla kamu ve mali kaynaklar daha verimli ve etkin kullanılması söz konusu olacaktır (eortak.dt.gov.tr).

İKİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE TÜRKİYE'DE TARIMSAL TEŞVİKLER

2.1. Tarım Sektörünün Ekonomideki Payı

Türkiye ekonomisinde tarım, 2000'li yıllardan öncesine göre GSYİH içindeki payında, istihdam ettiği emek miktarında düşüşler yaşasa da hala önemini korumaktadır. 2020 verilerine göre tarımın GSYİH içindeki payı % 6.7, tarımdaki büyüme oranı % 5.9, toplam istihdamın % 18'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Ayrıca mal ihracatının % 1' lik kısmı tarımsal hammadde ihracatından, % 12'si gıda ihracatından oluşmaktadır (data.worldbank.org).

Kaynak: Dünya Bankası

Şekil 2.1. Tarımsal Ürünlerin GSYİH İçindeki Yüzdesi

2019 verilerine göre Avrupa tarım ekonomisinde Türkiye 1. sırada, yine aynı yılın verileriyle dünyada ise 10. sırada yer almaktadır. 2002 ve 2020 arasındaki 18 yıllık dönemde tarım ürünleri ihracatı % 408 oranında yükseliş göstermiş, 2003 ve 2020 arasındaki 17 yıllık dönemde ise ortalama yıllık büyüme % 2,5 oranında gerçekleşmiştir. Türkiye'nin 2019 yılı için dünyada tarımsal ürün üretim ve ihracatındaki sıralaması şu şekildedir; incir, fındık, kayısı, ayva ürünlerinde 1. Üretici; ayva, üzüm ve un ürünlerinde 1. İhracatçı; kavun, karpuz, salatalık ve vişne ürünlerinde dünya üretiminde 2.sırada; makarna ihracatında 2. sırada; yumurta ihracatında 3.sırada

ve sera üretiminde 4. üretici konumundadır. Bugün Türkiye'nin tarım arazisi 37,7 milyon hektar alanındadır (invest.gov.tr).

Türkiye'nin tarımdaki hedefi bulunduğu coğrafyada global aktörler içerisindeki pozisyonunu en üstlere taşımaktır. Bu amaç doğrultusunda gerekli destekleri sağlamaktadır. Verilere bakıldığında 2000 ve 2020 arasındaki dönemde tarımsal üretim açısından gelişme kat etmiştir.

Tablo 2.1. Cari Fiyatlarla Tarımsal GSYİH

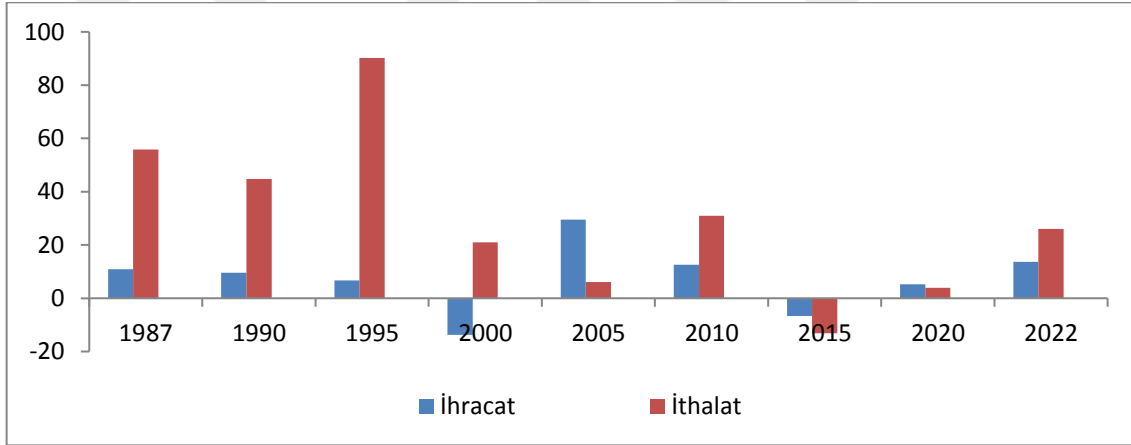
Yıllar	Tarım (milyon TL)	Tarımın GSYİH İçindeki Gelişme Hızı (%)	Tarımın GSYİH Payı (%)	GSYİH (milyon TL)	GSYİH Gelişme Hızı (%)
1998	9	-	12,5	71	-
1999	11	25,4	10,5	107	49,2
2000	17	53,2	10,0	172	59,7
2001	22	26,3	8,8	247	44,2
2002	37	69,8	10,2	362	46,4
2003	46	25,3	9,8	472	30,4
2004	54	17,5	9,3	583	23,4
2005	62	14,7	9,2	680	16,7
2006	64	3,3	8,1	796	17,0
2007	66	2,8	7,5	888	11,6
2008	76	12,5	7,4	1003	13,0
2009	81	9,1	8,1	1006	0,4
2010	105	28,9	9,0	1168	16,0
2011	115	9,7	8,2	1405	20,3
2012	122	6,0	7,7	1582	12,6
2013	122	0,0	6,7	1823	15,3
2014	135	10,7	6,6	2055	12,7
2015	162	19,8	6,9	2351	14,4
2016	161	-0,1	6,1	2627	11,7
2017	189	17,3	6,0	3134	19,3
2018	217	14,7	5,8	3759	19,9
2019	276	27,3	6,4	4312	14,7
2020	337	21,8	6,7	5048	17,1
2021	402	19,4	5,5	7249	43,6

Kaynak: tuik.gov.tr.

Tablo 2.1'deki verilere göre tarımın GSYİH içerisindeki gelişme hızı istikrarlı değildir. Bu oran 2002 yılında %69,8 2005 yılında %14,7 2010 yılında %28,9 2021

yılında ise % 19,4'tür. Tarımsal GSYİH artmasına rağmen tarımın GSYİH içerisindeki payı azalış göstermektedir.

Türkiye, her yıl kişi başına düşen gıda tüketiminin arttığı 83 milyonluk bir iç pazara sahiptir. Coğrafi olarak Avrupa, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve orta Asya pazarlarına ulaşabilecek stratejik bir noktadadır. 2019/2020 dönemi tarımsal gıda ihracatı 20,7 milyar \$, tarımsal gıda ithalatı 15,2 milyar \$ seviyesindedir. 2000 – 2020 yılları arasındaki 20 yıllık dönemde tarımsal ihracat 5,5 kat artış göstermiştir. Toplam ihracatın % 12 sini tarım ihracatı oluşturmaktadır. % 12'lik tarımsal ihracatın % 84'ü bitkisel ürün ihracatından, %13'ü hayvansal ürünlerden, % 3'ü de içecek ürünlerinden oluşmaktadır. Tarımsal ürün ithalatının ise % 93'lük kısmı bitkisel, %5'i hayvansal, %2'si de içecek ürünlerinden oluşmaktadır (invest.gov.tr).

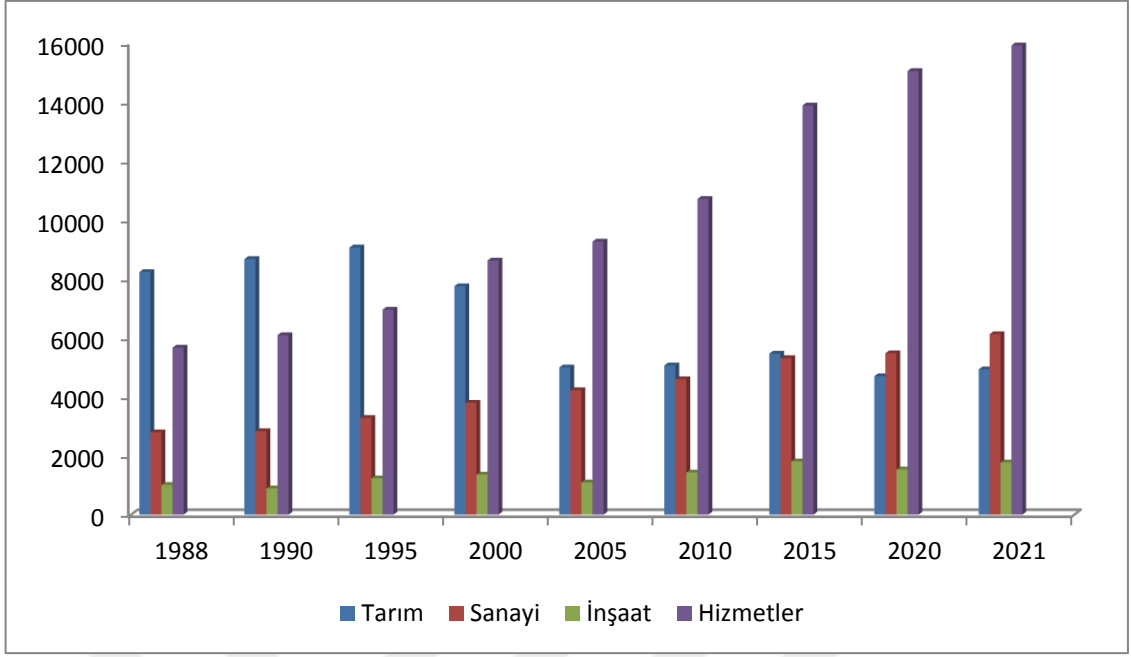
Kaynak: TÜİK (ISIC Rev 3) verilerinden hazırlanmıştır

Şekil 2.2. Tarım Ürünleri Dış Ticareti (% değişim)

Tarım ürünleri dış ticaretindeki yüzdelerik değişimler bir önceki yıla göre hesaplandığında ithalattaki değişim ihracattaki değişimden daha büyük gerçekleşmiştir.

2.1.1. Tarım ve İstihdam

Tarım sektöründeki istihdam oranı Cumhuriyetin kurulduğu yıllara göre düşüş gösterse bile gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oransal olarak hala çok yüksektir. 2019 yılı verileri ile Türkiye'de toplam istihdamın % 18 i tarımda çalışırken, bu oran ABD'de %2, Almanya'da % 1, Fransa'da % 3'tür (data.worldbank.gov.tr). 2022 yılının ikinci çeyreğinde tarımdaki istihdam oranı ise % 16 olarak gerçekleşmiştir.

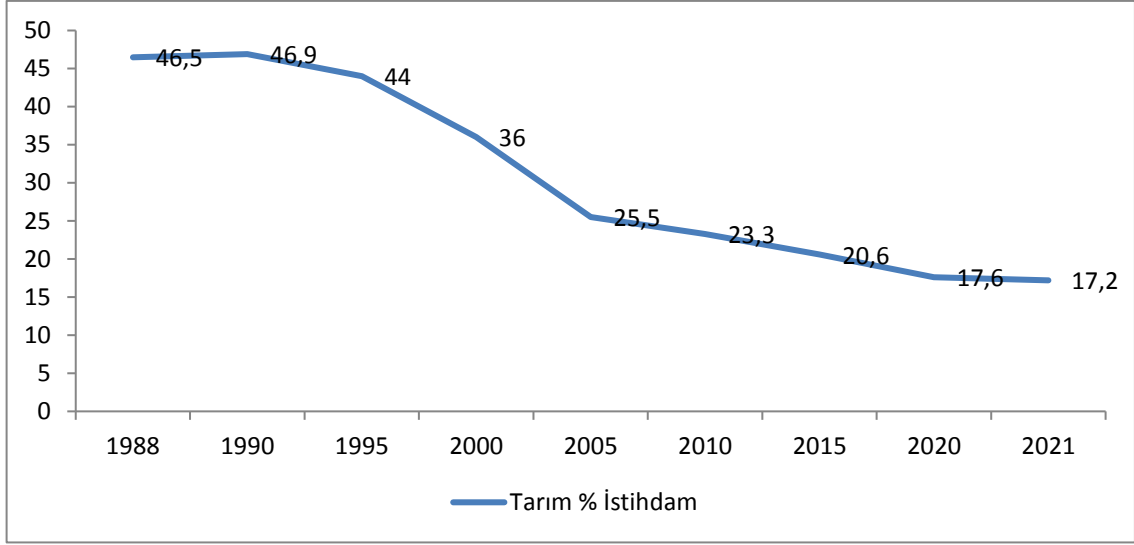
Kaynak: TÜİK – işgücü istatistikleri.

Şekil 2.3. İstihdamın Sektörel Dağılımı (Bin kişi)

Tarım sektöründeki istihdam diğer ana sektörler ile karşılaştırıldığında yıllar itibari ile azalmasına rağmen 2021 verileriyle toplam istihdamın % 17 gibi önemli bir kısmı tarım sektöründe çalışmaktadır. Bu oran sanayi sektöründe % 21, inşaat sektöründe %6, istihdamın en büyük payına sahip hizmetler sektöründe ise %55'tir.

Tarımdaki istihdam cinsiyet üzerinden incelenecek olursa, Türkiye' de erkek istihdamın % 15'i tarımda çalışırken kadın istihdamın %22'i tarımda çalışmaktadır. Erkek istihdamında bu oran ABD ve Almanya'da %2, AB ülkelerinde %5, Fransa'da % 4 ken, kadın istihdamı, Almanya, Fransa ve ABD'de %1, AB ülkelerinde %3'tür (data.worldbank.gov.tr).

Şekil 4'te görüldüğü gibi tarımda istihdam edilenlerde yıllar itibariyle ciddi düşüşler yaşanmıştır. 1990'ların başında tarımda istihdam %46,9 iken 2021 yılında % 17,2'dir. 2000 ve 2021 yılları arasındaki 21 yıllık dönemde tarımdaki istihdam oranı %52,2 azalış yaşamıştır.

Kaynak: tuik.gov.tr.

Şekil 2.4. Tarımda İstihdam (toplam istihdamın %)

Önemli bir sektör olmasına karşılık riskleri ve mevcut sorunları ve kentlerde yaşamının cazibesi ile genç istihdamın uzaklaştığı ve ilginin azaldığı bir sektör konumundadır (Davran vd, 2017:171). Tarım sektöründe kullanılan alet ve makine sayısında 2003 ve 2021 yılları arasındaki süreçte yaklaşık olarak % 38’lik bir artış gerçekleşmiştir (data.tuik.gov.tr).

Tarım sektöründe makine kullanımındaki artış ve tarım arazilerinin mirasla dağıtılması sebepleri bu sektördeki işgücünün kente kaymasına ve kentlerde de niteliği olmayan işgücünün birikmesine sebep olmuştur. Bunlara ek olarak kayıt dışı istihdamın en çok olduğu sektörlerden biri de tarım sektörüdür. Niteliği ve eğitimi düşük işgücünün çalışabilmesi ve işlerin mevsime bağlı olarak süreklilik gerektirmemesi gibi nedenler sektördeki kayıt dışılığı artırmaktadır (Erdal, 2019:229- 234).

Tablo 2.2. Tarım Sektöründeki İstihdam ve Eğitim İlişkisi (Bin kişi)

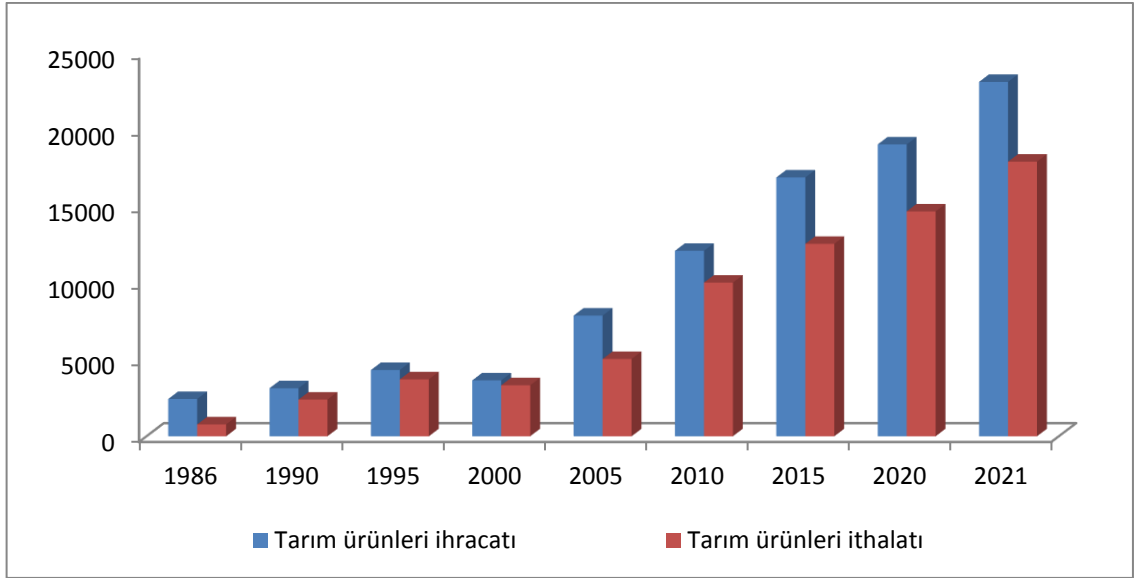
	1988	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Okuma yazma bilmeyen	2570	2417	1799	1633	885	875	744	426	423
Lise altı eğitilmişler	5534	6081	6907	5758	3755	3941	4248	3586	3744
Lise ve Dengi meslek okulu	137	179	354	325	315	347	382	508	564
Yükseköğretim	8	14	19	25	42	67	109	195	218

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 2.2’de tarım sektöründe istihdam edilenlerin eğitim seviyelerindeki değişim yıllar itibariyle gösterilmektedir. Bu verilere bakıldığında 1988 ve 2021 yılları arasında okuma yazma bilmeyenlerin tarım sektöründeki istihdam sayısı düşmektedir. Bu yıllar arasında tarımda istihdam edilenlerin eğitim seviyesi istenilen sayılarda olmasa da artış göstermektedir. 2021 yılına gelindiğinde tarım sektöründe çalışan ve okur-yazar olmayanlarda yaklaşık % 17 azalış olmasına karşılık yükseköğretim mezunu % 2.725 artış göstermiştir.

2.1.2. Tarım ve Dış Ticaret

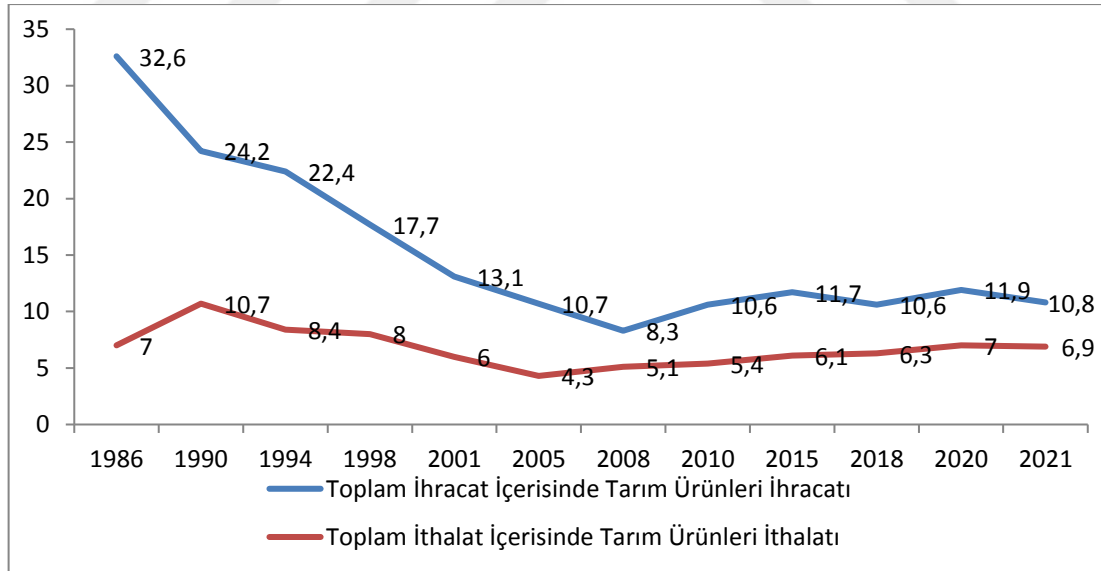
TÜİK verilerine göre 2022 yılında Türkiye’nin tarımsal dış ticaret rakamlarına bakıldığında ihracatın ithalata göre artmış olduğu görülmektedir. 2022 yılında tarımsal sanayi ürünlerinin de dahil edilmesiyle yaklaşık olarak toplam tarımsal ithalat 21.539 milyon \$ tutarında, toplam tarımsal ihracat ise 25.997 milyon \$ tutarında gerçekleşmiştir. AB ülkelerine 6.267 milyon \$’lık ihracat gerçekleştirilirken Rusya’ya yaklaşık olarak 1.611 milyon \$, Almanya’ya 1.511 milyon \$ tutarında tarımsal ürün ihracatı gerçekleştirilmiştir (biruni.tuik.gov.tr).

Kaynak: Tüik verileri (ISIC Rev-3) kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2.5. Tarım Ürünleri İthalat-İhracatı (Milyon \$)

TÜİK verileri değerlendirildiğinde tarım ürünleri ihracatı ithalatından fazladır. Ancak 1986 ve 2021 yılları arasında tarım ürünleri ihracatı % 852 oranında artış gösterirken, tarım ürünleri ithalatı % 2.217 oranında bir artış göstermektedir.

Kaynak: Tüik verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2.6. Toplam İhracat ve İthalat İçerisinde Tarım Ürünlerinin Payı (%)

Şekil 2.6’de tarım ürünlerinin toplam ithalat ve toplam ihracat içerisindeki payı gösterilmektedir. Tarım ürünleri ihracatı toplam ihracat içerisinde 1986 ve 2021 yılları

arasında % 20'den fazla azalırken tarım ürünlerinin toplam ithalat içerisindeki azalışı çok daha azdır.

Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE)'nün yayınladığı ürün raporlarına göre Türkiye dünya tarımsal ürün ticaretinde önemli bir konumdadır ve bazı ürünlerin ihracatında dünya sıralamasında ilk beş arasında bulunmaktadır. 2021 verileri ile bu ürünler (arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge);

- Fındık ihracatında dünyada 1.dir. 2021 yılında 204 bin ton ihracat miktarıyla dünya fındık ticaretinin % 56 'sını gerçekleştirmiştir. AB bu alanda Türkiye'nin ticari avantajını sarsmak için üreticilere destekler sağlamaktadır.
- Kuru kayısı ihracatında dünya ticaretinin % 55,4 'ünü gerçekleştirerek bu alanda 1. , taze kayısı ihracatında % 22,1 ile 2. İhracatçı durumundadır.
- İncir ihracatında % 50,4 ile dünyada bu alandaki ihracatta 1.sıradadır.
- Dünya kiraz ihracatının % 10,7 sini gerçekleştirmekte ve bu alandaki dünya sıralamasında 3. ülkedir.
- % 3,6 ile zeytinyağında ihracatçı ülkeler içerisinde 4. sıradadır.
- % 7,7 ile dünya kuru fasulye ihracatında 4. sıradadır
- Turunçgillerde ise, mandalinada %28 ile 1.ihracatçı, limonda %30 ile 2. ihracatçı, greyfurtta %18 ile 3.ihracatçı, portakalda %6 ile 5.ihracatçı ülke konumundadır.
- Dünya domates ihracatında %7,2'lik bir pay ile 6. ihracatçı ülke konumundadır.
- Dünya mercimek ihracatının %7'sini Türkiye gerçekleştirmekte ve bu alanda 4.ihracatçı ülke konumundadır.

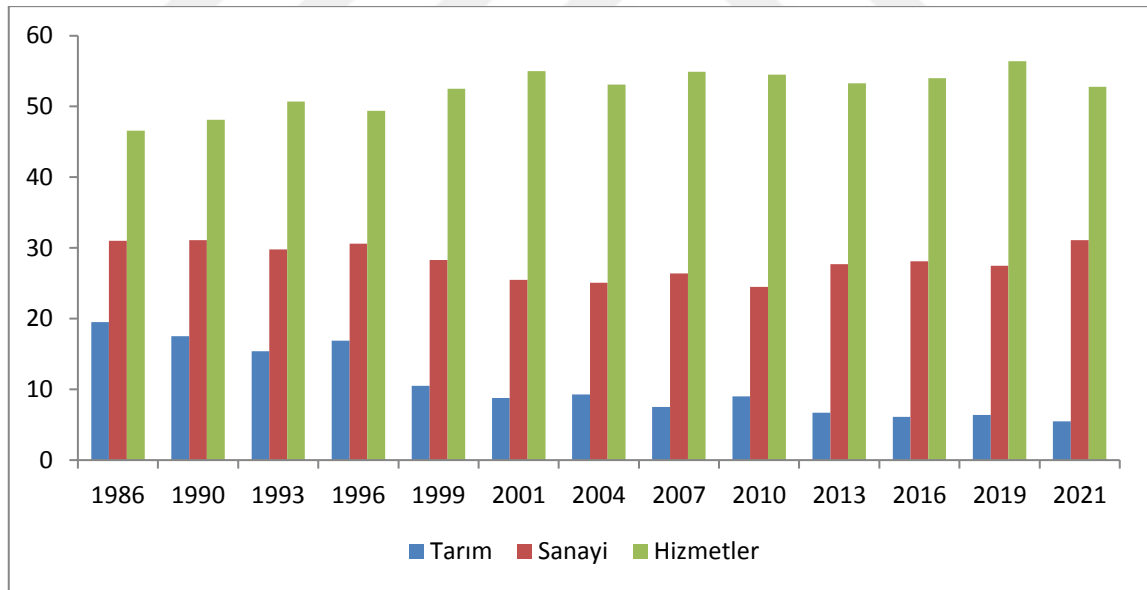
2.1.3. Tarım ve Büyüme

Dönemler itibariyle ülkenin ürettiği mal ve hizmet miktarlarındaki artışlar ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktadır. Büyümenin gerçekleşmesi tüm ekonomilerin hedefleri arasındadır. Büyümenin gerçekleştiği ülkelerdeki vatandaşların refah seviyelerinde artışlar gözlenmektedir (Ünsal, 2017: 14).

Kuznets'e göre tarım, ekonomik büyümeye ilk olarak sektörün kendi içerisindeki ürün büyümesiyle katkı sağlamaktadır. Böylece toplam hasılda ve kişi başına düşen üretimde büyüme gerçekleşir. Tarımın kendisinin büyümesi ürün katkısıdır, bu ürünlerle ticaret yapılırsa pazar katkısı sağlar ve kaynakları başka sektörlerle aktarırsa faktör katkısı sağlar (Kuznets, 1961: 69).

İktisadi gelişme ile paralel olarak tarımsal üretim hacmi ve tarımsal gelir de artış gerçekleşirken tarımın milli gelir içerisindeki nispi payında azalış gözlenmektedir. Tarım ürünlerinin gelir esnekliğinin düşük olması bu duruma sebep olan faktörlerden sayılmaktadır. Bilhassa gıda ürünlerindeki talebin gelir esnekliği 1'den küçük olması buna karşılık diğer sektörlerin talebin gelir esnekliğinin 1'den büyük olması tarımın büyüme hızının diğer sektörlerin büyüme hızından küçük olmasına neden olmaktadır (Doğan, 2009: 374). GSYİH içerisinde tarımın payının düştüğü şekil 7'de görülmektedir.

Türkiye'nin 2022 üçüncü çeyrek büyüme oranı %3,9 iken tarım sektöründeki büyüme oranı %1,1 olarak gerçekleşmiştir (data.tuik.gov.tr).

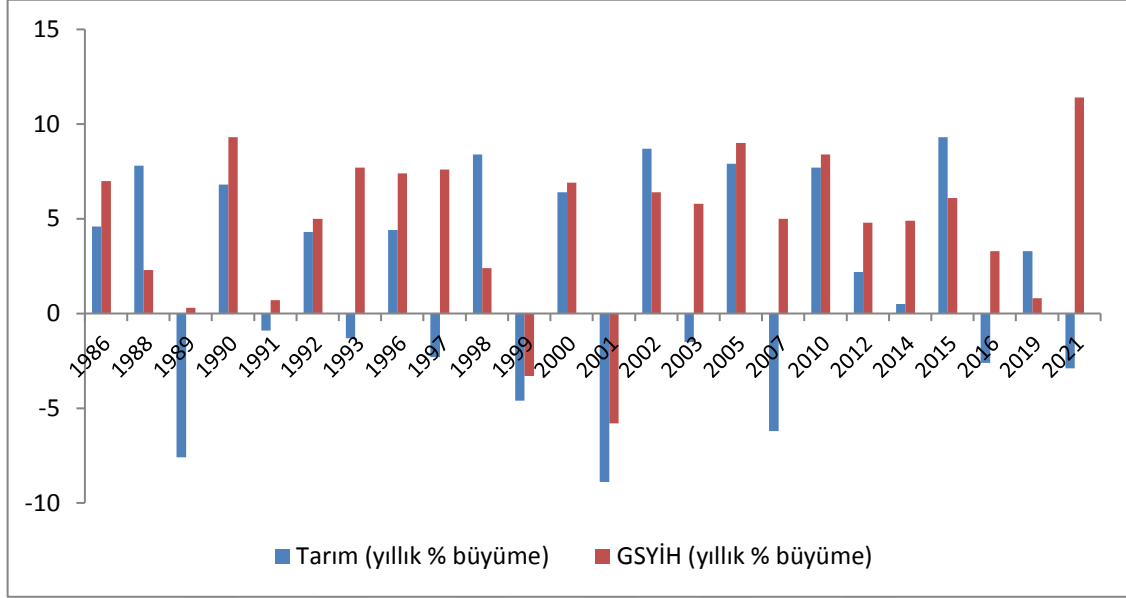
Kaynak: data.worldbank.org.

Şekil 2.7. Sektörlerin GSYİH içindeki payı (%)

Tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı 80'li yıllardan günümüze kadar giderek düşüş göstermektedir. 1990 yılında tarımın GSYİH içerisindeki payı %17,5 iken 2000 yılında %10 ve 2021 yılında %5,5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde

hizmetler sektörünün ise GSYİH içerisindeki payı artış göstermektedir. 1990 yılında %48,1 olan pay 2021 yılında %52,8 olarak gerçekleşmiştir.

1986 ve 2021 yılları arasındaki dönemde tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payında yaklaşık %72’lik bir düşüş gerçekleşmiştir.

Kaynak: data.worldbank.org.

Şekil 2.8. GSYİH ve Tarım (yılılık % büyüme)

Sektördeki büyüme, dalgalı bir seyir göstermektedir. Kriz dönemlerinde negatif olarak gerçekleşen GSYİH büyümesi 1990 yılında %9,3, 2000 yılında 6,9, 2021 yılında %11,4 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektöründeki büyüme ise 1990 yılında %6,8, 2000 yılında %6,4 olarak gerçekleşirken 2021 yılında % -2,9 olarak düşüş göstermiştir.

2.2. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları

Tarımsal üretim teknolojik gelişmelerin yanından büyük oranda tabiat şartlarına bağlılığından ve üretim aşamasının uzunluğundan dolayı yüksek risk ve belirsizlik içermektedir ve devlet bu durumlara karşı tarıma yönelik teşvik ve koruma politikaları uygulamaktadır (Genç, 2020; 149). Ulusal ekonomideki büyüme ve kalkınmaya katkıları, nüfusun gıda ihtiyacının karşılanması, milli gelir ve istihdam oluşturmaları ve endüstriye hammadde temin etmesi gibi sebeplerle tarım sektörü stratejik bir öneme sahiptir. Dönemler itibariyle farklı tarım politikalarına ihtiyaç duyulmasındaki

sebeplerden birisi de tarımsal üretimdeki devamlılık sorununa karşı çözümler üretmektir.

Tarımsal üretimle uğraşan çiftçi ve köylü kesimi Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Atatürk'ün de ifadesiyle “milletin efendisi” olarak görülmüş ve ulusal ekonominin gelişmesi açısından desteklenmiş olmasına rağmen ileriki dönemlerde bu desteğini kaybetmiştir. Devlet tarım sektörüne yönelik teşviklerini 50’li yıllarda ekonomideki liberalleşmeye rağmen sürdürmüş fakat destek kapsamındaki ürün sayısı 24 Ocak kararları ile düşürülmüştür. Devlet tarafından tarım ürünlerinin alınması politikası IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalarla sonlanmış ve tarımsal ürünlerde dışalım gündemi oluşmuştur.

Tarım politikaları hâlihazırdaki ekonomik sistemde ulaşılmak istenen amaçlara yönelik olarak tarım sektörünün desteklenmesi ve bu sektörde istihdam edilenlerin gelir seviyelerindeki iyileştirmeler için sektörde yapılan tüm düzenlemeleri kapsamaktadır (Gürler, 2012:251). Uygulanan politikalardaki genel amaç ise üretim-tüketim dengesinin sağlanması, üretim ve tüketim safhasında dalgalanan fiyatlardan tarafların korunması, nüfus ve sanayinin ihtiyacının temini, üretimde prodüktivite artışı ve gelirin dağılımında adaletin sağlanmasıdır (Genç, 2020: 150). Tarım politikalarındaki genel hedefler;

- Arz miktarını (ürün üretimini) tatmin edici seviyelere çıkarmak,
- Gıda arzı, ihracat ve gelir politikalarında denge oluşturmak,
- Hem üreticiler hem de tüketiciler açısından tatmin edici fiyat ve nitelikte ürün temini sağlamak,
- Sektörde istihdam edilenlerin refah seviyesini artırmakla birlikte sektördeki gelir dağılımını rasyonelleştirmek ve gelirden sürekliliği sağlamak,
- Ulusal ekonomide tarım sektörüne verilen önemi, ekonominin gelişimi yönünde diğer sektörlerle kaydırmak.

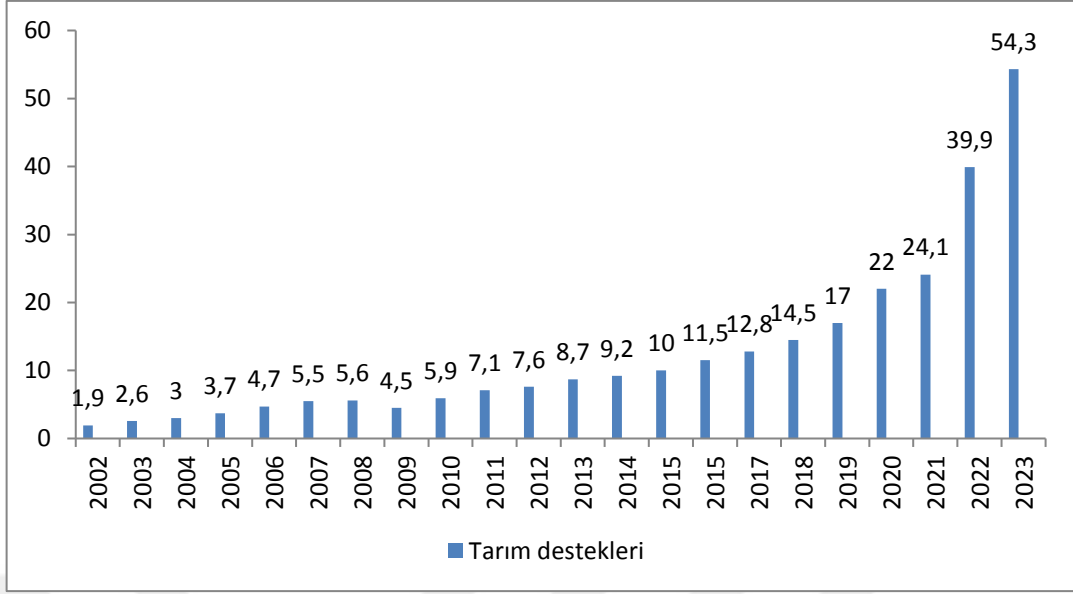
Kıt kaynakların en verimli şekilde kullanılması düşüncesi doğrultusunda tarım politikalarının ilk hedefi ihtiyacın karşılanması ölçüsünde üretim yapılmasıdır. Özellikle gelişmemiş ülkelerde kalkınmayı yavaşlatıcı bir unsur olarak kıt kaynakların beslenme için gerekli ürünlerin üretimine tahsis edilmiş olmasıdır. Ancak kaynakların

ayrılmaması ve yeterli üretimin gerçekleşmemesi durumunda da bu malların ithali yoluna gidilmek durumundadır. Sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin temini Türkiye’de daha çok tarım sektörü tarafından karşılanmaktadır. Bu nedenle tarımsal üretimde sürekliliğin sağlanması için politikalar uygulanmalıdır. Tarım politikaları adaletli bir gelir dağılımını da hedeflemektedir. Başta gelişmemiş ülkelerde gelir adaletsizliği sektör olarak karşılaştırıldığında tarım sektörü dezavantajlı durumdadır (Gürler, 2012:253). Tarımsal üretimdeki devamlılık sorununa karşı güncel destekleme politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Sektörün içindeki istikrarsızlık ise işletmelerin çoğunlukla küçük ölçekli olması toprakların miras sebebiyle küçük parçalara ayrılması gibi sebeplerle artmaktadır.

Türkiye’de tarım destekleme politikaları doğrudan ve dolaylı politikalar olarak iki kısma ayrılabilir. Mevcutta uygulanan tarım destekleme politikaları ana başlıkları ile alan bazlı destekler, biyoloji ve biyoteknik mücadele desteği, hayvancılık destekleri olarak gruplanmıştır (tarimorman.gov.tr). Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde üretim için gerekli ana girdilerin fiyatlarındaki artış nedeniyle, devletin uygulamış olduğu tarım politikaları üreticiye önemli fırsatlar oluştursa da politikaların etkisini azaltmaktadır.

2022 yılı için bütçeden tarıma toplamda 57,6 milyar TL kaynak ayrılmıştır. Bu çerçevede; tarım destekleme programlarına 25,8 milyar TL, tarım sektörü yatırımları için 16,3 milyar TL, tarımsal kredi sübvansiyonu, müdahale alımları, tarımsal KİT ve ihracat destekleri için 15,5 milyar TL kaynak tahsis edilmiştir. Ayrıca aynı yıl tarım için sulama yatırımlarına 12,5 milyar TL kaynak ayrılmıştır (sbb.gov.tr).

Kaynak: sbb.gov.tr - tarimorman.gov.tr.

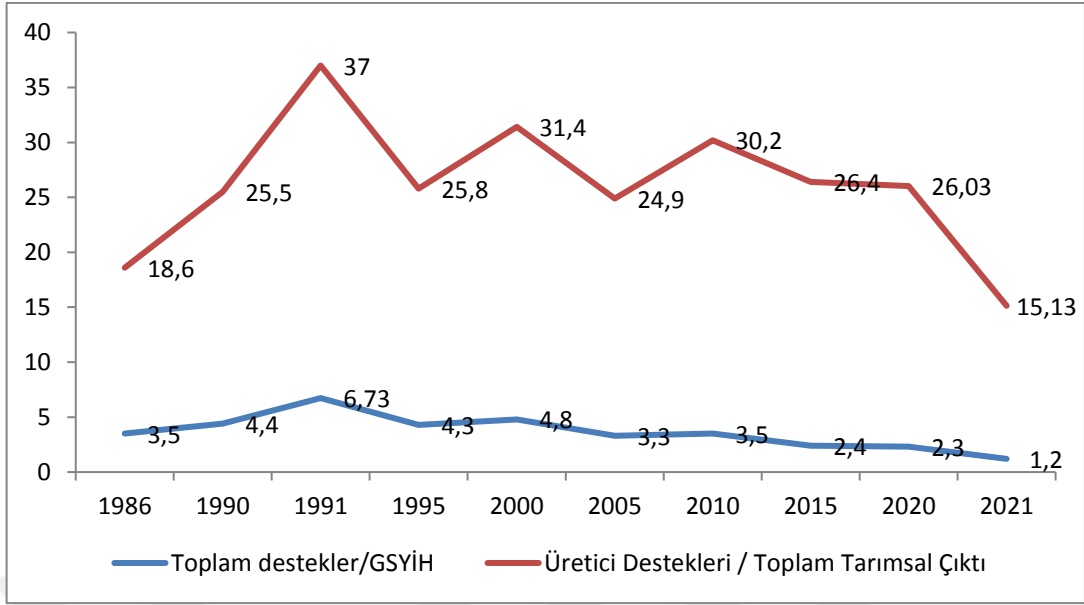
Şekil 2.9. Tarımsal Destekler (milyar TL)

Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile Tarım Orman Bakanlığı'nın paylaştığı verilere göre tarıma 2002 yılında 1,9 milyar TL, 2010 yılında 5,9 milyar 2022 yılında 39,9 milyar TL destek sağlanmıştır. 2023 yılında ise ayrılan kaynak tutarı 54,3 milyar TL olarak belirlenmiştir. Bu yıllar arasında tarıma sağlanan destek tutarında %2000 artış gerçekleşmiştir. 2009 yılı hariç desteklerde artan bir seyir söz konusudur. 2021 yılında tarıma ödenen desteklerin Tarım Bakanlığı'nın toplam bütçesi içerisindeki payı %46,8, 2022 yılında %47,8, 2023 yılında %40,7 dir.

1980'den önce, ithal ikame politikası yürürlükteydi ve tarım, istikrarlı tahıl fiyatlarının sürdürülmesi, verim ve üretimin artırılması ve ihracatın geliştirilmesi dahil olmak üzere politika hedeflerini karşılamak için sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu. 1980'lerden 2000'e kadar sektör, ithalatla rekabet eden tarım ürünlerine yönelik destekten net yararlanmaktaydı. Temel tarım politikası araçları, bitkisel ürünler için fiyat desteği ve girdi sübvansiyonlarıydı. Programlar düşük maliyetli kredi, tarım ilaçları, tohum ve gübre olarak sağlandı. Hayvancılık üretimi esas olarak sınır önlemleriyle desteklendi. 2000 yılı sonrasında, IMF ve Dünya Bankası'ndan makroekonomik istikrar yardımı alma şartıyla yapısal reform sürecine girilmiştir. Bu reformlar, 2001-2008 yılları arasında Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. ARIP, piyasa bozulmalarını ortadan kaldırarak tarım-

gıda sektöründe verimliliği artırmayı ve mali konsolidasyona katkıda bulunmayı amaçlayan bir projedir. ARIP kapsamında Türk tarım politikası, AB'nin Ortak Tarım Politikası ile daha iyi uyum sağlamaya yaklaşmıştır. 2001'den sonraki reformlar, devletin gıda ürünlerinin fiyatlarını belirleme, pazarlama ve ticaretindeki rolünü azaltmıştır. KİT ve üretici kooperatifleri farklı derecelerde ve farklı hızlarda bağımsız hale getirilmiştir. Küresel pazarlar, çevresel performansla giderek daha duyarlı hale gelmektedir. Özellikle AB Yeşil Mutabakatı Türkiye'yi hem aday ülke hem de Gümrük Birliği ortağı olarak etkileyecektir. Buna göre sürdürülebilir büyüme, ihracatta rekabet gücü ve Türkiye'nin AB pazarı ile entegrasyonunu korumak ve derinleştirmek için Türk ekonomisinin ve sanayisinin yeşil dönüşümünün gerekli olduğu görüşü üzerine Türkiye, 2021'de Yeşil Mutabakat Eylem Planını kabul etmiştir. Bu eylem planı, sürdürülebilir tarıma yönelik hedefleri ve eylemleri içermektedir (OECD, 2022: 551-557).

Tarımsal destek, amaçları ve ekonomik etkileri ne olursa olsun, tarımı destekleyen devlet politikalarından kaynaklanan, tüketicilerden ve vergi mükelleflerinden tarıma yapılan brüt transferlerin yıllık parasal değeri olarak tanımlanmaktadır. Destekler, GSYİH'nin yüzdesi olarak ölçülen toplam destek tahminini, brüt çiftlik gelirlerinin yüzdesi olarak ölçülen üretici destek tahminini, tarımsal tüketimin yüzdesi olarak ölçülen tüketici destek tahminini ve toplam desteğin yüzdesi olarak ölçülen genel hizmetler destek tahmini içermektedir. Toplam destek tahmini transferleri, tarım sektörüne verilen desteklerin toplamını temsil etmekte olup, üretici desteği, tüketici desteği ve genel hizmet desteğinden oluşmaktadır (data.oecd.org).

Kaynak: data.oecd.org.

Şekil 2.10. Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı

Şekil 2.10'da tarımsal desteklerin gayri safi yurt içi hasılaya oranında yıllar itibarı ile azalış yaşandığı görülmektedir. Bu oran 1991 yılında 6,7, 2000 yılında 4,8, 2021 yılında 1,2'dir. Türkiye'de tarım üreticilerine yapılan transferlerin brüt çiftlik gelirlerindeki payı OECD ortalamasının üstündedir.

2.2.1. Tarihsel Süreç İçinde Tarımsal Teşvik Politikaları

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarım politikalarındaki değişimleri beş döneme ayırarak incelemek mümkündür.

2.2.1.1. 1923-1945 Dönemi Tarım Politikaları

Cumhuriyetin ilanını takip eden yıllarda 1925 yılında aşar vergisi kaldırılması, 1926 yılında Medeni Kanunun kabul edilesi ile çiftçiye toprakta mülkiyet hakkı verilmesi gibi tarım adına önemli adımlar atılmıştır. Devletin tarım sektörüne temin edilecek finansmanda sorumluluk alması gerektiği bu dönemde ortaya çıkmış ve sektöre yönelik kamusal teşkilatlanma 1924 yılında Ziraat Vekâleti Bakanlığı'nın kurulması ile gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilanından itibaren on yıllık süre içerisinde koşullardaki güçlüğü rağmen bakliyat, patates ve şekerpancarı gibi ürünlerin üretimlerinde artışlar gözlenmiştir (Yeni ve Dölekoğlu, 2003:8). Bu dönem içinde tarım politikalarındaki en önemli gelişme tarım üreticilerine fayda sağlaması için Ziraat Bankası'nın

düzenlenmesidir. Traktör gibi tarım makinelerinin ithalatıyla birlikte yakıtları içinde destek sağlanmış ve tarımda makine kullanımı üzerine durulmuştur. Tarımdaki gelişmelerin görüşülmesi için 1923'te iktisat kongresi toplanmıştır (Gürler, 2012:365).

Tarımdaki gelişmelere karşı bu dönemde milli gelir içerisinde tarımın payında yaklaşık % 1,5' lik bir azalış gerçekleşmiştir. Devletin tarım sektörünü için girdi desteği sağlamaya başlaması bu döneme denk gelir. Ayrıca çiftçinin Ziraat Bankası'ndan kredi kullanma imkanları artırılmış, tarımsal çıktılara pazar desteği amacıyla Toprak Mahsulleri Ofisi faaliyete başlamıştır. 1933'ten itibaren yaklaşık on yıllık süreçte ekilen alan ve üretim miktarı artmış olmasına rağmen sonraki iki yılda bu artış yerini azalışa bırakmıştır (Yeni ve Dölekoğlu, 2003:9).

1929 yılında yaşanan büyük bunalımın etkisiyle Türkiye'de buğday fiyatları ciddi oranda düşünce devlet üreticiyi koruma amacıyla 1932 yılında buğday koruma kanununu yürürlüğe koymuştur ve daha sonra tahıllar içinde aynı koruma politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanun kapsamında üretilen buğdayın satın alınması vazifesi ilk olarak Ziraat Bankası ile başlamış daha sonra Toprak mahsulleri Ofisine bırakılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda tarım ürünlerinin fiyatlarında artışlar yaşanmış ve devletler bu duruma müdahale etmek durumuna kalmıştır. 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile devlet arazileri toprağı olmayan çiftçilere dağıtılmış ancak gerekli tüm önlemler alınmadığından başarısız olunmuştur (Yavuz,2005: 46).

1923 – 1945 aralığındaki dönemde tarım sektöründe devlet müdahalesinin yoğunlaştığı ve bu sektörde kamusal organizasyonun oluştuğı söylenebilir.

2.2.1.2. 1946-1961 Dönemi Tarım Politikaları

1946-1961 yılları arasındaki dönemde devletin tarıma yönelik teşvik ve himayecilik politikalarının devam etmesinin yanında önceki döneme göre daha liberal politikaların uygulandığı dönem olarak dikkati çekmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarımsal üretim miktarını artırmak için ülkeler harekete geçmiştir. Bu anlamda Türkiye'de ki faaliyetler sulama ve girdi temini (traktör, kimyevi gübre, ilaç, tohum...) yönünde gerçekleşmiştir (Yeni ve Dölekoğlu, 2003:9). Taban fiyat uygulama politikası ilk olarak 1947 yılında tütün mahsulünde yürürlüğe konulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1948 yılında harap olmuş, yorgun düşmüş Avrupa'yı kalkındırmak ve ihtiyacı olan hayati önemdeki sağlık, barınma ve gıda yardımları için Avrupa'yı Kalkındırma Planı (ERP) olarak bilinen Marshall yardımları başlamıştır. Bu yardımlar Türkiye'yi de kapsamaktadır. Marshall Planını gerekli hale getiren sebeplerden biri Doğu Avrupa ile olan tarım ticaretinin zarar görmüş olması diğeri ise Sosyalizmin yayılmasına engel olmaktır. Daha iyi tarım uygulamaları için bu program çerçevesinde Türkiye'nin de içinde bulunduğu diğer Marshall Planı ülkelerinden ABD'ye teknik yardım programlarının getirilmesi kullanılan birkaç yöntemden biridir (Todd, 1950: 28 – 29). Marshall Planı kapsamında Türkiye, ABD' den diğer Avrupa ülkelerinden o anki durumu daha iyi olduğundan dolayı istediği yardımı alamamış halihazırdaki durumunu koruyacak şekilde yardımlar yapılmıştır. Program kapsamında ilk 15 ayı kapsayan dönemde tarımda kullanılacak ekipmanların desteği sağlandı. Bu plan kapsamında Türkiye'nin görevi Avrupa'ya hammadde ihracatı yapmaktır (Ertem, 2009:391).

Marshall Yardımları ile 1948-1952 döneminde Türkiye'ye gelen miktarın %60 oranındaki önemli bir kısmı Türkiye'yi o yıllarda dünyada buğday üretim miktarında ön sıralara geçirecek şekilde tarım sektöründe değerlendirildi. Türkiye açısından Marshall Yardımları tarımda nitelikli girdi kullanımının, makineleşmenin ve arzın artmasını sağlamıştır (Ertem, 2009:395). Marshall yardımları resmiyette 1952 yılında bitmiş olsa da ABD 1955 yılına kadar iktisadi desteğini devam ettirmiştir ve o döneme kadar 76,5 milyon dolar tutarında direkt yardımda bulunmuştur bu yardımların büyük kısmı tarımda kullanılacak alet ekipmanlara harcanmıştır (Karaman ve Yavuz, 2016:4-5). 50'li yıllarda 40 binden fazla traktör ithal edilmiş ve 6 yıllık dönemde % 60 oranında ekilebilir alanda artış olmuştur. Tarım sektörüne sağlanan kredilerin artmasıyla milli gelirde yüzde 9 civarında yükseliş gözlenmiştir (Gürler, 2012:368).

2.2.1.3. 1961 – 1980 Dönemi Tarım Politikaları

1950'lerde tarımın GSMH içindeki payı % 40' tan fazlayken, kullanılan traktör sayısında ve tarıma verilen kredilerin artış göstermesine ve bunlarla birlikte ekilen alanın artmasına rağmen 1960'larda % 40'ın altına düşmektedir.

1950 yılında yaşanan devalüasyonun ardından tarım ürünleri fiyatları olumsuz etkilendi ve artan dışa bağımlılık olarak kendini gösterdi. Türkiye IMF den aldığı kredi

ile iktisadi istikrar programını yürütmek mecburiyetinin altına girdi. Türkiye ekonomisinin planlı devreye girdiği I. Beş yıllık kalkınma planı 1963 yılında uygulanmaya başlandı. Destekleme alımlarının artık azalması iktidardaki hükümetin politik tercihleriyle şekillendi. 1970 yılındaki devalüasyonun ardından tarımsal fiyatlar olumsuz etkilendi (Aksu,2002: 38).

DPT, 1961 anayasasıyla iktisadi planlamanın zorunluluk arz etmesi üzerine ilk adım olarak kurulmuş ve 1963 yılından itibaren beş yıllık planlar hazırlanmaya başlanmıştır. İlk beş yıllık planda ürün fiyatlarına müdahaleden ziyade daha çok girdilere yönelik teşvikler sağlanmıştır. Teşvikler için kooperatiflerin geliştirilmesi ve kooperatif üyelerini teşviklerden yararlandırmasının düşünüldüğü girişimler söz konusudur (Gaytancıoğlu, 2009: 86). Birinci beş yıllık planda tarım sektörü de dahil tüm sektörlerde istenen noktaya ulaşılamamıştır. İkinci beş yıllık plan döneminde devalüasyonlar nedeniyle önemli bir ilerleme katedilememiştir. Tarım girdileri için ithalat yoluna gidilmiştir (Gürler, 2012:370).

1960'lerden sonra tarımda üretim ve verim, bu dönemde bitkisel ürün teknikleri ile verimi daha fazla olan türlerin geliştirilmesi, sulamada devlet desteği ve bunlara ek olarak teknolojinin daha fazla kullanılmaya başlanmasıyla artırılmıştır. Verim ve üretimdeki artışa rağmen tarımın GSMH ve ihracat içerisindeki oranı düşüş göstermiştir. Tarımsal üretimde sürdürülebilirlik hedefiyle tahıl, yağlı tohumlu ve sanayi bitkileri, bakliyatlar, yaş çay, ipek kozası, yapağı, tiftik gibi ürünler teşvik kapsamı içine alınmıştır (Yeni, Dölekoğlu, 2003:10).

2.2.1.4. 1980 – 2000 Dönemi Tarım Politikaları

İthal ikame sisteminin 70'lerin sonlarında sürdürülebilirliği son bulmuş ve yerli ekonomi uluslararası müdahalelerle yüz yüze kalmıştır. Sonrasındaki 1980 darbesiyle yabancı finans kuruluşlarına bağımlılığı artmış 1994 ve 2001 yıllarında gerçekleşen devalüasyonlar da tarımda dış sermayenin önemli bir rol oynamasının önünü açmıştır (Özkan, 2016: 415)

Bu 20 yıllık dönem içerisinde ekonomi literatürüne 24 Ocak ve 5 Nisan kararları olarak bilinen iki önemli karar geçmiştir.

Tarım politikasında liberal ve piyasa odaklı değişim 24 Ocak 1980'de ekonomi politikasına paralel alınan kararlarla başladı. 24 Ocak kararlarındaki ana hedef piyasa ekonomisine geçişı gerçekleştirmektir. Bu kararlar, bilhassa devlet malları üzerindeki fiyat kontrolleri dahil her türlü müdahaleyi kaldırdı ve bu malların fiyatları önemli ölçüde arttı. Liberalleşme ile birlikte teşvik verilen tarımsal ürünler azaltıldı. Fakat 21. yy'e kadar tarımsal sübvansiyon araçlarında önemli değişiklikler görülmedi (Koç vd, 2015:46).

24 Ocak Kararlarının temeli ekonomide liberalleşmenin gerçekleştirilmesiydi. O dönemde işgücünün çoğu tarım sektöründe istihdam edilmesine rağmen sanayide gelişmeyi gerçekleştirmek için uluslararası ticarete yönelinmesi gerektiği fikri hakimdir. İktisadi kalkınma fikrini harekete geçirebilecek finansman kaynağı tarımdır ancak bu politikalar ile tarım ikinci plana atılmıştır. Fiyatlar genel düzeyindeki artışı azaltmak için alınan önlemler en çok tarımı etkilemiştir. Tarım sektörüne sağlanan desteklerin piyasadaki dengeyi bozduğu fikri hakimdir. Tarım ürünlerinin fiyatı ihracatı artırmak için daha düşük belirlenmiştir (Öztürk, vd, 2008: 17-20).

1980'lerin liberalleşme politikaları ile ithalat-ihracat ve dolayısıyla cari denge bozulmuş bunu yüksek oranlarda maaş ve ücret artışları takip edince ekonomiye bir istikrar getirmek amacıyla 1994 yılında 5 Nisan Kararları olarak bilinen tedbir planı uygulamaya geçirilmiştir. Teşvik verilen ürünler düşürülmüş, prim uygulaması kaldırılmıştır (Dellal, acikers.ankara.edu.tr). 5 Nisan devalüasyonu ile sonrasında alınan kararlarda şeker pancarı tahıl ve tütün destekleme alımı yapılan ürünler oldu. 1996 yılında bunlara buğday, arpa, mısır, haşhaş kapsülü eklenmiştir. IMF nin tarım sektöründeki baskısı 1960 yılında başlamış olsa da 1980'den sonra kendisini daha çok hissettirmiştir (Aysu, 2002: 39).

2.2.1.5. 2000 - 2021 Dönemi Tarım Politikaları

1980'li yıllarda başlayan liberalleşme ile tarım sektörüne verilen destekler kesilmeye başlanmış. Yüksek enflasyona karşı IMF ile anlaşma mecburiyeti doğmuştur (Dernek, 2006:9). 1999 yılında IMF ye yazılan niyet mektubunda bahsi geçen konulardan biri de tarım politikalarında yapılacak reformlardır. Niyet mektubunda desteklerin bütçeye yük oluşturduğu ve aşamalı olarak kaldırılacağı, geliri daha düşük olan tarım üreticilerine yönelik uygulanacak doğrudan gelir desteğine geçileceği

belirtilmektedir. Doğrudan gelir desteği aracının uygulaması niyet mektubunda 2000 yılında başlanıp 2002 yılında tamamlanacağını hedeflendiği de ifade edilmiştir (ms.hmb.gov.tr).

2000’li yıllarda başlayan tarımdaki yapısal değişikliklerin uluslararası kuruluşlar ile yapılan anlaşmalara bağlı olarak şekillendiği görülmektedir. Bu dönem içinde tarım politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynayan uygulamalar AB ortak tarım politikası, DTÖ tarım anlaşması ve Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)’dir. ARIP, tarıma verilen teşviklerin azaltılması, eski teşvik sisteminden vazgeçilmesi ve tarımsal KİT’lerde özelleştirmeye gidilmesi üzerine kurulmuştur (Güresinli,2015: 58).

2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu yayınlanmıştır. Bu kanunun amacı; kalkınma plan ve stratejileri doğrultusunda tarım sektörü ve kırsal alanların geliştirilmesi ve desteklenmesi için gerekli politika ve düzenlemelerin belirlenmesidir (resmigazete.gov.tr).

Üreticilerin kanunda tanımlanan risklerden doğan zararlarının tazmin edilmesini sağlamak amacıyla tarım sigortasının uygulanmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi amacıyla 2005’de 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu yayınlanmıştır. Aynı yıl toprağı korumak ve geliştirmek, tarım arazilerini sınıflandırmak, yeterli gelir düzeyine sahip tarım arazilerinin asgari büyüklüklerini ve tarım arazilerinin büyüklüklerini belirlemek ve bunların parçalanmasını önlemek, tarım arazilerinin planlı kullanımını sağlayacak usul ve esasları belirlemek ve çevreye öncelik vererek, sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak tarım arazilerinden yeterli gelir elde etmek amacıyla 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunda 2014 yılında miras konusu olan tarımsal araziler için düzenleme getirilmiştir (mevzuat.gov.tr).

2016 yılında milli tarım projesi kapsamında havza bazlı üretim modeline geçilmiştir. Model 2017 yılında uygulamaya konulmuş, tarım havzaları tespit edilmiş, bitkisel üretim bakımından önemce yüksek ürünler için destek planı hazırlanmıştır. Model, tarım havzalarının tanımlanması, sağlıklı bir tarımsal stokun oluşturulması, talep yönlü üretimin planlanması, havza bazında sübvansiyon edilen üretim ve sübvansiyonların etkin ve akılcı dağılımı yönünden tarımsal ekonomiye katkı sağlamıştır (Eroğlu vd, 2018:239).

21.yy a kadar tarım politikaları, yapısal tedbirleri kapsamayan vadesi kısa, siyasi konjonktüre bağılı olarak, sübvansiyon alımları, girdi, ürün, kredi desteğı gibi teşvik araçlarından oluşmaktadır. Kullanılan fiyat destekleme araçları bütçe için yük olmasının yanında başarılı olamamış ve tarım sektöründe reformu gerekli hale getirmiştir. Sektörün büyümesini artırırken bütçedeki yükünü hafifletmek amacıyla “Tarım Reformu Uygulama Projesi” (ARIP) uygulamaya konulmuştur. Projenin kapsamında daha önceden uygulanan fiyat desteğı araçlarının yerine doğrudan gelir desteğinin uygulanması, devlet müdahalesini azaltmak için tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi, üretimin ihtiyaca göre gerçekleştirilmesi ve tarım kooperatiflerinde reform yer almaktadır (Olhan,2012: 145-146).

2.2.2. Destek Sağlayan Kurum ve Kuruluşlar

Türkiye’de tarıma destek veren birçok kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlar, tarım sektörünün gelişimini desteklemek, çiftçilere teknik ve mali yardımlar sağlamak, tarım politikalarını belirlemek ve tarım alanında araştırma ve eğitim faaliyetleri yürütmek gibi amaçlarla faaliyet göstermektedir. Bu kuruluşlar, tarım sektörünün sürdürülebilirliği ve gelişimi için önemli roller üstlenmektedirler. Çiftçilere destek sağlamak, tarım politikalarını belirlemek ve tarımsal araştırma faaliyetlerini yürütmek gibi görevlerini yerine getirerek tarım sektörünün rekabet gücünü artırmaya çalışırlar. Tarım için kamunun desteklerinden yararlanabilmek için öncelikle tarımsal faaliyetlerle uğraşmak gerekmektedir. Tarım destekleri ise Çiftçi Kayıt Sistemi’ne (ÇKS) göre yapılmaktadır.

Çiftçi Kayıt Sistemi; Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından 2001 yılında uygulamaya konulmuştur. Tarımsal üretimle uğraşanların arazilerinde gerçekleştirdikleri bitkisel üretim etkinliklerini kaydedip, kayıtlar sonucunda tarıma teşvik ödemelerinin gerçekleştirildiğı bir veri tabanıdır (tarimorman.gov.tr).

2.2.2.1. Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü

TİGEM (Türkiye İşletmeleri Genel Müdürlüğü), çeşitli hizmet kollarına sahip olan bir kuruluştur. Osmanlı döneminde ordunun ve sarayın beslenme ihtiyaçlarını karşılamak ve at yetiştiriciliğı yapmak amacıyla kurulan haralar, TİGEM’in tarihinde önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyet dönemine kadar gelen kuruluşun 1937 yılında

genç cumhuriyetin kurduğu Zirai Kombinalar ve Devlet Ziraat İşletmeleri de TİGEM bünyesinde Hizmet vermiştir. Kombineler, ordunun ve hatta halkın gıda ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla faaliyet gösterirken, devlet ziraat işletmeleri modern tarım tekniklerinin uygulanması, tarımsal sanayinin büyütülmesi ve çiftçilere liderlik ve eğitim hizmetleri sunmak amacıyla Atatürk'ün bağışlarıyla kurulmuştur. Devlet Üretim Çiftlikleri ve Zirai Kombineler 1950 yılında birleştirilerek TİGEM adı altında Kamu İktisadi Kuruluşu olarak kurulmuştur. TİGEM, Hara ve İnekhanelerle birlikte faaliyetlerine devam ederek üstün özellikli damızlık ve sertifikalı tohumculuk gibi tarım sektöründeki önemli kazanımlara imza atmıştır. TİGEM, faaliyetlerini özerk bir şekilde yürüten, kamu tüzel kişiliğine sahip bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. TİGEM'in hedefleri arasında tarım sektörünün gelişimine katkıda bulunmak, verimli tarım uygulamalarını yaygınlaştırmak ve tarımsal üretimi desteklemek yer almaktadır (tigem.gov.tr).

TİGEM'in amaçları arasında şunlar yer almaktadır(Çelik, 2016: 52-53):

- Kullanılmamış tarım arazilerinin değerlendirilmesi: TİGEM, kullanıma açılmamış tarım arazilerinin verimli bir şekilde kullanılmasını hedeflemektedir. Bu sayede tarımsal üretim artırılarak ülke ekonomisine katkı sağlanmaktadır.
- İhtiyaç olan tarımsal ürünlerin üretilmesi: Özellikle zorlu durumlar, kıtlık veya savaş gibi dönemlerde TİGEM, buğday, arpa, at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar gibi tarımsal ürünleri üreterek hem ordunun hem de halkın ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktadır.
- İş imkânı sağlanması ve tarımın öğretilmesi: Türkiye'nin savaşımlara girmesi durumunda, savaş sonrası işsiz kalan gençlere iş imkânı sağlanması ve tarımın öğretilmesi önemli bir amaçtır. Böylece işsizlik sorunu çözülürken, ülkede daha bilinçli tarım yapılması hedeflenmektedir.
- Eğitim açığının kapatılması: Ziraat fakültelerinin ve mezunların sayısı olarak yetersiz olduğu dönemlerde, devlet üretim çiftliklerine bağlı olarak Ziraat Mekteplerinin açılması amaçlanmıştır. Bu şekilde tarım eğitimi verilerek, tarım sektörüne nitelikli insan kaynağı sağlanmaktadır.

- Çiftçilere teknik destek sağlanması: TİGEM, çiftçilere teknik anlamda destek vererek tarımsal faaliyetlerin daha verimli ve sürdürülebilir bir şekilde yapılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

TİGEM'in farklı amaçları bulunmaktadır. Bu amaçlar arasında kullanılmamış tarım arazilerinin değerlendirilmesi, tarımsal ürün üretimi, iş imkânı sağlanması, tarım eğitimi ve çiftçilere teknik destek gibi konular yer almaktadır.

2.2.2.2. Tarım Kredi Kooperatifi

Ülkemizde tarımsal kredinin kökenleri Mithat Paşa dönemine kadar uzanmaktadır ve 1863 yılına kadar geri gider. Ancak gerçek anlamda kredi kooperatifçiliği hareketi, 1929 yılında kabul edilen 1470 Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile başlamıştır. Bu kanunun uygulanmasında bazı zorluklar yaşanmış ve bu nedenle Atatürk'ün direktifleriyle 1935 yılında 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır. Bu yeni kanuna göre, hem 1470 sayılı kanuna göre kurulan tarım kredi kooperatifleri hem de yeni kurulacak kooperatifler bu yasaya tabi olmuştur. 1935 yılından 1972 yılında çıkarılan 1582 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu'na kadar geçen süre içinde 2000'den fazla tarım kredi kooperatifi kurulmuştur. Bu kanunun çıkarılmasının ardından tarım kredi kooperatifleri, 1977 yılına kadar yasada öngörülen şekilde 16 bölge birliği ve Merkez Birliği oluşturmuşlardır. Bu sayede kooperatiflerin Ziraat Bankası'na olan bağımlılığı önemli ölçüde azalmıştır (www.tarimkredi.org.tr, 2019).

1977 yılından 2005 yılına kadar 1581 sayılı kanunda birçok değişiklik yapılmış ve son olarak 2005 yılında 553 sayılı genel mektup ile revizyon gerçekleştirilmiştir. Bu değişiklikler ve revizyonlar sayesinde aşağıdaki noktalarda önemli gelişmeler sağlanmıştır (Fasal, 2019: 103-104):

- Kooperatifler arası işbirliği ilkesi yasal düzenleme altına alınmıştır: Ülkemizde ilk defa yasal düzenlemelerle kooperatifler arası işbirliği ilkesi kabul edilmiştir.

Bu sayede kooperatifler arasında işbirliği ve dayanışma artırılmış, ortak projeler ve programlar gerçekleştirilmesi teşvik edilmiştir.

- Çiftçilere farklı kaynaklardan tarımsal kredi imkanı sağlanmıştır: Yapılan düzenlemelerle çiftçilere Ziraat Bankası yanında diğer yurtiçi bankalar ve finans kuruluşlarından da uygun şartlarda tarımsal kredi temin etme imkanı sunulmuştur. Bu sayede çiftçilerin finansmana erişimi çeşitlenmiş ve kolaylaşmıştır.
- Tarımsal faaliyetlerde bulunan kişilerin kooperatiflere ortak olabilmesine imkan sağlanmıştır: Düzenlemelerle tarımsal faaliyetlerde bulunan bireylerin kooperatiflere ortak olmaları teşvik edilmiştir. Bu sayede tarımsal üreticilerin kooperatiflere aktif katılımı ve ortaklık yapısı güçlenmiştir.
- Kooperatifler sigortacılık işlemlerinde yetkili acente olma hakkına sahip olmuştur: Yapılan düzenlemelerle kooperatiflere sigortacılık işlemlerinde tam yetkili acentelik hakkı verilmiştir. Böylece kooperatifler, üyelerine sigorta hizmetlerini sunabilme ve sigorta işlemlerini yönetme yetkisine sahip olmuştur.
- Çiftçilere ucuz akaryakıt temin imkanı sağlanmıştır: Düzenlemelerle çiftçilere ucuz akaryakıt temin etme imkanı sağlanmıştır. Bu sayede çiftçilerin üretim maliyetleri düşmüş ve tarımsal faaliyetlerini daha verimli bir şekilde sürdürebilmeleri desteklenmiştir.

Yukarıda belirtilen değişiklikler ve düzenlemeler, tarım kredi kooperatiflerinin işleyişini ve çiftçilere sağladığı destekleri geliştirmeyi amaçlamaktadır.

2.2.2.3. Toprak Mahsulleri Ofisi

Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye'de tarımsal ürünlerin alım, satım ve stoklama faaliyetlerini yürüten bir devlet kurumudur. TMO'nun ana amacı, tarımsal ürün piyasalarının düzenlenmesi ve çiftçilere destek sağlanmasıdır. TMO'nun tarıma destek olduğu birçok yön vardır. Bunlardan bazıları:

- Ürün Alımı: TMO, tarımsal ürünlerin çiftçiler tarafından satışa sunulduğu dönemlerde, piyasa fiyatlarının altında garantili fiyatlarla ürün alımı yapar. Bu sayede çiftçilerin ürünlerini uygun bir fiyatla satabilmeleri sağlanır.
- Fiyat Düzenlemesi: TMO, tarımsal ürünlerin piyasa fiyatlarını düzenlemek için müdahale edebilir. Ürün arz ve talep durumlarına göre fiyat istikrarını

sağlamak ve çiftçilerin gelirlerini korumak amacıyla piyasadaki dalgalanmalara müdahale edebilir.

- Stoklama ve Depolama: TMO, tarımsal ürünlerin stoklama ve depolama işlemlerini gerçekleştirir. Özellikle bolluk dönemlerinde fazla ürünlerin depolanmasıyla ürünlerin bozulmasını önler ve gelecekteki talepler için stoklarını korur.
- Dış Ticaret: TMO, tarımsal ürünlerin dış ticaretini düzenler ve yönetir. İhracat ve ithalat faaliyetlerini gerçekleştirerek ürünlerin uluslararası piyasalarda rekabet edebilmesini sağlar.
- Fiyat Tahminleri ve Analizler: TMO, tarımsal piyasaları ve ürün fiyatlarını analiz eder ve tahminler yapar. Bu bilgiler, çiftçilere ve diğer paydaşlara gelecekteki fiyat eğilimleri hakkında bilgi sağlar ve stratejik kararlar almalarına yardımcı olur.
- Tarımsal Üretim Teşvikleri: TMO, çiftçilere tarımsal üretimi teşvik etmek amacıyla farklı destekler sağlar. Örneğin, tohum, gübre, mazot gibi tarımsal girdilerin temininde ve dağıtımında rol alır. Ayrıca tarımsal üretimde verimlilik artışını destekleyen projeleri hayata geçirebilir.

Toprak Mahsulleri Ofisi, tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini sağlamak, çiftçilerin gelirlerini korumak ve tarımsal ürün piyasalarının istikrarını sağlamak için önemli bir rol oynamaktadır.

2.2.2.4. Tarım Ve Orman Bakanlığı

Tarım politikalarının belirlenmesi ve yürütülmesi Türkiye'de Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı, tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliğini sağlamak, gıda güvenliğini temin etmek, çevreye duyarlı tarım uygulamalarını teşvik etmek, ekonomik güvenliği ve insan sağlığını gözeterek tarım sektörünü desteklemek gibi misyonları üzerine almıştır. Bakanlığın 2019-2023 stratejik planında belirtilen misyon, çevre, bitki ve hayvansal kaynakları koruyarak ekonomik güvenlik, gıda güvenliği ve insan sağlığını gözetmeyi hedefler (tarimorman.gov.tr). Bu misyon doğrultusunda, tarım sektörünün sürdürülebilir kalkınma modeli içinde geliştirilmesi ve teşvik edilmesi amaçlanmaktadır. Bakanlık,

tarımsal üretimi artırmak, çiftçilerin gelir düzeyini yükseltmek, tarımsal kaynakları etkin ve verimli şekilde kullanmak, tarım alanında yenilikçi uygulamaları teşvik etmek ve gıda güvenliğini sağlamak gibi konuları öncelikli olarak ele almaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı, tarım politikalarının oluşturulması, tarım sektörünün geliştirilmesi, çiftçilerin desteklenmesi, tarımsal üretimin artırılması, tarım alanında araştırma ve geliştirmeye yönelik çalışmaların yapılması gibi alanlarda faaliyet gösterir. Aynı zamanda, tarımsal desteklerin yönetimi, tarım politikalarının uygulanması, tarımsal pazarlama ve ticaretin düzenlenmesi gibi görevleri de yerine getirir. Böylece, tarım ve orman sektörlerinin sürdürülebilirlik, verimlilik ve rekabetçilik açılarından güçlendirilmesi hedeflenir.

2.2.2.5. Ziraat Bankası

Ziraat Bankası Türkiye'deki tarım sektörüne destek veren ve tarımsal krediler sağlayan önemli bir kamu bankasıdır. Ziraat Bankası 1863 yılında kurulmuş olup Türkiye'nin en eski ve köklü bankalarından biridir. Misyonu, tarım sektörünü desteklemek, çiftçilere ve tarımsal işletmelere finansal çözümler sunmak ve tarım ekonomisini güçlendirmektir (Kandemir, 2010: 60-61). Bunun yanında:

- Tarımsal Krediler: Ziraat Bankası, tarımsal üretimin finansmanına yönelik geniş bir yelpazede kredi ürünleri sunar. Bu krediler, tarım arazilerinin alımı, tarım ekipmanı ve makinelerinin satın alımı, tohum, gübre ve tarımsal ilaç temini gibi alanlarda kullanılabilir. Ayrıca, Ziraat Bankası tarım sigortası hizmetleri de sunmaktadır.
- Tarım Destekleri: Ziraat Bankası, tarım sektörüne yönelik destek programlarının da uygulayıcısıdır. Devlet tarafından sağlanan tarım desteklemeleri, çiftçilere Ziraat Bankası üzerinden ödenir. Bu desteklemeler arasında doğrudan gelir desteği, mazot ve gübre desteği, tarımsal üretim destekleri gibi çeşitli kategoriler bulunmaktadır.
- Tarım Danışmanlığı ve Eğitim: Ziraat Bankası, çiftçilere tarım danışmanlığı hizmetleri sunarak tarımsal üretimde verimliliği artırmayı hedefler. Ayrıca, tarım sektörüne yönelik eğitim programları düzenleyerek çiftçilerin bilgi ve becerilerini geliştirmeye destek olur.

- Tarımsal Projelerin Finansmanı: Ziraat Bankası, tarıma dayalı büyük projelerin finansmanında da aktif rol oynar. Tarımsal sanayi tesislerinin kurulması, sulama projeleri, sera yatırımları gibi alanlarda uzun vadeli krediler sağlar ve bu projelerin hayata geçirilmesine katkıda bulunur.

Ziraat Bankası, tarım sektörüne sağladığı finansal destek ve hizmetlerle Türkiye'nin tarımsal kalkınmasına önemli bir katkı yapmaktadır. Tarımsal üretimin artırılması, çiftçilerin gelir düzeyinin yükseltilmesi ve tarım sektörünün sürdürülebilirliğinin sağlanması gibi hedeflere yönelik çalışmalarıyla önemli bir role sahiptir.

2.2.2.6. Devlet Su İşleri

Devlet Su İşleri (DSİ), Türkiye'de su kaynaklarının yönetimi, sulama altyapısının inşası ve su ile ilgili projelerin planlanması ve uygulanması gibi görevleri yerine getiren önemli bir kamu kuruluşudur. DSİ, 1954 yılında kurulmuş olup Türkiye'deki su kaynaklarının planlanması, yönetimi ve kullanımıyla ilgilenir. Temel görevleri arasında baraj, gölet, sulama tesisleri, hidroelektrik santralleri, taşkın koruma projeleri gibi su ile ilgili projelerin planlanması, inşası ve işletilmesi bulunmaktadır. Ayrıca (dsi.gov.tr) :

- Sulama Projeleri: DSİ, Türkiye genelinde sulama altyapısının inşası ve modernizasyonu için büyük projeler yürütmektedir. Bu projeler aracılığıyla tarım alanlarının sulanması, tarımsal üretimin artırılması ve çiftçilere daha verimli ve sürdürülebilir sulama imkanları sağlanması hedeflenir.

- Baraj ve Hidroelektrik Santralleri: DSİ, su kaynaklarının etkin ve verimli kullanılması amacıyla baraj ve hidroelektrik santralleri inşa etmektedir. Bu projeler hem enerji üretimine katkıda bulunurken hem de su kaynaklarının depolanması, taşkın kontrolü, içme suyu temini gibi amaçlarla kullanılmasını sağlar.
- Taşkın Koruma: DSİ, su kaynaklarından kaynaklanan taşkın riskini azaltmak ve taşkınlarla mücadele etmek için taşkın koruma projeleri gerçekleştirir. Bu projeler, dere ıslahı, ırmak düzenlemesi, bent yapımı gibi önlemleri içerir ve yerleşim alanlarını taşkınlardan korur.

- Sulama Dernekleri ve Kredi: DSI, sulama projelerinin işletilmesi ve yönetimi için sulama derneklerinin kurulmasını teşvik eder. Ayrıca, çiftçilere sulama altyapısı için kredi imkanları sağlar ve sulama birliklerine teknik ve mali destek sunar.

DSİ, Türkiye'nin su kaynaklarının planlanması, kullanımı ve yönetimi konusunda önemli bir role sahip olan bir kuruluştur. Sulama altyapısının geliştirilmesi, baraj ve hidroelektrik santralleri inşası, taşkın koruma projeleri gibi çalışmalarıyla tarım sektörünün sürdürülebilirliğini ve su kaynaklarının verimli kullanımını desteklemektedir.

2.2.2.7. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu

Kırsal kalkınma, Türkiye'de AB uyum süreciyle birlikte önem kazanan bir konu haline gelmiştir. Bu süreçte, AB'ye uyum çalışmalarının takibi, uygulanması ve koordinasyonu için yeni bir bakanlık kurulmuştur. Bu, Türkiye'nin AB'ye uyumu adına önemli bir adım olmasının yanı sıra kırsal kalkınma sürecine verilen önemi de göstermektedir. Türkiye'nin AB sürecinde yer alan 35 fasıldan biri de "Tarım ve Kırsal Kalkınma" faslıdır. Bu fasıl, Türkiye için önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye'de kırsal kalkınma konusunda somut adımlar atılmaya başlanmış ve bu konu 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer almıştır. AB süreciyle birlikte kırsal kalkınma, kalkınma planlarında artan bir ivmeyle ele alınmıştır (Can ve Esengün, 2007: 43-46).

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na bağlı bir kurum olan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), AB'nin IPA (Katılım Öncesi Mali Yardım) programının beşinci bileşeni olan IPARD'ın (Kırsal Kalkınmanın Desteklenmesi İçin Avrupa Tarımı için Kırsal Kalkınma) fonlarının kullanımıyla ilgili tüm yetkileri 2008 yılında AB'den devralmıştır. TKDK, Avrupa Komisyonu ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından oluşturulan bu fonları kullanarak "Tarım sektörünün etkinliğinin ve rekabet gücünün artırılması suretiyle adaptasyonun sağlanması ve Topluluk standartlarının uygulanması" amacını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir (IPARD Mevzuatı Sektörel Anlaşma, 2012).

Bu çerçevede, TKDK, IPARD fonlarını Türkiye'deki tarım sektörünün gelişimine yönlendirmektedir. Bu fonlar, tarımsal faaliyetlerin modernizasyonu, altyapı iyileştirmeleri, tarım işletmelerinin yeniden yapılandırılması, tarımsal üretimin

çeşitlendirilmesi, pazarlama ve satış faaliyetlerinin desteklenmesi gibi çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. TKDK, projelerin değerlendirilmesi, fonların dağıtımı, uygulama sürecinin takibi ve denetimi gibi görevleri yerine getirerek IPARD fonlarının etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır (Bilici, 2010).

TKDK'nın amacı, tarım sektörünün rekabet gücünü artırarak sürdürülebilir kırsal kalkınmayı desteklemektir. Bu sayede tarım sektöründeki verimlilik ve kalite artacak, tarımsal üretim çeşitlendirilecek ve uluslararası standartlara uyum sağlanacaktır. Bu süreç, Türkiye'nin AB'ye uyum çalışmaları ve kırsal kalkınma politikaları kapsamında önemli bir adımdır.

Özetle, kırsal kalkınma Türkiye'de AB süreciyle birlikte önem kazanmış ve kalkınma planlarında artan bir öneme sahip olmuştur. Kırsal alanda var olan sorunların çözümü, verimli ve sürdürülebilir tarımsal üretim, istihdam imkanlarının artırılması ve kırsal altyapının geliştirilmesi gibi hedefler doğrultusunda kırsal kalkınma politikaları önemli bir rol oynamaktadır.

2.2.3. Tarımsal Teşvik Araçları

Devletin tarım piyasalarına müdahalesinin nedenleri, piyasa başarısızlığı, kamusal mallar ve artan getiriler, bilgi eksikliği, dışsallıklar ve gelir dağılımı sorunlarıdır (Stiglitz, 1987: 43-44). Tarımsal destekleme araçları ülkeden ülkeye, ülkenin ekonomik yapısına göre ve dönemler itibarıyla değişebilmektedir.

Türkiye tarihinde ilk tarım destekleme Ziraat Bankası tarafından 1932 yılında buğdaya yönelik fiyat destekleme alımı ile başlamıştır. 1990'lerden sonraki dönemde tarım destek politikaları, fiyat destekleri, telafi edici ödemeler, girdi, kredi ve diğer destekler olarak beş ana başlıkta uygulanmıştır.

21.yy'ın başından beri dünyada tarım teşviklerinin eğilimi, üretimden bağımsız teşviklerin sağlanması ve çiftçilerin daha şeffaf fiyat politikalarıyla küresel rekabete hazırlanması şeklindedir. Bu şekilde piyasadaki gelen fiyat sinyallerine göre üretim yapması özendirilmekte ve bütçede tarım üretimine sağlanan desteğin payı öngörülebilmektedir (Semerci, 2018: 185).

Türkiye'de tarım endüstrisini destekleme politikaları 2000'li yıllara kadar hizmet odaklı destekleme araçlarını da içermektedir. Bunlar arasında, araştırma ve yayım

hizmetleri, hastalık ve zararlılara karşı koruma, altyapı ve yol hizmetleri, denetim kontrol ve laboratuvar hizmetleri gibi genel hizmet destekleme araçları da yer alıyordu.

Ancak 2000'li yıllarda Türkiye'de tarım reformu gerçekleştirilerek, tarım politikalarında ve desteklenmesinde bir dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu dönüşüm süreci, Türkiye'nin dış dinamiklerinin (DTÖ, IMF, DB ve AB) etkisi oldukça büyük olmuştur. Bu dinamiklerin koruyucusu, tarım endüstrisi tarafından uygulanan destekleyici politikalar daha önceki yıllara göre daha serbest piyasa odaklı bir yapıya dönüştürülmüştür. Ülke içinde desteklemelerin bütçe üzerinde yarattığı mali yük, artan dış borçlar ve cari açık, Türkiye tarımının devam eden testleri ve siyasi istikrarsızlıklar gibi içsel dinamiklerin etkisi de bulunmaktadır. Bu sebeplerden dolayı, Türkiye'de tarım endüstrisini destekleme politikaları konusunda sürekli bir tartışma söz konusu olmaktadır.

Tarımsal desteklemelerin ana amacı, tarım sektörünün sürdürülebilirliğini sağlamak ve bu sonuçta faaliyet gösteren çiftçilerin refahını artırmaktır. Tarım sektörü, birçok ülke için stratejik noktalara sahiptir ve gıda güvenliğinin sağlanması için hayati bir rol oynamaktadır. Ancak, tarım sektörü birçok zorluğa da sahiptir, bu nedenle desteklemeler, çiftçilere finansal, teknik ve diğer kaynakları sağlayarak, bu kısıtlamaların çoğuna ulaşmalarına yardımcı olur. Tarımsal destekleme politikaları, ekonomik etkinlik ve verimliliği sağlamak için çeşitli programlarla uygulanır. Bu programlar, tarım ürünlerinin yetiştirme araştırma sonuçlarının, üretim süreçlerinde kullanılan teknolojilerin üretiminden, pazarlama ve dağıtım süreçlerine kadar olan aşamalarda yer alan uygulamaları içermektedir. Ayrıca, tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi ve çiftçilere mali destek sağlanması gibi uygulamalar da bu programlar kapsamında yer almaktadır. Ödemeler, programların boyutlarına bağlı olarak bütçe hizmetleri çerçevesinde yapılır ve denetim ve kontrol denetimleri ile desteklenir. Bu içeriklerin amacı, ödemelerin azaltılması, kendine has veya yanlış kullanım risklerini en aza indirme ve yönlendirmelerin desteklenmesinin etkili ve verimli bir şekilde sağlanmasıdır (mevzuat.gov.tr).

2006 yılında çıkarılan 5488 Sayılı Tarım Kanunu'nda tarımsal teşvik araçları şu şekilde sıralanmıştır (resmigazete.gov.tr).

2.2.3.1. Doğrudan Gelir Desteği

Tarım üretiminde, üreticilere doğrudan Cumhurbaşkanınca belirlenmiş üretim amaçlı işledikleri araziler için birim ödeme miktarı üzerinden ödeme yapılmaktadır. Üreticilerin tarım politikası hedeflerini ve çevre koruma koşullarını karşılaması için destek miktarları farklı seviyelerde belirlenebilir.

DGD (Doğrudan Gelir Desteği), Türkiye'de çiftçi kayıt sisteminin kurulmasının bir aracı olarak görülmüştür. Ancak, DGD'nin üretimden bağımsız olarak uygulanması, tarımsal yapıdaki mevcut sorunları artırmıştır. DGD, tarımsal destekleme amacıyla kullanılmasına rağmen, verimliliği artırmak yerine mülkiyeti temel alması nedeniyle üretimden ve fiyatlardan bağımsız hale gelmiştir. Bu durum, DGD'nin daha çok bir sosyal politika aracı olarak kabul edilmesine yol açmıştır (Kışman ve Kırac, 2014: 1406).

DGD sistemi, IMF'nin desteğiyle uygulanmaya konulmuş, girdi ve taban fiyat uygulama desteklerinin yerine kullanılmaya başlanmıştır. Girdi ve fiyat destekleme politikaları sektörü başarıya götüremediği gibi bütçeye ciddi yükler eklemekteydi. Bu nedenle yeni politikalar ihtiyacı doğmuş ve DGD uygulamasına geçilmiştir (Özüdoğru vd, 2015: 24). DGD uygulamasına 2009 yılında son verilmiş, alan ve ürün bazlı ödemeler şeklinde sürdürülmüştür.

2.2.3.2. Fark Ödeme Destekleri

Tarım üreticilerine yerli ve uluslararası fiyatlarla üretimdeki maliyetlere göre ve arzında yetersizlik olan ürünlere öncelik verilerek fark ödeme destekleri sağlanmaktadır. Bu kapsamda hangi ürünlere ne kadar ödeme yapılacağına kurul karar vermektedir.

Fark ödemesi desteği kuramsal olarak, piyasa koşullarında belirlenen tarım fiyatlarını dolayısıyla uluslararası fiyatlara entegrasyonu ve ürün fiyatlarındaki azalışı gerçekleştirmektedir (Özüdoğru vd, 2015: 25).

2.2.3.3. Telafi Edici Ödemeler

Telafi edici ödemeler uygulamasında amaç arz fazlalığını kontrol altına almaktır. Bunun için üreticiler arzı fazla olan ürünlerden farklı ürünlere yönlendirmektedir.

Diğer seçeneklere yönlendirilen üreticilerin gelirlerinde oluşabilecek kayıpların önlenmesi için telafi edici ödemeler gerçekleştirilir.

Üreticilere bu kapsamda ne kadar ödeme yapılacağı üretimi gerçekleştirenin yönlendirildiği ürün için kullandığı arazi miktarının birim ödeme miktarı ile çarpılması gerekir.

2.2.3.4. Hayvancılık Destekleri

Hayvancılık alanındaki desteklerin amaçları 5488 sayılı Kanunun 19. maddesinde, hayvan ırkının ıslahı, verimlilik ve kaba yem üretiminde artış, işletmelerin hijyenik koşullarının gerçekleştirilmesi, hayvanların sağlık ve refahı, hayvan kimlik sistemini ve su ürünlerini desteklemek, hayvansal ürünlerde işleme ve pazarlama faaliyetleri ve bu faaliyetleri izlemeyi teşvik edici destekleyici önlemler olarak belirtilmektedir. Hayvancılık yardımlarında Cumhurbaşkanı, il ve bölgelere göre çeşitli yardımları uygulama ve ödeme miktarlarını belirleme yetkisine sahiptir.

2.2.3.5. Tarım Sigortası Ödemeleri

Devlet, üreticileri üretim araç-gereçlerini ve ürünlerini sigortalamaya teşvik etmek için sigorta primlerinin bir kısmını öder. Cumhurbaşkanı, tarım sigortasından faydalandırılacak ürünleri ve teminat altına alınacak risklere karar vermede yetkilidir.

Devlet destekli tarım sigortası (TARSİM), özel sigorta şirketlerinin çiftçilere tek tip poliçeler sunduğu bir kamu-özel ortaklığı yoluyla sağlanmaktadır. Çiftçiler adına toplam sigorta priminin %50 ila %67'sini devlet tarafından ödenmektedir (OECD, 2022: 554).

2.2.3.6. Kırsal Kalkınma Destekleri

Kırsal gelirlerde artış ve çeşitlendirme, kırsal alanların altyapı ve sosyal yapısının güçlendirilmesi, modern sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi amacıyla kırsal toplum kesimlerinin ortaklaşa veya ayrı ayrı yürüttüğü yatırım projelerinin maliyetlerinde kısmi ödeme devlet tarafından karşılanmaktadır. Kırsal alanlardaki yatırımlar desteklenirken, köye ve diğer kırsal topluluklara istihdam sağlayan tarımsal ve tarım dışı ekonomik yatırımlar tercih edilmektedir. Kırsal kalkınma hibeleri kapsamında desteklenen proje yatırımlarında;

hedef kitle ve yerli paydaş katılımı, aşağıdan yukarıya yaklaşım, sürdürülebilirlik, elverişli teknolojilerin kullanımı ve modern iş sistemlerinin yaygınlaştırılması ilkelerinin izlenmesi önemlidir. Desteklenen yatırım proje konuları, sübvansiyonların proje türlerinin yüzdeleri ve diğer uygulamalı hususlara Cumhurbaşkanı karar vermektedir. Bu kapsamdaki desteklerin uygulanması Bakanlık aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

2.2.3.7. Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programları Destekleri (ÇATAK)

Tarım arazilerinde, erozyon ve negatif çevresel etkilere maruz kalanlara çiftçilerin arazilerini doğal bitki örtüsünü, otlakları, organik tarımı ve ağaçlandırmayı desteklemek için kullanmalarını teşvik etmek amacıyla bir süreliğine Tarım Arazilerini Koruma Programı hibesi verilmektedir. Bakanlık ve üreticiler arasındaki sözleşmeye istinaden ödeme sağlanmaktadır. Üreticilerden de söz konusu araziler için önlem almaları istenmektedir. Çevre koruma programı için her bir üreticiye ödenen teşvik ödemeleri, üreticilerin bu programa tahsis ettikleri arazi alanının birim teşvik miktarı ile çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. ÇATAK destek ödemelerinin uygulanacağı araziler, sözleşme kapsamı, ödeme miktar ve sürelerini belirleme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir.

ÇATAK toprak ve su kalitesinin artırılmasına ve yenilenebilir doğal kaynakların sürdürülebilirliğine yardımcı olmaktadır. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda minimum toprak işleme uygulamalarını ve verimli gübreleme uygulamalarını teşvik etmektedir. Program aynı zamanda üreticilerin tarımsal çevre konularında bilinçlendirilmesini ve girdi maliyetlerinin düşürülerek tarımsal gelirin artırılmasını hedeflemektedir (OECD, 2022,554).

2.2.3.8. Diğer Destek Ödemeleri

Her yıl için Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen destekleme araçları; araştırma, geliştirme ve tarımsal genişleme, pazarlama avantajları, özel depo desteği, kalite, pazar düzenleme, organik üretim desteği, imha, ürün işleme, bazı girdi desteği ve tarım havzaları ve benzeri konular için destekler sayılmaktadır.

Havza Bazlı Destekleme Modeli, stratejik tarım ürünlerinde ve planlı tarımsal üretimde kendi kendine yeterliliği hedeflemektedir. Tarım alanları, her biri o havzada

desteklenecek bir dizi stratejik ürünle tanımlanan 941 havzaya bölünmüştür. Eksiklik ödemeleri, devletin ekolojik sürdürülebilirlik ve ekonomik uygunluk değerlendirmesine göre belirli bir üretim modelini teşvik etmek için belirli malların fiyatını yükseltmek üzere belirlenir. Ar-Ge ile yerel çeşitlerin verim ve kalitesinin artırılması hedeflenmektedir (OECD, 2022: 553).

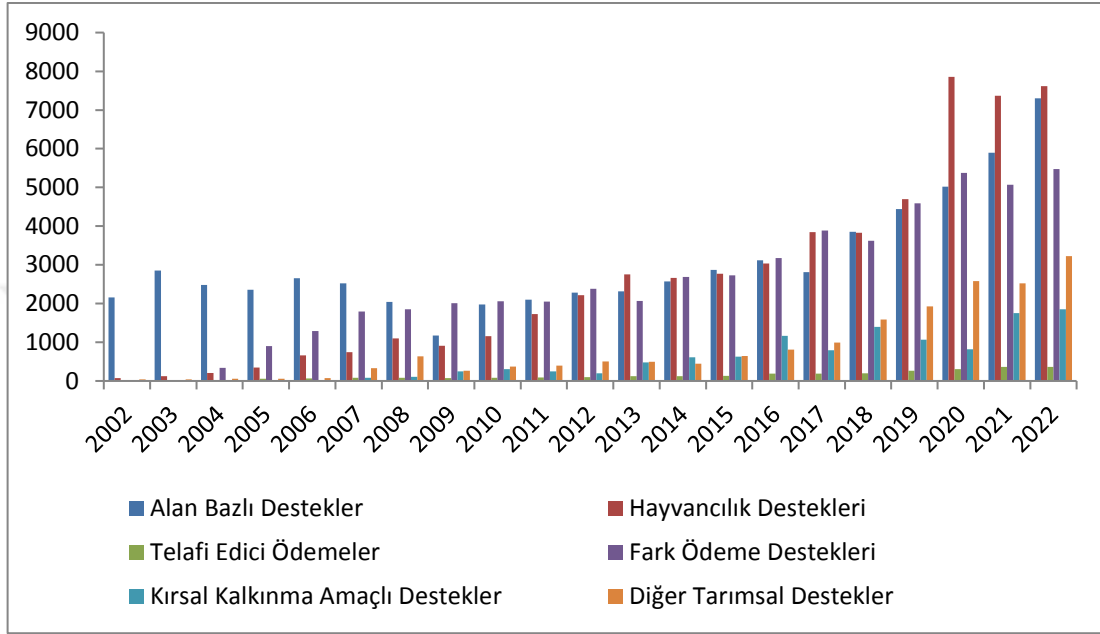
Türkiye'nin mevcut tarımsal destekleme araçları temel başlıkları ile alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, diğer tarımsal amaçlı destekler ve hayvancılık destekleri olarak uygulanmaktadır (tarimorman.gov.tr).

Tablo 2.3. Tarımsal Destekler

Alan Bazlı Destekler	Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği	Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	Hayvancılık Destekleri
● Bitkisel Üretim Yapan Küçük Aile İşletmesi Desteği ● Fındık Alan Bazlı Gelir ve Alternatif Ürün Desteği ● İyi Tarım Uygulamaları Desteği ● Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği ● Organik Tarım Desteği ● Toprak Analizi Desteği	● Açık Alanda Paket Toplamı ● Örtü Altı Paket Toplamı	● ÇATAK Desteği ● Geleneksel Zeytin Bahçelerinin Rehabilitasyonu Desteği ● Sertifikalı Fidan Üretim Desteği ● Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Desteği ● Sertifikalı Fidan/Fide ve Standart Fidan Kullanım Desteği ● Yurtiçi Sertifikalı Tohum Kullanım-Üretim Desteği ● Fark Ödeme Destekleri	● GAP-DAP-KOP-DOKAP Hibe Desteği ● Anaç Koyun-Keçi Desteği ● Arıcılık Desteği ● Aşı desteği ● Atık Desteği ● Besilik Erkek Sığır Desteği ● Buzağı Desteği ● Çiğ Sütün Değerlendirilmesi ● Hastalıktan Ari İşletme Desteklemesi ● Hayvan Başı Ödeme ● Hayvan Genetik Kaynakları ● Hayvan Hastalığı Tazminatı Destekleri ● İpek Böceği ● Su Ürünleri ● Sürü Büyütme ve Yenileme Desteklemesi ● Sürü Yöneticisi İstihdam Desteği ● Süt Primi ● Yem Bitkileri

Kaynak: tarimorman.gov.tr.

Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli kapsamında, bitkisel üretim teşvikleri belirlenmiş ürün listelerine göre sağlanmaktadır. Hayvancılık alanında bölge ve illere göre bir ayrıştırma yapılarak destekler gerçekleştirilmektedir. Balıkçılıkta kayıt dışılığı önleyen ve verimliliği artıran destekleyici uygulamalar devam etmektedir (sbb.gov.tr).

Kaynak: sbb.gov.tr / yıllık programlar.

Şekil 2.11. Tarımsal Destekleme Bütçesindeki Dağılım (Milyon TL)

Alan bazlı desteklerde yıllar içinde düşüş gerçekleşirken hayvancılık destekleri ciddi bir artış göstermiştir. Alan bazlı destekler yaklaşık %237 artış yaşarken hayvancılık destekleri % 10 000 artış yaşamıştır. Alan bazlı desteklerin destekleme bütçesi içerisindeki payı 2022 yılı için % 18,2 iken hayvancılık desteklerinin payı %19,04'tür.

Diğer tarımsal destekler içerisinde, tarım sigortaları destekleme hizmetleri, afetten zarar gören çiftçi yardım ödemeleri gibi kalemler de yer almaktadır.

2.3. Teşvik Politikalarında Etkili Olan Uluslararası Kuruluşlar

Devletin ekonomideki müdahalesi dünyadaki küreselleşmeyle birlikte piyasayı düzenleme ve denetleme ile sınırlanmaktadır. Öteki sektörlerle karşılaştırıldığında tarımın avantajının düşük olduğu bilinmektedir ve ülkeler bu nedenle hassas olan tarım

sektörünü desteklemektedir. Üye olunan uluslararası kuruluşlar ülkelerin tarım politikalarının belirlenmesi konusunda etkili olmaktadır. Türkiye’de tarım politikalarının şekillenmesinde etkili olan kuruluşlar, Avrupa Birliği (AB), Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü’dür (WTO) (Yavuz, 2005: 43).

2.3.1. Avrupa Birliği (AB)

Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu olarak kurulan AB’ye 1959 yılında üyelik için başvuru yapmış olmasına rağmen bugüne kadar henüz üye devlet statüsü kazanamamıştır.

1959 yılındaki başvurudan sonra 1963 yılında AB’ ye üyelik sürecindeki ilk adım olan Ankara anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile hedeflenen, ekonomik kalkınmada hızlanma, istihdam ve refah seviyesindeki artış ile AB ve Türkiye arasındaki ilişkileri düzenlemektir (Gaytancıoğlu, 2009:172). Üyelik süreci başlayan Türkiye için uygun şartlarda krediler kararlaştırılmıştır.

Üyelik süreci başlayan Türkiye, birliğe üye ülkeler ile yapılacak ticarete gümrük vergilerinin azaltılarak tamamen kaldırılmasının yanında ithal ürünlerde de kotaların kaldırılması gibi mecburiyetler altına sokmuştur.

1987 yılında tam üyelik için başvuru yapılmış ancak AB tarafından farklı nedenler ileri sürülerek kabul edilmemiştir. Buna rağmen Gümrük Birliği üyesi yapılmıştır (Gaytancıoğlu, 2009:174).

Türkiye, AB’nin en büyük ortakları arasında altıncı sıradadır. 2022 yılında AB ülkeleri ile 93 milyar\$ ithalat, 103 milyar \$ ihracat gerçekleştirilmiştir. Toplam ithalat içerisinde AB ile yapılan ithalat %25,6 paya sahipken aynı yıl için toplam ihracat içerisinde AB ülkeleri ile yapılan ihracatın payı %40,6’dır. AB ülkeleri ile yapılan ihracat ve ithalat yıllık göstergelerde rakamsal olarak artış göstermesine rağmen oransal düşüş yaşamıştır (tuik.gov.tr).

Türkiye ve AB arasındaki tarım konusu 1964 Ankara Anlaşması ile şekillenmeye başlamış Ortaklık Konsey Kararları ile nihai halini almıştır. AB’nin Türkiye’ye tarımsal ürünler konusundaki ilk imtiyazları Ankara Antlaşmasıyla gerçekleşmiştir. 1970 yılında imzalanan ek protokol, Türkiye ile AB arasındaki tarım ürünlerinde tercihli sistemi

genişleterek, ülkemizin bazı tarım ürünlerini aşamalı olarak gümrük vergilerinden muaf tutmuştur. Menşei Türkiye olan ve ad-valorem vergi uygulanan ürünlerde gümrük vergisinde muafiyet tanınmıştır (ticaret.gov.tr).

2.3.1.1. Ortak Tarım Politikası ve Türkiye

Avrupa'nın gıda üretimindeki yetersizliği Ortak Tarım Politikası (OTP) ile tarım sektörüne özgü bir hassasiyet doğurmuştur. Bu amaç doğrultusunda yenilikler devreye sokulmaya başlandı. Yeniliklerden biri 1968'de uygulanmaya başlayan Mansholt Planı'dır. Diğeri ise 1973'te bu politikanın iyileştirilmesi adına belirli ürünlerdeki destekleme fiyatlarının düşürülmesinin ilan edilmesi idi (Aysu, 2015:266).

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ilham kaynağı Mansholt Planı olmuştur. Mansholt, Avrupa'da tarımsal ürünler için bir ortak pazar hayal ediyordu ve 1958 yılında Avrupa Komisyonu'nda Tarımdan Sorumlu Komisyon yesi olduğunda, ortak bir politika için planlarını hayata geçirme şansını elde etti. Mansholt'un planları nihayetinde başarılı oldu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun OTP'si 1962'de tanıtıldı (european-union.europa.eu).

Avrupa Birliği tarafından 1962 yılında hayata geçirilen OTP ile hedeflenen tarımda istenilen üretim seviyesine ulaşmak, tarımsal ürünlerin daha düşük fiyatlarla arz edilmesi, tarımda yeniliklerin kullanılması ile modern tarım tekniklerine geçilmesi ve bu sektördeki üretici ve istihdam edilenlerin refah seviyesinin yükseltilmesidir. OTP'nin gerekliliğini sıralayacak olursak (Kalaycı, 2012:124);

- Avrupa'da II. Dünya Savaşı bitiminde besin malzemelerinin miktarının kritik seviyede olması
- Gıda arzını, dışa bağımlılığı azaltmak için garanti altına alma isteği
- Dönemin şartlarında tarımda istihdam edilenlerinin sayısının çokluğu nedeniyle bu sektörde çalışanların refah seviyelerinin korunması ve yükseltilmesinin istenmesi
- Birliğe ye ülkelerin uyguladığı milli tarım politikaları ile piyasa işleyişindeki tutarsızlığın ortadan kaldırılmak istenmesi

- Almanya ve Fransa arasındaki istikrarsızlığın ortadan kaldırılmak istenmesi. O dönemde Almanya sanayi ürünleri konusunda Gümrük Birliği içinde serbest dolaşımdan dolayı üstünlük kazanmış, Fransa'da ise toplam nüfusun 4'te 1'i kadarı tarım alanında çalışmaktadır.
- Tarımda prodüktivite artışını sağlamak
- Biyoçeşitlilik elde etmek
- Haksız rekabetten tüketici kesiminin korunmak istenmesi

OTP, birliğin ilk müşterek politikası olma özelliği göstermektedir ve birlik bütçesi içinde en fazla paya sahip politikadır (<https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=244>). Birliğin tüm ülkelerinde tarım alanında bu politikalar yürürlüktedir. Türkiye'de AB' ye uyum sürecinde olması nedeniyle bu politikaları uygulamaya çalışmaktadır.

OTP, AB'nin kuruluş tarihinden itibaren birlik bütçesindeki harcamaların büyük kısmı tarım kaynaklı olduğundan Birliğin önemi büyük politikaları içerisinde yer almaktadır. Uygulanan tarım politikaları gelir, istihdam, yapısal uyum ve nüfus konularında odaklanır (Seyidoğlu, 2020; 268).

Birliğe üye olan ülkelerin tarım piyasalarında düzenlemeler yapılarak tarım sektöründe istikrar ve gelişme hedefinin yanında temel amaçları; sektörde prodüktivite artışını, istihdam edilenlerin refah seviyelerindeki artışı, sektör tarafından üretilen ürünlerin üretim miktarını denetim altında tutmak ve daha düşük fiyatlardan tüketicilerin bu ürünleri temin etmesidir. Bu amaçları gerçekleştirme hedefinde olan OTP, tek bir pazar, birlik içinde üretilen ürünlerin tercih edilmesi ve birlik içerisinde müşterek bir bütçeyle mali dayanışma unsurlarına dayanmaktadır (Gaytancıoğlu, 2009:153).

OTP'de farklı üç fiyat bulunmaktadır. İlk olarak tarım üreticisinin kazanmasının hedeflendiği fiyattır ve Birlik, bu fiyatı yıl itibari ile dünya fiyatının üzerinde belirler. Pazarda uygulanan fiyatın hedef fiyattan çok büyük farklılıklar ile uzaklaşmasına izin verilmediğinden bu sınır içerisindeki fiyat müdahale fiyatıdır. Fiyatın belirlenen sınırın altına veya üstüne hareket etmesi halinde tarım üreticisini korumak adına görevli kurum mal alım satımı yaparak devreye girer. Bir diğeri Birliğin tarım ürünleri fiyatını dünya

fiyatlarına göre koruyan eşik fiyat kavramıdır, bu fiyat yurt dışındaki tarımsal ürünlerin Birliğe en düşükten gireceği fiyattır (Seyidoğlu, 2020; 269).

OTP'nin; Pazar desteği, gelir desteği, kırsal kalkınma olarak üç yönü mevcuttur.

Türkiye, Yunanistan'dan sonra 1959'da Ortak Pazara başvurur. 1963' de Ortak Pazar ile anlaşma imzalanır ve 1964 yılında yürürlüğe girer (Özgüven, 1977: 238-239).

Türkiye'nin tarım sektöründe, idari, üretim, tüketim, fiyat-pazar politikaları, verimlilik ve rekabet gibi çeşitli altyapı sorunlar mevcuttur ve bu sorunlar Avrupa Birliği uyum sürecinde OTP'nin önünde engel oluşturmaktadır. 2000 yılında tarım alanında reform gündeme gelmiş ve tarım desteklerinde bir standart amaçlanmıştır. Doğrudan gelir desteği OTP'ye uyumun öğelerinden en önemlilerinden biridir. 2001 yılında uygulanan projelerle ülke genelinde yaygın hale gelmeye başlamış ancak başarı gösterememiştir.

2.3.1.2. Gümrük Birliği (GB)

Gümrük Birliği (GB), farklı ülkelerin farklı vergiler veya tarifeler ödmeden birbirleriyle ticaret yapmayı kabul ettikleri bir ticaret anlaşması türüdür. Bu, farklı ülkelere insanların ekstra ücret ödmeden birbirlerinden ürün alıp satabilecekleri anlamına gelir. Topluluk dışındaki ülkelerle yapılacak ticarete aynı ticaret politikası geçerli olmaktadır (mfa.gov.tr).

Avrupa Birliği'ne uyum süreci için Ankara Anlaşması ile belirtilen üçüncü ve son dönem GB oluşturulmasıydı. Türkiye'nin GB ile Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde son dönem olduğu bilinmektedir. GB 1996 yılında 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile kurulmuştur. AB ile Türkiye arasındaki Anlaşma, gümrük vergileri ve eş etkili vergiler, miktar kısıtlamaları ve ulusal üretimi koruyan diğer önlemlerin ihracat veya ithalata uygulanmasına izin verilmediğini belirtmektedir. Topluluk ayrıca Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişkilerine kendi gümrük tarifelerini uygulamayı kabul eder (ab.gov.tr).

1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı'nın içeriğinde Malların Serbest Dolaşımı ve Ticaret Politikası, Tarım Ürünleri, Gümrük Hükümleri, Yasaların Yakınlaştırılması, Kurumsal Hükümler, Genel ve Son Hükümler yer almaktadır. Bu kapsamda Türkiye, malların serbest dolaşımı ve mevzuat uyumuna yönelik sorumluluk altındadır. Sanayi ve işlenmiş tarım ürünleri serbest dolaşım kapsamındaki konulardır.

GB'nin ilk yıllarında tarım, birlik kapsamına alınmamış olmakla birlikte işlenmiş tarım ürünleri birlik kapsamına üçüncü yılın ardından alınmıştır (Tunç, 2011:224).

GB, Türk imalatını daha rekabetçi ve verimli hale getirmeye yardımcı oldu. Ayrıca yabancı yatırımın Türkiye'ye çekilmesine ve Türkiye'nin fikri mülkiyet ve rekabet yasalarının iyileştirilmesine yardımcı oldu. Bu değişiklikler, Türk ürünlerini yabancı alıcılar için daha cazip hale getirdi ve Türk işletmelerinin küresel ekonomiyle daha yakından bütünleşmesine yardımcı oldu (ab.gov.tr). GB ile ticaretin önündeki engeller kalkmış, ihracat ile birlikte ithalatta artış göstermiştir. Bununla birlikte tarife dışı ve bürokratik engeller devam ederken Türkiye AB'ye bağımlı hale gelmiş ve artan bir ticaret açığına yol açmıştır (Alacahan, 2017: 28). Ayrıca tam üye sıfatıyla GB'ye dahil olunmadığından Türk tarımı rekabette haksızlıkla karşı karşıya kalmaktadır. Olumsuz bir diğer durumu da kaybedeceği gümrük vergisi gelirlerinde yaşamaktadır (Tunç, 2011:226).

AB ülkeleri Türkiye'nin önemli ticaret ortaklarından. 2022 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracatının %40,6'sını toplam ithalatın ise %25,6'sını AB ülkeleri ile olan ticaret oluşturmaktadır. AB ülkeleri ile yapılan 93 milyar \$'lık ithalatın 5 milyar \$'lık kısmı tarım ürünleri ithalatından 103 milyar \$'lık ihracatın yaklaşık 8,5 milyar \$'lık kısmı ise tarım ürünleri ihracatından oluşmaktadır. AB ülkeleri ile yapılan toplam ithalatın % 5,4'ü tarım ürünleri ithalatına, toplam ihracatın ise %8,4'ü tarım ürünleri ihracatına aittir. 2013 ve 2022 yılları arasında Türkiye ile AB arasındaki ihracat yaklaşık olarak %77.6 oranında artış göstermiştir.

2.3.2. Dünya Ticaret Örgütü

1995 yılında kurulan ve merkezi Cenevre olan Dünya Ticaret Örgütü'nün kurucu üyelerinden birisi Türkiye'dir ve dünya ticaretinin yönlendirilmesinde etkili olan uluslararası bir örgüttür. DTÖ, Uruguay Round anlaşmalarının izleyicisi olarak üye ülkeler arasında adil ve serbest ticaretin sağlanması için çalışmaktadır. Ayrıca, üye ülkelerin ticari görüşlerini görmek için bir forum ve tek taraflı tedaviye başvurmadan çözümler sunan bir organ olarak hizmet vermektedir. DTÖ'nün bir diğer önemli ürünü, gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sistemi ile bütünleşmesine aracılık etmek ve bu ülkelerin ticaret kapasitelerini artırmak için teknik yardım ve eğitim yazılımı

sunmaktır. Bu nedenle DTÖ, dünya ekonomisinde adil, şeffaf ve sürdürülebilir bir ticaret ortamı elde etmek açısından önemli bir rol oynamaktadır (mfa.gov.tr).

DTÖ'nün personelinin mevcut olduğu büyük bir bölüm, 1986-94 yılları arasında Uruguay Turu görüşmeleri ve Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamında yapılan müzakerelerden oluşmaktadır. GATT temelde dış ticaretteki pürüzleri azaltmak ve ayrımcılığı engellemek için kurulmuştur. Ancak 70'lerde girilen durgunluk yıllarında GATT'ın güvenilirlik ve etkinliği sarsılmıştır. Tarım ticaretindeki egemenliği devam ettirmek için ülkelerin sektöre uyguladığı teşviklerde rekabete girmesi bunda etkili olan durumlardan birisi olmuştur (wto.org).

GATT ticaret turları, Cenevre, Annecy, Torquay, Cenevre, Cenevre Dillon Turu, Cenevre Kennedy Turu, Cenevre Tokyo Turu ve Cenevre Uruguay Turu olmak üzere sekiz turdan oluşmaktadır. Tarım, GATT'ın en önemli reformu ve son adımı olan Uruguay turunun kapsadığı konular içerisinde yer almaktadır.

Uruguay Turu 1990 Brüksel toplantısında bitirilmek isteniyordu ancak tarım ticareti konusunda yapılacak yeniliklere karar verilemediği için yaklaşık dört yıl daha görüşmelerin uzadığı dönemde en sıkıntılı sürece girmiş oldu. 1995 te yürürlüğe giren DTÖ'nün bir parçası olan Tarım Anlaşması'nın amacı, tarım sektöründe adil rekabeti ve açık pazarları teşvik etmektir. Anlaşma, bunu üç temel alanı ele alarak gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır: pazara giriş, yurt içi destek ve ihracat sübvansiyonları. (wto.org).

Pazara erişim, ülkelerin tarım ürünlerini ithal etme kabiliyetini sınırlayan çeşitli engelleri ve kısıtlamaları ifade eder. Tarım Anlaşması, tarifeler, kotalar ve diğer ticari önlemlerin uygulanması yoluyla bu engelleri azaltmayı veya ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

Yurt içi destek, hükümetlerin yerel tarım endüstrilerini desteklemek için sağladığı sübvansiyonları ve diğer programları ifade eder. Tarım Anlaşması, adil rekabeti teşvik etmek ve pazardaki bozulmaları önlemek için bu tür sübvansiyonların ve programların kullanımını sınırlamayı amaçlamaktadır.

İhracat sübvansiyonları, hükümetlerin ürünlerini dış pazarlarda daha rekabetçi hale getirmek için ihracatçılarına sağladığı ödemeler veya diğer destek biçimleridir. Tarım Anlaşması, belirli ülkelere küresel tarım ticaretinde haksız bir avantaj sağlayan bu tür sübvansiyonları ve ticareti bozan diğer uygulamaları ortadan kaldırmayı ve

tarımsal ticaret için daha eşit bir oyun alanı yaratmayı ve tarım sektöründe sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Aralık 2015'te Kenya'nın Nairobi kentinde düzenlenen DTÖ'nün 10. Bakanlar Konferansı'nda DTÖ üyeleri tarımla ilgili birçok önemli karar aldı. En önemli kararlardan biri, çiftlik ihracatı için sübvansiyonların kaldırılması taahhüdü idi. Bu tür sübvansiyonlar sektördeki ticaret çarpıklıklarının önemli bir nedeni olduğundan tarımla ilgili uzun süredir devam eden müzakerelerde tarımsal ticaret için eşit koşullar yaratmaya yönelik büyük bir atılımdı. Buna ek olarak, DTÖ üyeleri gıda güvenliği amacıyla kamu hisselerinin alınmasına ilişkin kararlar da aldı. Bu karar geliştirmekte olan ülkeler için çok önemli bir konuydu çünkü ihtiyaç duyduklarında yurt içinde dağıtmak üzere gıda tahıl stokları oluşturmalarına izin verdiği gibi geliştirmekte olan ülkelerin bu programlara DTÖ kuralları kapsamındaki zorluklara tabi olmadan devam etmelerine de izin vermektedir. Bir diğer önemli karar, geliştirmekte olan ülkeler için özel koruma mekanizması hakkındaydı. Bu mekanizma, geliştirmekte olan ülkelerin yerel tarım endüstrilerini ithalattaki ani artışlardan veya fiyat dalgalanmalarından korumak için harekete geçmesine olanak tanımaktadır. Karar, ticaretin serbestleştirilmesinin savunmasız geliştirmekte olan ülke çiftçileri üzerindeki etkisine ilişkin endişelerin giderilmesine yardımcı olmaktadır. Son olarak, DTÖ üyeleri, birçok geliştirmekte olan ülke için önemli bir ihracat ürünü olan pamuğun ticaret kuralları hakkında da kararlar aldı. Kararlar, başta Afrika olmak üzere pamuk üreten ülkeler için pazara erişim ve ihracat fırsatlarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır (wto.org).

Geliştirmekte olan ülke pozisyonunda olan Türkiye'nin DTÖ Tarım Anlaşması için taahhütleri, tarım ürünlerinin her birinde %10, toplamındaysa yaklaşık %24 büyüklüğünde indirimin ilk on yıllık süreçte gerçekleştirileceğidir. 1986-1990 dönemini temel alarak, ihracat sübvansiyonuna tabi olan ürünlerin fiziksel miktarı her yıl %14 oranında azaltılacak, aynı dönemde, bu ürünler için yapılan bütçe harcamaları yıllara göre eşit şekilde %24 oranında düşürülecektir. Yeni teşviklerin oluşturulmayacağı, ürünlere göre indirimlerin taahhüt edileceği ve işlenmiş ürünlerde ihracat sübvansiyonlarına bütçe disiplini ayrıca uygulanacağı kararlaştırılmıştır. Temel dönem boyunca ihracat sübvansiyonuna tabi tutulmayan ürünlere ihracat sübvansiyonu verilmemesi de kabul edilmiştir. (Ay ve Yapar, 2005: 67-72).

DTÖ, tarımsal teşviklerin azaltılarak kaldırılmasını istemektedir. Ancak tarım politikalarında uygulanan teşviklerin büyüklüğünde öncü olan Avrupa Birliği ve Amerika gibi ülkeler bu duruma karşı çıktıklarından görüşmeler uzamıştır. Gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler aynı koşullara sahip olmadığından aynı kurallara tabi tutulmamıştır. Türkiye'nin, gelişmekte olan ülkelere sağlanan imtiyazlardan yararlanması mümkün olabilecektir. Gelişmiş ülkeler ihracata uygulanan teşvikleri, gümrük vergilerini ve yerli piyasadaki destekleri azaltırsa, Türkiye'nin tarımsal ürünleri uluslararası rekabet avantajı sağlayacaktır (Gaytancıoğlu, 2009: 76).

Gelişmiş ülkelerdeki yurt içi desteklerin düşürülmesi ve ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması Türkiye'nin ithal ettiği ürünler bazında ithal maliyetinin artması anlamına gelmektedir. İthal maliyetlerindeki artış ise uzun dönemde söz konusu ürünler için yerli üretimin artmasıyla sonuçlanabilir (Özalp ve Ören, 2014: 37). DTÖ, Türkiye'nin tarım politikalarında bir dönüşüme neden olmuştur. Özellikle ülkede tarım sektöründe özelleştirme ve liberalleşme politikaları uygulanmaya başlandı.

2.3.3. Uluslararası Para Fonu (IMF)

Uluslararası Para Fonu (IMF), Türkiye tarım politikalarının şekillenmesinde etkisi olan kuruluşlardan biridir. IMF, dünya ekonomisi ve finansal istikrarı korumak amacıyla kurulmuş bir uluslararası kuruluştur. IMF, üye ülkelerin ekonomik politikalarını takip etmekte ve ihtiyaç duyulduğunda finansal destek sağlamaktadır. Türkiye de IMF üyesi ülkeler arasında bulunmaktadır.

24 Ocak Kararları, mevcuttaki yüksek enflasyona karşı devreye konulmuş kararlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddetli enflasyonun sebebi tarımsal teşviklere bağlanınca bütçe açıklarını azaltmak amacıyla devletin müdahalesini azaltmak hedefiyle yeni bir devir için harekete geçilmiştir. Geçerli politikalar tarım sektörünün üretim kapasitesi üzerinde olumlu etkiler oluşturmamıştır. Bu olumsuzluklara 1990'ların sonlarındaki resesyon da eklenince Türkiye çözüm için IMF'ye müracaat etmiştir. IMF, kendisine müracaat eden ülkelere programlarını ilk olarak tarım sektöründe oluşturmaktadır (Şahinöz, 2000: 288-289).

1999 yılında gönderilen IMF Niyet Mektubu ile enflasyonun ekonomiyi çeşitli yönlerden etkilediği ve enflasyonla mücadele politika ve stratejiler belirtilmiştir. Tarım

konusunda reform olacak yeni politikalar yer almıştır. IMF niyet mektubunda tarım politikalarında yapısal reform sayılabilecek hususlar (ms.hmb.gov.tr);

- Mevcutta uygulanan tarım teşvik politikalarının geliri daha düşük küçük çiftçiyi desteklemekten ziyade geliri yüksek büyük çiftçileri desteklediğinden uygulanan politikaların aşamalı olarak kaldırılıp yerine düşük gelirli çiftçiyi destekleyecek doğrudan gelir desteği uygulanacaktır. İlk önce pilot bölgede uygulamaya başlanacak sonuçlar ışığında ülke çapında yaygınlaştırılacaktır.

- Tahıl destek fiyatları dünya fiyatlarıyla uyumlaştırılacaktır
- Şeker pancarı için destek tutarı hedeflenen enflasyona bağlı olarak belli bir oranda artacaktır
- Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerin tarım ürünleri destek alımı konusunda özerklik verecek yasa çıkartılacaktır
- Tarım üreticilerine verilen kredi teşvikleri aşamalı olarak kaldırılacaktır.
- Üretimin gerçekleştirilmesi için kullanılan gübre gibi girdilere verilen destekler 2000-2001 yıllarında nominal değerinde değişmeyecektir.

IMF niyet mektubu kapsamındaki tarım reformu, genel olarak DTÖ talimatlarına ve Türkiye GB ve AB tam üyelik sürecinde uymak zorunda olduğu OTP'ye de uyumludur. IMF'nin Türk tarımı üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. IMF, Türk hükümeti ile finansal anlaşmalar yaparak ekonomik politikaların finansmanına yardımcı olur ve ülkedeki genel ekonomik istikrarı sağlamaya çalışır. Bu nedenle, IMF'nin tarım sektöründe doğrudan bir müdahalesi yoktur. Türk tarım politikaları, Türkiye'nin kendi iç politikalarına ve tarım sektöründeki tüketicilerine bağlı olarak belirlenir.

2.3.4. Dünya Bankası (DB)

Dünya Bankası'nın kuruluşu II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru IMF ile beraber gerçekleşmiştir. Başlangıçta Avrupa'nın batı ülkelerinin imarına nakdi destek sağlarken sonrasında gelişme yolunda olan ekonomilere kalkınma desteği için kredi sağlama görevini üstlenmiştir. Amacı temelde yoksulluğu en aza indirip refahta artış gerçekleştirmektir. Bunun için özellikle tarım ve tarımsal sanayiye ehemmiyet

vermektedir (tarimoran.gov.tr, 2013: 158-159). DB, tarım sektörü açısından büyük öneme sahip uluslararası kredi kaynağıdır.

DB, Türkiye'nin tarım sektörünün modernizasyonu ve kapsamı için finansal destek sağlamakta, bundan dolayı Türk tarım sektörünü de etkilemektedir. Özellikle 1960'larda Türkiye'nin Yeşil Devrimi olarak geçtiği modernizasyon döneminde, DB Türkiye'ye maddi yardım sağlayarak tarım sektöründe modernizasyona yatırım yaptı. Bu projeler, daha verimli tohum, gübre ve tarım ekipmanlarını teşvik etmiş, tarım üretimini artırmış ve Türkiye'nin gıda tüketiminde bağımsızlığını artırmıştır.

DB ile yapılmış olan 200'ü aşkın kredi sözleşmelerinin yaklaşık olarak %17'si vasıtalı ya da vasıtasız bir şekilde tarım ile ilgilidir. Tarım sektöründe Kalkınma Bankası'nın kurulması ve tahıl depolama sisteminin oluşturulması gibi hedeflere yönelik olarak 1950 yılında ilk sözleşme imzalanmıştır. Daha sonra, anlaşmalar sulama, hayvancılık, tarımsal uyarılama, tarımsal kredi, tarımsal yayım, kurumsal reform ve genel ekonomik konular gibi alanlara odaklanmıştır (Kışman ve Kıraç, 2014: 1402). DB ile yapılan krediler nitelik açısından yıllar içerisinde değişmiştir. 1980 yılına kadar ki ilk 30 yıl içindeki krediler tarımın belirli alanlarındaki rantabiliteyi artırmaya yönelikken sonrasında tarımı globalleşme sürecinde düzenlemek amacıyla verilen tarım sektörünü ve idaresini kapsayan yapısal uyarılama kredileri şeklindedir.

Doğrudan gelir desteği, fiyat ve girdi şeklinde yapılan desteklerin kademeli olarak kaldırılması ve tarımsal KİT'lerin özelleştirilerek devletin tarıma müdahalesinin azaltılması şeklindeki temel öğeler üzerine oturtulan tarım reformu 2000 yılında Dünya Bankası'nın desteğiyle uygulanmaya başlanmıştır (Yalçınkaya vd, 2006:109). Bu projenin etkisiyle tarım desteklerinde yaklaşık %50 civarında azalış yaşanmıştır.

2022 yılında DB tarafından Türkiye İklim Dostu ve Rekabetçi Tarımsal Büyüme Projesi (TUCSAP) kapsamında yaklaşık 341 milyon \$'lık kredi Türkiye'ye verilmek üzere onaylanmıştır. Bu proje hemen hemen 14 milyon hektarlık önemli bir alanı kapsayan toprak ve arazi bilgilerinin toplanması ve kullanılmasının geliştirilmesine ve hayvan hastalıklarındaki salgınları önleme, tanı konulmasını kolaylaştırma konularına odaklanmaktadır. Proje, tarımın uzun ömürlü sürdürülebilir büyümesini teşvik ederken gençler için iş fırsatlarını oluşturacağı beklenmektedir. Aynı zamanda kırsalda refah artışı sağlamasına ve göçün engellenmesine yardımcı olacaktır. Proje, kadınların tarım

sektörünün çeşitli yönlerine dahil edilmesini ve katılımını teşvik ederek cinsiyet eşitsizliklerinin ele alınmasında önemli bir rol oynayacaktır (worldbank.org).

DB'nin 1950 ile 2002 yılları arasında Türkiye'ye verdiği toplam 20,6 milyar \$ kredinin 2,8 milyar\$ ı tarım sektörüne sağlanmıştır. Bu yıllar arasında sağlanan kredilerin büyük çoğunluğu finans sektörüne sağlanmış olsa da tarım sektörü % 13,6 lık pay ile ikinci sırayı almıştır. 2003 ve 2023 yılları arasında ise DB'nin tarım sektörüne verdiği kredi toplam tutarı 1,1 milyar \$'dır.

2.4. Dünyada Tarımsal Teşvikler

Uluslararası ticaretin büyük bir kısmını tarımsal ürünlerin ticareti oluşturmaktadır. Ülkelerin amacı tarımsal üretimde kendi kendine yeterli konumda olup bu alandaki ithalatın azaltılmasıdır (Gaytancıoğlu; 2009: 135). Tarım sektörü stratejik bir öneme sahiptir çünkü tarımsal ürünler insanın hayatta kalabilmek için tüketmek zorunda olduğu ürünlerdendir ve hayatın devamı için gerekli besin maddeleri bu sektör tarafından temin edildiğinden ikamesi olmayan konumdur. Bu nedenle gelişme seviyeleri fark etmeden tüm ekonomiler bu sektörü ciddiyle korumaktadır.

Tarım sektörünü desteklemenin gerekçeleri vardır. Birincisi gelişmiş ülkelerde gıda talebi az çok durağandır, gıda ürünlerinde verimlilik ve üretim arttıkça fiyatların düşmesi tüketimi artırmaz. Bundan dolayı da fiyat, tüketimi çok sık artan üretimle dengelemeyecektir. İkincisi, tarım üretimi büyük ölçüde insan kontrolünün dışında iklim ve biyolojik faktörlere de bağlı olduğundan, üretim piyasanın işleyişinden etkilenmeyen nedenlerle dalgalanmaktadır. Bu varyasyonlar, üretimde çiftçinin tahmin edemeyeceği büyük artış veya azalmalara sebep olabilmektedir. Bu nedenle hükümetler, kontrol edilemeyen dalgalanmaları ortadan kaldırmak için tarıma müdahale etmektedir. Bunların dışında, insanların hayatta kalabilmeleri için en önemli metanın üretilmesi de desteklenmesi için önemli sebeplerden birisidir. Yeterli gıda arzının sürdürülmesi insan refahı ve dolayısıyla siyasi istikrar için oldukça önemlidir. Aynı zamanda çiftçi fiziksel çevrenin büyük bir bölümünü kontrol etmektedir. Çiftçiler sadece şehirlerin ya da endüstrinin işgal etmediği yaşanabilir toprak alanından sorumlu olduğu gibi aynı zamanda onlar ve endüstrileri kırsal alanlarda yaşayan toplulukların da bel kemiğidir. Tarım sektörünün bu sosyal önemi sektöre gıda temininden sonra ikincil siyasi önemini kazandıran unsurdur (Gardner, 1996: 4-5).

2022 yılında toplam 24,5 milyar \$ olan mal ithalatının 2,5 milyar \$'lık kısmını tarım ve tarımsal sanayi ürünlerinin ithalatı, 24 milyar \$'lık toplam mal ihracatının 4,5 milyar \$'ı tarım ve tarımsal sanayi ürünlerinin ihracatından oluşmaktadır (trademap.org). 2022 yılındaki toplam mal ihracatının yaklaşık % 19'unu, toplam mal ithalatının da yaklaşık % 10'unu tarım ve tarımsal sanayi ürünleri oluşturmaktadır.

Tarım, ekonomilerde tamamen ötelenecek bir konumda olmasa bile 18. yy da Sanayi Devriminin başlamasıyla milli gelir içerisindeki payı azalışa geçmiştir. Bu gelişmelerle tarım sektöründe çalışanların sayısı ülkelerin gelişme seviyelerinin bir göstergesi olmaya başlamıştır. Refah seviyesi makinelerle üretimin yapıldığı tesisler ile kullanılan teknoloji seviyesi ile ölçülmeye başlamış ve tarım büyümenin öncüsü olmaktan çıkmıştır. 1980'li yıllarda tarım ürünleri ticaretinde serbestleşme için çalışmalar başlamıştır. Amerika 1986 yılında bu konuda yeni reformları içeren politikasını açıklamış ve GATT'ye üye ülkelerden özellikle AB'den tarım piyasasını bozan teşviklerin kaldırılmasını talep etmiştir (Gaytancıoğlu; 2009:137-138)

20. yüzyıl boyunca tarım politikalarında genellikle korumacılık ilkeleri benimsenmiştir. Ancak 20. yüzyılda küreselleşme süreci, dünya ekonomisini etkilemiş ve tarım sektörünü de bu değişimden etkileyen sektörlerden biri olarak listelenmiştir. Bu süreç, dünya tarım politikalarında yeni bir yapılanma ve dönüşüm sürecini başlatmıştır. Küreselleşme, uluslararası ticaretin serbestleşmesi, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ve sermaye hareketliliği gibi bir dizi değişimi içerir. Bu süreç, tarım sektöründe daha fazla uluslararası ticaretin gerçekleşmesine ve rekabetin artmasına yol açmıştır. Bu durum, tarım politikalarında yeni düşünce ve yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dünya tarım politikalarında yaşanan değişimler, korumacı politikalardan daha serbest ticaret odaklı politikalara doğru bir kayma göstermiştir. Ülkeler, tarım sektöründeki korumacı politikaları sınırlandırarak azaltmış ve uluslararası ticareti daha fazla artırmayı teşvik etmeye başlamıştır. Tarım destekleri ve sübvansiyonlar da yeniden düzenlenmeden geçirilmiş ve daha uyumlu ve adil bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır (Susam ve Bakkal, 2008: 329). Bununla birlikte, tarım politikalarındaki ilerleme süreci devam etmekte ve farklı ülkelerde farklı yaklaşımlar benimsenmektedir. Bazı ülkeler serbest ticarete daha fazla önem vermekte, diğerleri hala korumacı politikalar sürdürmektedir. Tarım politikaları, çeşitli faktörlerin koruyucuları sürekli olarak değişmekte ve uyarılmaktadır.

Tarım sektörüne ilk devlet desteği ABD tarafından gerçekleştirilmiştir ve tarımsal üretimde başı çeken oyuncular ABD ve AB' dir. Diğer ülkelerle kıyaslandığında bu iki oyuncu korumacı tarım politikalarını daha fazla uygulamaktadır. Tarımsal üretimdeki ve siyasi üstünlükleri ile uluslararası görüşmeleri yönlendirmiş, menfaatleri yönünde koşulları kabul ettirmişlerdir. Adı geçen ekonomiler tavsiyelerine göre, tercihlerini ön plana çıkarmak için DTÖ'nün Tarım Anlaşmasını kabul ettiler ve tam rekabet ve serbest ticaret müzakerelerinden kaçınabildiler. Fakat Uruguay Turu müzakereleri tarım sektörünü de içerdiğinden ABD ve AB ülkelerinin tarımsal reform arayışları ve tarımsal bütçe yükünün azaltılması hız kazanmıştır (Gaytancıoğlu; 2009:139). Dünyada tarım destekleri konusunda ABD ve AB'nin bonkör ve kapsamlı politikalarına rağmen Arjantin, Avustralya ve Yeni Zelanda çiftçiye asgari seviyede destek vermektedir. Çoğu uzman bu konuda Norveç, Finlandiya ve Japonya'nın da cömert olduğunu ifade etmektedir (Gardner, 1996: 6-7).

2.4.1. ABD Tarım Politikaları

Amerika ekonomisi dünya üretim ölçeğinin 4'te 1'lik kısmını gerçekleştirmektedir. Tarımın GSMH içerisindeki payı tahmini olarak 2017 yılında % 0,9 oranındayken, nüfusun tarımda çalışan kısmı 2009 yılında % 0,7 oranındadır (<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-states/#economy>). Dünya Bankasının 2021 verilerine göre tarım GSYİH içerisinde % 1 paya sahiptir. Toplam istihdamın %2'si tarım sektöründe çalışırken, erkek istihdamın %2'si, kadın istihdamın %1'i tarım sektöründe çalışmaktadır. 2022 yılında toplam mal ihracatının %2'si tarımsal hammadde ihracatından, toplam mal ithalatının ise %1'i tarımsal hammadde ithalatından oluşmaktadır. Tarımsal büyüme 2020 yılında %12,7 iken 2021 yılında -19,5 olarak gerçekleşmiştir.

1929 Büyük Buhran, dünya ekonomisinde ciddi bir durgunluğa yol açtı ve bu dönemde devletlerin tarım politikalarında korumacılığa yönelik değişimler yaşanmıştır. İktisadi zorluklarla mücadele etmek amacıyla, birçok gelişen ülkede tarım endüstrisini korumak için çeşitli destekleme politikaları gündem olmuştur. Özellikle Amerika'da, 1933 yılında planlanan tarım yasaları ile destek alımları, depolama yardımları, sigorta sistemi ve arzın denetimi gibi politikalar benimsendi. Bu politika ortamı, tarımın sürdürülmesi ve çiftçilerin yetiştirilmesi amacıyla yapıldı. Aynı zamanda, tarım

tüketiminin ithalatının sınırlandırılmasına yönelik politikalar da benimsendi. Bu şekilde, iç piyasadaki taleplerin ve yerli tarım alanlarının korunması hedeflendi (Susam ve Bakkal, 2008: 329).

1930'dan beri beş yıllık periyotlarla yayımlanan tarım kanunları ile ABD tarım politikaları uygulanmaktadır. 1933 yılında kurulmuş olan Ürün Kredi Şirketi (Commodity Credit Corporation) tarafından Amerika'da tarım sektörüne destekler yapılmaktadır. Bu kurum tarım piyasalarını düzenlemede en etkili kurum olarak bilinmekte ve tarım bakanlığına bağlıdır (Özüdoğru vd, 2015: 48). Devlet özellikle tarım sektörüne özel bir kredi uygulamamakta, bu sektörde üretim yapanlar finansman sağlamada diğer sektörlerle benzer şartlara sahiptir. ABD, üretimde yoğun teknoloji kullanımı, prodüktivite, sahip olduğu doğal zenginlikler, verimli tarım arazileri ve artan oranlarda eğitilmiş tarım işçisi istihdamı gibi nedenlerle dünyada tüm ülkelere tarımsal ürün ihracatı gerçekleştirmektedir (Gaytancıoğlu; 2009:140).

ABD ekonomisinde ilk devlet müdahaleleri tarım sektöründe ve devletin tarım konusundaki müdahaleleri de ilk olarak 1. Dünya Savaşı sonrasında görülmektedir. Özellikle 29 Bunalımından sonraki yıllarda devlet politikası olarak tarımsal ürün pazarında tam müdahaleci politikayı izlemiştir. 1930 yılında çıkarılan tarım kanunu ile tarımsal çıktı miktarı ile üreticilerin gelirleri devlet tarafından tespit edilmiş ve kanunun çıkarıldığı ilk yıllarda arz artışı meydana gelmiştir. 2. Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden yıllarda tarımda makineleşme, zirai ilaç ve gübre kullanımındaki artışlar üretimdeki fazlalık problemi olarak sonuçlanmıştır. ABD bu fazlalığı barış için besin programı adı altında gelişmemiş ülkelere ihracat yolu ile eritmiştir (Gaytancıoğlu; 2009:141) .

1940 ve 1980 aralığındaki dönemde tarımsal sübvansiyonlarda azalışa gidilme denenmiş ancak fiyatlar düştüğü için desteklere geri dönmüştür. 1980 yılındaki hükümet çiftlik desteklerinde kesinti önerisinde bulunmuş olmasına rağmen başarılı olamamıştır (Edwards, 2018). Aşırı üretim fiyatları düşürdüğünden, fiyatların yükselmesi için 1973 yılında çiftçilere bir kısım araziye boş bırakmaları karşılığında ödeme yapılması politikası uygulanmıştır. 1980'li yıllarda da aynı amaçla politikalar uygulanmaya devam etmiştir. Uygulanan bu politika bütçeye oldukça fazla bir yük getirdiğinden yeni politika ihtiyacı doğmuştur. 1985 yılında yine bir kısım araziye

Üretim dışı bırakan destekleme alımlarını azaltan politikalar ile yeni bir tarım kanunu yürürlüğe konulmuştur. 1996 yılında gelir destek programı kapsamında bütün demeler kaldırılmış, üreticilere ticaretini yapacakları ürünlerin üretiminde serbestlik tanınmıştır (Gaytancıoğlu; 2009:142-143). 1995 yılında DT kapsamında imzalanmış olan tarım anlaşmasının uygulanmaya başlanmasıyla ABD tarım teşvik politikalarında reform yapmıştır. 1990-1996 yılları arasında tarım politikalarında fiyat desteği, fark ödemeleri ve ekim alanı azaltma programı gibi araçlar kullanılmıştır. Ekim alanlarının azaltılması programının uygulamasına 1996 yılında yapılan reformlarla son verilmiştir.

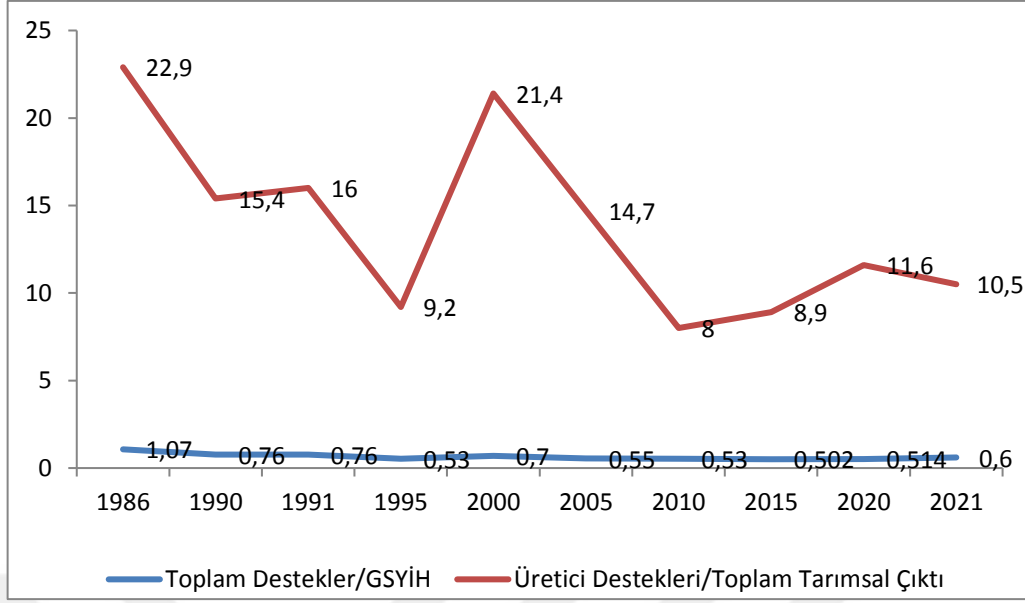
Çiftlik sektörü Amerika ekonomisine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Ekonomide oluşturduğu net katma değer 2004 yılında yaklaşık olarak 120 milyar \$'dır. Ayrıca çiftçilerin net nakit gelirleri önceki yılın gelirinden yaklaşık %15 daha fazladır. Sektörün başarısı göz önüne alındığında iftlik Güvenliği ve Kırsal Yatırım Yasası kapsamında sübvansiyonlar artırılmaktadır (govinfo.gov, 2006: 61). Ekonomiye sağladığı katkılar nedeniyle beş yılda bir çiftlik yasası çıkarılmaktadır. Çiftlik Yasası (Farm Bill) olarak bilinen çok amaçlı bir yasama paketi, öncelikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tarım politikasını yönetir. Kanun, beslenme yardımı, ürün sigortası, emtia desteği, koruma ve tarımsal araştırma gibi alanlarda tarım ve gıda politikalarına yetki verir. Her iftlik Yasası, nceki tarım ve ilgili politikaları değiştirir ve beş yıllık bir döngüde, yasal önceliklere bağlı olarak uzatılabilen veya kısaltılabilen yeni politikalar oluşturur. ABD tarım sektörü modern, iyi sermayelendirilmiş ve verimlidir (OECD, 2022: 603).

2014 yılında yeni bir tarım yasası yürürlüğe girer ve tarımda istikrarı sağlamak için kırsal kalkınma, yenilenebilir enerji ve beslenme programları gibi konulardaki yetkileri uzatmıştır. Bu yasayla çiftlik destek programını genişleterek yeni destek programları eklenmiştir. Ayrıca doğrudan demeler, ek gelir güvencesi ve ortalama ürün geliri seçimi gibi programlar kaldırılmış yerine fiyat kaybı teminatı ve tarımsal risk teminatı programlarını uygulamaya koymuştur. Bu programlar kapsamında desteklerin %70'den fazlası mısır, soya fasulyesi ve buğday üreticileri içindir (Bekkerman vd, 2018: 3).

2023 bütçesinde Tarım Bakanlığı için 28,5 milyar \$ fon talep edilmektedir. Tarımdaki uluslararası avantajı artırmak için çiftçilerin rekabetini artıracak teknolojik

yatırımlara 4,5 milyar \$'dan fazla destek ayrılmıştır. İnternetin kırsal ekonomileri güçlendireceği düşüncesiyle bu alana 2 milyar \$'ı aşkın kaynak ayrılmıştır. Gıda güvenliği ve arzını korumak amacıyla 1,2 milyar \$ kaynak ayırmış, üretim kapasitesini artırmak ve gıda tedarik zincirini çeşitlendirmek amacıyla küçük üreticiler için fon ayrılmıştır. Tarım araştırmaları için 62 milyon \$, ormanları korumak için 11 milyon \$ yatırım öngörülmüştür. Kadınlar, çocuklar ve savunmasız ailelerin sofralarına sağlıklı gıda koymalarına yardımcı olmak ve anne ve çocuk sağlığındaki eşitsizlikleri gidermek gibi özel ek beslenme programı kapsamında 6 milyar \$ kaynak tahsis edilmiştir. 2023' de Çiftlik Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun, Amerikan tarımının ve kırsal Amerika'nın gıda ve tarım sistemini değiştirmektedir. Değişimde daha çok kişiye fayda sağlaması planlanmaktadır ve aynı zamanda Amerikalıların sağlığını ve refahını iyileştirmek, uygun fiyatlı sağlıklı gıdaya ulaşımını sağlamak için mevcut en geniş kapsamlı araçlar arasında yer alan Tarım Bakanlığı'nın beslenme programlarını güçlendirmesi için çok önemli bir fırsattır. 2024 bütçesinde ise önceki yılın yasalaşan seviyesinden % 14'lük bir artış öngörülmektedir.

ABD'deki yüksek sübvansiyon oranları, desteklerin kırsaldaki yoksulluğu düşürmek yerine geliri yüksek olan çiftçilere akması, arazilerin kötü kullanımı ve yanlış ürünlerin tercihi, maliyetlerin kontrolünün yeterli yapılamaması gibi sebeplerle ekonomiye zarar vermesi, uluslararası ticareti bozması, çevre zararı oluşturması ve üreticilerin başarısını düşürmesi yönlerinden eleştirilmektedir.

Kaynak: data.oecd.org.

Şekil 2.12. ABD Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı

Şekil 2.12’de ABD tarımsal desteklerin GSYİH içerisindeki payında yıllar itibari çok fark edilir bir değişiklik yaşanmadığı görülmektedir. 2021 yılında tarıma verilen toplam destek GSYİH’nın %0,6’sı kadardır. 1990 ve 2021 yılları arasındaki 21 yıllık dönemde değişim %21 oranındadır. Aynı yıllar içerisinde Türkiye’de bu oran yaklaşık %73’tür.

2.4.2. Avrupa Birliği Ülkelerinde Tarım Politikaları

Avrupa Birliği’nde tarımın GSYİH içerisinde payı 2021 yılı verilerine göre 1,6 oranındadır. Toplam istihdamın %4’ü tarım sektöründe çalışmaktadır. Kadın istihdamının %25’i, erkeklerin %5’i tarımda istihdam edilmektedir. 2022 yılı verilerine göre ise mal ihracatının %1’i tarımsal hammadde ihracatından, mal ithalatının %1’i tarımsal hammadde ithalatından oluşmaktadır.

Günümüzde Avrupa Birliği olarak bilinen topluluğun temelleri, devrin en önemli ürünleri olan kömür ve çelik üretim ve serbest dolaşımını sağlayan 1951 Paris Anlaşması ile kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Birliği, 1957 yılında Roma’da kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Nükleer Enerji Topluluğu tarafından atılmıştır. Birliğe üye ülkelerin politikalarını şekillendirmede Ortak Tarım politikası oldukça etkili olmaktadır. Avrupa Birliği kaynaklarının çoğunu 1962 yılında uygulamaya geçirdiği bu

politikaya ayırmaktadır. Ortak Tarım Politikasının temel hedefi Birliğin tarımsal ürünlerde kendi kendine yeterliliğini sağlamaktır (Gaytancıoğlu; 2009:149). Birlik içerisinde tek pazar oluşturmak amacıyla üye ülkelerde yerli piyasalarda uygulanacak politikaların sınırlandırıldığı düzenlemeler yapılmıştır. AB ortak pazarının temel öğelerinden biri üye devletlerin gerçekleştirdikleri destekleri kontrol eden kurallardır. AB, devlet yardımlarını minimum seviyede tutmak istemektedir bu nedenle üye ülkeler boşlukları değerlendirmeye çalışmaktadır ve iddiaları AB’de devlet yardımları vergi muafiyetleri gibi destekleri değil doğrudan destekleri kapsamaktadır (Nikolaides, 2002: 190). AB’ de uygun görülen destekler, gelişimde geri kalmış yörelerin desteklenmesi, sektör bazında ve genel iktisadi menfaatlere yönelik destekler olarak uygulanmaktadır (Eser, 2011: 44). Avrupa Birliğine üye ülkelerde, tarım piyasası piyasa müdahalesinden ziyade tarım üreticilerinin piyasayı yönlendireceği şekilde düzenlenmektedir.

1962 yılında AB vatandaşlarının uygun fiyatla gıda ürünlerine ulaşmasını sağlamak ve üreticilerin refah seviyelerini artırmak için OTP kurulmuştur. 22 yıllık dönemde verimlilikte artış olmasıyla 1984 yılında gıda arzında artış yaşanmış ve bunu ihtiyaç düzeyine indirebilmek için tedbir alınması gerekli olmuştur. 1992 yılında OTP çerçevesinde piyasa desteği yerini üretici desteğine bırakmıştır. Bu dönemde fiyat desteği azalmış çiftçilere doğrudan ödeme politikasına geçilmiş ve çevre dostu üretim özendirilmiştir. 2003 yılında OTP’de yapılan son reform, çiftçilere sağlanan gelir desteğinde değişikliklerin getirilmiş olmasıdır. Önemli değişikliklerden biri, sübvansiyonları üretimden ayıran bir sisteme geçilmesidir. Çiftçiler artık sadece tarımsal üretim miktarına bağlı olmak yerine, tarım arazilerinin bakımı ve gıda güvenliği, çevre, hayvan sağlığı ve refahı standartlarına uyumla ilgili belirli koşulları karşılamalarına bağlı olarak gelir desteği almaktadır. Bu değişim, daha sürdürülebilir ve çevre dostu tarım uygulamalarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Sübvansiyonların üretimden bu şekilde ayrılması, aşırı üretim için teşviki azaltmayı ve çiftçilere uygulamalarını toplumsal beklentileri, çevresel hedefleri ve pazar taleplerini karşılayacak şekilde uyarlamaları için daha fazla esneklik sağlamayı amaçlamaktadır. Yeni OTP, belirli standartların karşılanmasına ve tarım arazilerinin korunmasına odaklanarak, çiftçiler için istikrarlı bir gelir sağlarken sürdürülebilir tarım uygulamalarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. 2013 yılında tarım sektörünün rekabet edebilirliğini güçlendirmek, sürdürülebilir tarım uygulamalarını teşvik etmek, kırsal

kalkınmayı desteklemek ve mali yardımı verimli arazi kullanımına yönlendirmek amacıyla 2014-2020 programlama dönemi için büyük bir reformdan geçmiştir. Bu dönemdeki değişikliklerden biri de Kırsal Kalkınma Programlarıdır. Reform, OTP kapsamında kırsal kalkınma tedbirlerinin önemini vurgulamıştır. Bu programlar kırsal ekonomileri çeşitlendirmeyi, rekabet gücünü artırmayı ve tarımsal modernizasyonu desteklemeyi amaçlamıştır. Kırsal altyapı yatırımları, tarım çevre programları, çiftlik çeşitlendirmesi ve genç çiftçilere destek gibi girişimlere fon tahsis etmektedir. Ayrıca mali yardımların üreticiler arasında adil dağılımını sağlamak için üretici başına verilecek desteklere sınır getirilmiştir. 2021 yılında Avrupa Parlamentosu, AB Konseyi ve Avrupa Komisyonu OTP'de daha fazla reform yapılması hususunda anlaşmıştır. 2021 ve 2022 dönemi stratejik planların uygulanmaya konulması için geçiş dönemi niteliğindedir. Anlaşmaya varılmasıyla birlikte AB ülkelerinin ihtiyaçlarına özel farklı müdahaleleri destekleyen OTP stratejik planları 2023 yılının ilk günü yürürlüğe girmiştir (agriculture.ec.europa.eu).

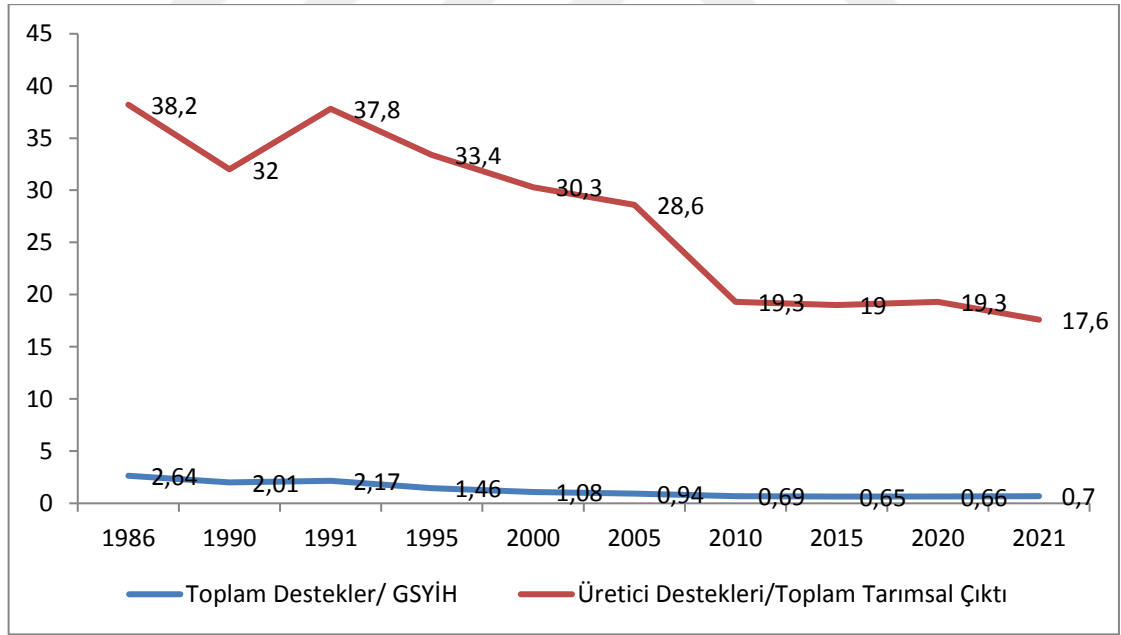
2019 yılında AB toplam bütçesi 160 milyar Euro'dur. Bunun %62,5'u tarımsal desteklere gitmektedir. 2020 yılında AB bütçesinin %35'i OTP harcamalarına gitmiştir. OTP, doğrudan ödemeler yoluyla gelir desteği, gelir istikrarını sağlar ve çiftçilere çevre dostu tarım ve kırsal alanların bakımı gibi normalde piyasalar tarafından ödenmeyen kamu hizmetlerini sunmaları için ücret öder. Sağlık endişesiyle talepte ani bir düşüş ya da geçici arz fazlalığı sonucu fiyatlardaki azalış gibi piyasadaki zor şartlarla başa çıkabilmek için piyasa önlemleri ve kırsal alanların sorunlarını ele almak için ulusal ve bölgesel programlarla kırsal kalkınma tedbirleri almaktadır. 2019 yılında 41.3 milyar euro gelir desteği, 2.4 milyar euro piyasa önlemleri, 14.2 milyar Euro ise kırsal kalkınma için ayrılmıştır. OTP, Avrupa Tarımsal Garanti Fonu ve kırsal kalkınma için Avrupa Tarım Fonu tarafından finanse edilmektedir. Tarımsal Garanti Fonu, doğrudan destek ve piyasa önlemleri için finansman sağlarken, diğer fon kırsal kalkınma için finansman sağlamaktadır (oecd, 2022:283-285).

OTP'nin uygulanmaya başlaması ile AB'ye üye ülkeler ithalatçı konumdan çıkıp Amerika ile pazarı bölüşür seviyeye gelmiştir.

AB'de çiftçi sendikaları etkilidir ve üyelerinin yaşam standartlarını korumak için çalışmaktadır. Çiftlik örgütlerinin politika oluşturma sürecindeki yoğun katılımı,

politikacıları OTP'nin işleyişinde herhangi bir radikal değişim ve iyileştirmeden uzaklaştıran önemli bir faktör olduğu kabul edilen genel bir görüştür. AB çiftçi sendikaları federasyonu, Tarım Bakanları Konseyi ve ulusal tarım bakanları ve bakanlıkları ile politikayı yöneten ve idare eden AB Komisyonu üzerinde etkiye sahip olacak kadar güçlüdür. AB tarım politikalarının ilk oluşturulduğu yıllarda bu federasyon ile çiftçileri desteklemek amacıyla gereken önlemler ve mekanizmalar konusunda aşırı istişare edildiğinden politikanın önemli eksiklikleri olmuştur (Gardner, 1996: 6-7).

OTP'ye karşı olanların yanı sıra başta Avrupa Komisyonu olmak üzere destekçileri de vardır. Destekleyenlere göre bu politika sadece tarımla uğraşanlar için değil tüm Avrupa vatandaşları için yararlıdır. Karşıtları ise vergi kanalıyla vatandaşlar üzerinde oluşturduğu yükün yanı sıra küçük üreticiyi yeteri kadar destekleyememesi, çiftçiler için ağır idari yük oluşturması ve AB devletlerinin tarım sistemleri ile gelişmekte olan ülkelerin tarım piyasaları üzerindeki yıkıcı etkisine vurgu yapmaktadır. Birliğe üye ülkeler kırsal kalkınma konusunda aynı olmadığından bu politika Batı Avrupa ülkelerine uyabildiği yönünde eleştirilmektedir (Zawojnska, 2018: 1433).

Kaynak: data.oecd.org

Şekil 2.13. AB Toplam Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı

AB'de tarımsal destekler GSYİH içerisinde yıllar içinde düşüş yaşamıştır. 1990 ve 2021 yılları arasındaki 21 yıllık dönemde azalış %65.2'dir.

Üretici Destek Tahmini ile ölçülen Avrupa Birliği'ndeki üretici desteği, OECD ortalamasına yakındır. 1990'lardan 2000'lerin başlarına kadar yaşanan düşüşten sonra, üreticilere brüt çiftlik gelirlerinin payı olarak AB desteği 2010 yılından itibaren istikrar kazanmış ve 2019-2021'de %19'da kaldı. Üreticilere verilen desteğin çoğu bütçe kaynaklıdır ve büyük ölçüde ayrıştırılmış doğrudan ödemeler şeklindedir. Son otuz yılda gerçekleştirilen politika reformları, sektöre verilen destek seviyesini önemli ölçüde azaltmış ve desteğin bileşimini daha az üretim ve ticareti bozucu önlemlere kaydırmıştır. 2021 itibariyle, bütçe desteğinin yaklaşık yarısı geçmiş haklara dayanırken, üçte biri mevcut üretime ve %17'si girdi kullanımına dayanmaktadır. Ayrıca, üreticilere yapılan ödemelerin %54'ü zorunlu çevresel kısıtlamalara bağlıdır ve ek %14'ü zorunlu gerekliliklerin ötesinde koşullara sahip gönüllü tarımsal-çevresel programlardan gelmektedir. 2019-2021 döneminde sektöre yönelik genel hizmetler için yapılan harcamalar, toplam desteğin ortalama %12'sini veya tarımsal üretim değerinin %3'ünü oluşturmaktadır. Genel hizmetler için yapılan harcamaların göreceli önemi son yirmi yılda biraz azalırken, bu harcamaların bileşimi değişmiştir. Tarımsal bilgi ve yenilik sistemlerine yapılan harcamalar 2019-2021 döneminde dokuz puan artarak toplam harcamaların %51'ine ulaşmıştır. Sektöre verilen toplam destek son 20 yılda göreceli olarak azalmıştır. 2000-02'de %1,0 olan toplam destek 2019-2021'de GSYH'nin %0,7'si olarak gerçekleşmiştir (OECD, 2022: 207).

2.4.3. Çin Tarım Politikaları

Tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı keskin bir düşüş yaşamıştır. 1990 yılında %26,6 iken 2021 yılında %7,3'tür. Toplam istihdam içerisinde tarımda istihdam edilenler %24 oranındadır. Toplam erkek istihdamının %27 si, toplam kadın istihdamının %21'i tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Mal ithalatının %3'ü tarımsal hammadde ithalatından oluşmaktadır (data.worldbank.org). Çin dünya nüfusunun yaklaşık olarak %20'sini oluşturmaktadır. Buna karşılık ise kaynakları yeterli seviyede değildir. Dünya tarım arazilerinin %11,2'sini içme suyunun ise %7'sine sahiptir. Bu durum tarım ile diğer toprak ve su kaynakları kullanıcıları arasında şiddetli rekabete neden olmaktadır.

Çin, dünyada toprak büyüklüğü bakımından 9.6 milyon kilometrekare alana sahip olmasıyla ikinci ülkedir ve nüfus bakımından da 1 milyar 439 milyon kişi ile birinci

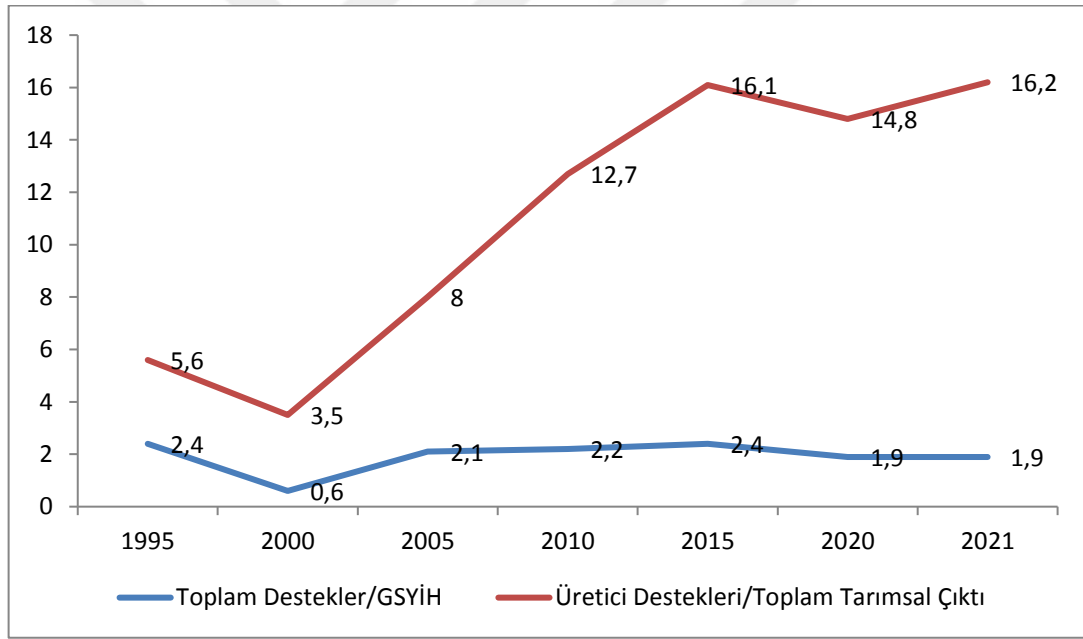
sırada yer almaktadır. Bu muazzam sayıdaki nüfusa besin kaynağı temin etmek ve tarım sektöründe küresel bazda gücünü ortaya koymak gibi hedefler için devletçi neo-merkantilizm politikaları uygulamaktadır (Şimşek, 2019: 73).

Tarım politikalarında özellikle gıda güvenliğine odaklanmaktadır çünkü nüfustaki ve dolayısıyla talepteki artışları arz miktarı karşılamamaktadır. Ülkenin modernleşmesiyle birlikte şehir alanları genişlemiş ekilebilir alanlar azalmış, verimsizleşmiş ve nüfus kente kaymaya başlamıştır aynı zamanda çevresel ve iklimsel sebepler ile ekilebilir arazilerde kayıplar yaşanmıştır. Çin, tarım kalkınma politikalarında dışarı çıkma stratejisi, denizaşırı yatırım politikaları uygulamıştır (Thomas, 2013;532).

Çin global tarım politikaları, ülkeye giren tarımsal ürünlerde çeşidi artırma, tarım alanında ülke dışında yatırımlar yapılması, pazarlarda yer edinmek ve fiyatların belirlenmesinde rol oynamak gibi öğeleri içermektedir (Şimşek, 2019; 76). 2000'li yılların başında hükümet vergi indirimleri, doğrudan sübvansiyonlar, fiyat destekleri, politika kredileri, altyapı harcamaları ve hükümetler arası transferleri içeren geniş bir tarımsal destek programı başlatmıştır ve o tarihten beri tarımsal destek programlarının boyutu ve kapsamı hızla genişlemiştir. Dünya Ticaret Örgütü üyeliği ile tarıma müdahale kapsamı değişmiştir (Gale, 2013: 1). Çin, tarıma destek olarak, doğrudan sübvansiyonlar, fiyat desteği, tarım sigortası, girdi sübvansiyonları, teknik destek ve yayım hizmetleri, kırsal altyapının geliştirilmesi, arazi toplulaştırma ve tarım modernizasyonu ve pazar desteği araçlarını kullanmaktadır. Hükümet, tarım sektöründeki değişen önceliklere ve zorluklara uyum sağlamak için tarım politikalarını ve destek programlarını periyodik olarak gözden geçirmekte ve ayarlamaktadır.

Çin, tarım sektörünü güçlendirmeyi, gıdada kendi kendine yeterliliği sağlamayı, kırsal geçim kaynaklarını iyileştirmeyi ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Bu hedeflere ulaşmak için 1980'li yıllardan itibaren tarıma müdahale etmektedir. Tarımsal desteğin istikrarlı bir şekilde artmasını sağlayan mekanizma, Çin Komünist Partisi tarafından tasarlanan tarımı koruma ve destekleme stratejisi ile belirlenmiştir. 2008 yılında, çiftçilere sağlanan net getirinin yıldan yıla sabit kalmasını sağlamak için sübvansiyon ödemelerinin ve taban fiyatlarının sürekli olarak artırılması çağrısında bulunulmuştur. Strateji, geliştirilmiş tohum çeşitlerinin maliyetinin azaltılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, verimliliğin artırılması ve doğal afetlerden

kaynaklanan kayıpların azaltılması gibi çeşitli amaçlarla DTÖ kurallarının izin verdiği azami sübvansiyon miktarını kullanarak sübvansiyon ödemelerinin sürekli olarak artırılması ve sübvansiyonların daha fazla ürüne ve bölgeye yayılması çağrısında bulunmuştur (Gale, 2013: 6-7). 2000’li yıllarda gıdada kendi kendine yeterlilik ve üreticilerin gelirlerini artırmak temel politika hedefleri haline geldi. Bu yıllarda tarım çevre ödemeleri uygulanmaya başlandı. 2014 yılında verimliliği artırmak ve çiftlik faaliyetlerini konsolide etmek amacıyla köy ortak toprak sahibi hakları, bireysel hane halkı arazi sözleşmesi hakları ve arazi işletme hakları ile tarım reformları genişletildi. 2010-2014 yılları arasında tarıma verilen desteklerde artışlar yaşanmıştır. 2015-2019 yılları arasında buğday ve pirinç için destek fiyatları aşamalı bir şekilde düşürülürken 2020 yılındaki pandemiyle birlikte pirinç için asgari destek fiyatı artırılmak durumunda kalmıştır (oecd, 2022: 227-234).

Kaynak: oecd.org

Şekil 2.14. Çin Toplam Tarımsal Desteklerin GSYİH Oranı

Tarımsal desteklerin GSYİH içerisindeki payı 2000’li yıllardan itibaren artış yaşamıştır. Bu artış 21 yıllık dönemde %216,6 oranında gerçekleşmiştir. 2000 yılından sonra toplam desteklerin GSYİH oranı OECD ortalamasının oldukça üzerinde seyretmektedir.

2.5. Türkiye’de Tarım Sektörünün Sorunları

Tarım sektörünün Türkiye ekonomisine katkısının yıllar içinde önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Dışa bağımlı liberalleşme, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve diğer sektörlerdeki hızlı gelişme bu düşüşte rol oynamıştır. Türkiye’de tarımın, verimliliğini, sürdürülebilirliğini ve genel büyümesini etkileyebilecek çeşitli zorluk ve sorunlar mevcuttur.

- Parçalanma ve Küçük Ölçekli Araziler: Türkiye'deki tarım sektörü, çok sayıda küçük ölçekli çiftlik ile yüksek derecede parçalanma ile karakterize edilmektedir. Arazi parçalanması Türk tarımında yaygın bir sorundur. Bu parçalanma, sektörde ölçek ekonomilerini, verimliliği ve rekabetçiliği, modern tarım tekniklerini ve makineleşmeyi engellemektedir (Doğan vd, 2015: 39)

- Modern Teknoloji ve Bilgi Eksikliği: Türkiye'deki birçok çiftçi hala geleneksel tarım uygulamalarına güvenmekte ve modern tarım teknolojileri ve bilgisine erişimden uzak üretim gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Araştırma ve geliştirmeye yeterli yatırım yapılmaması, bilgiye erişimin sınırlı olması ve gelişmiş tarım tekniklerinin benimsenme oranlarının düşük olması ilerlemeyi ve verimliliği engellemektedir. Türkiye, dünyanın en büyük 10 tarım ekonomisinden biri ve Avrupa'nın en büyük tarım üreticisi olarak kabul edilmektedir. Stratejik konumu, nispeten genç nüfusu ve Orta Doğu, Avrupa ve Orta Asya'daki pazarlara yakınlığı tarımsal potansiyeline katkıda bulunmaktadır. Bu potansiyeli en üst düzeye çıkarmak için bilgi ve iletişim teknolojilerini benimsemek ve bunları tarımsal değer zincirinin tüm aşamalarına entegre etmek çok önemlidir. Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) ile birlikte, tarımsal mekanizasyonda Ar-Ge ve teknolojik ilerlemenin teşvik edilmesinde aktif olarak yer almaktadır. Sektörün Ar-Ge ihtiyaçlarını karşılamak için Tarımsal Mekanizasyon Altyapısının Geliştirilmesi Projesi gibi projeler başlatmışlardır (Pakdemirli vd, 2021: 86).

-Sulama sorunları ve su kıtlığı: Türkiye, başta kurak ve yarı kurak alanlar olmak üzere birçok bölgede su kıtlığı yaşamaktadır. Verimsiz sulama uygulamaları ve yetersiz su yönetimi, su kıtlığı sorunlarına katkıda bulunarak tarımsal verimliliğin düşmesine ve üretim maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Sulama suyunun maliyeti düşük olduğundan tarımsal uygulamalarda aşırı su kullanımı ve israfı eğiliminin ortaya

çıkması söz konusudur. Bu durum su kaynaklarının tükenmesi, su pompalama için enerji tüketiminin artması ve çevresel bozulma gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Tarımda kullanılan suyun kalitesiyle ilgili sorunlar mevcuttur. Tarımda kullanılan sudaki kirliliğin azaltılması için çiftçilerin bilinçli ve sorumlu gübre ve pestisit kullanımı gerekmektedir. Bu kimyasalların aşırı veya yanlış kullanımı suyun kirlenmesine yol açarak ekosistemleri, insan sağlığını ve tarımsal uygulamaların sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyebilir (Çakmak vd, 2008:219-221).

- Kredi ve Finansal Desteğe Sınırlı Erişim: Küçük ölçekli çiftçiler genellikle kredi ve finansal desteğe erişimde zorluklarla karşılaşmakta, bu da modern ekipman, teknoloji ve girdilere yatırım yapma kabiliyetlerini sınırlamaktadır. Finansmana erişimin yetersiz olması, verimliliği artırma ve sürdürülebilir tarım uygulamalarına yatırım yapma kapasitelerini kısıtlamaktadır. 2021 Mart ayı verilerine göre toplam krediler içerisinde tarım sektörüne verilen kredilerin yüzdelik payı 144 milyar TL ile %4'tür (tbb.org.tr).

-Kırdan Kente Göç: Kırsal alanlardan kent merkezlerine göç, tarımsal işgücü mevcudiyetinde azalmaya ve çiftçilikle uğraşan gençlerin sayısında düşüşe neden olmuştur. Yaşlanan çiftçi nüfusu ve tarımsal faaliyetlerde haleflerin eksikliği, Türk tarımının geleceği için zorluk teşkil etmektedir. Tarım sektörü yeterli gelir ve istihdam olanakları sağlamakta zorlanmakta, bu da kırdan kente göçe yol açmaktadır.

-Pazara Erişim ve Fiyat Oynaklığı: Çiftçiler, özellikle de küçük ölçekli ve geçimlik tarımla uğraşan çiftçiler, pazara erişimde sıklıkla zorluklarla karşılaşmaktadır. Sınırlı altyapı, yetersiz depolama tesisleri ve pazar bilgisi eksikliği, pazarlık güçlerini etkilemekte ve fiyat oynaklığı ile gelir istikrarsızlığına neden olabilmektedir.

Çiftçiler ürünlerini pazarlamak için organize kanallardan yoksun olduklarında, potansiyel alıcılara ulaşmakta zorluklarla karşılaşabilirler. Bu durum pazara erişimlerini kısıtlar ve ürünleri için adil fiyat pazarlığı yapma kabiliyetlerini azaltır. Çiftçiler ürünlerini daha düşük fiyatlarla aracılara satmak zorunda kalabilir, onlar da daha yüksek fiyatlarla tüketicilere satarak çiftçilerin karlılığını azaltabilir (Doğan vd, 2015: 39).

2.6. Tarımsal Teşvikler ile İlgili Literatür İncelemesi

Çalışmanın analiz alanı dâhilinde bu kısma kadar verilen teorik bilgilerin ardından, çalışmanın değişkenleri olan tarımsal teşvikler ve işsizlik, istihdam ve büyüme kavramına yönelik olarak literatürde yer alan çalışmalar incelenmiştir.

Saraçoğlu ve Bulut (2004) tarafından yapılan “Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye’de Tarımsal Teşvikler” adlı çalışmada tarım sektörünün ve bu sektöre verilen desteklerin önem derecesi tarım ve büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Tarım sektörü açısından dış ticaretin ilerlemesi için sektördeki üreticilerin kazançları bir sisteme bağlanmalı ve destek politikaları verimliliği artıracak şekilde düzenlenmelidir.

Şaşmaz ve Özel (2019) tarafından yapılan “Tarım Sektörüne Sağlanan Mali Teşviklerin Tarım Sektörü Gelişimi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği” çalışmasında ARDL yaklaşımına dayalı eşbütünleşme testi ile Toda ve Yamamoto nedensellik testi kullanılarak 1980-2016 yılları arasında ülkemizde tarım alanına verilen mali desteklerin sektörün büyümesindeki payı incelenmiş ve verilen mali desteklerin sektörün büyümesinde anlamlı bir payının olmadığı belirlenmiştir.

2010 yılında 5 947 milyon TL olarak tarım sektörüne verilen teşvik, yıllar itibariyle artarak 2020 yılında 22 122 milyon TL destek sağlamıştır (tarımorman.gov.tr, 2020).

TÜİK verilerine göre tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı yıllar itibariyle azalma göstermiştir. 2014 yılında tüm sektörler içinde tarımda çalışan oran %21 iken yaklaşık olarak % 3 lük bir kayıpla 2019 yılında tarımda istihdam edilenlerin oranı % 18 e düşmüştür (TÜİK, 2020).

Sağdıç (2019) tarafından “Türkiye’de Tarım Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşviklere Genel Bir Bakış” adlı çalışmada tarım sektörünün GSYİH içerisindeki oranının giderek düşmesi ile birlikte ekonomi içerisindeki öneminin de bununla birlikte azalmakta olduğundan bahsedilmektedir. 2011 yılında tarım sektörünün GSYİH içerisindeki yüzdelik payı 9,3 iken 2017 yılında yaklaşık % 3 lük bir azalış ile 6,8 lik bir orana sahiptir. Tarımsal ürünlerin dış ticaretteki payı ise yaklaşık olarak % 4 civarlarındadır. Tarım kolunda çalışanların oranı 1950’lerde %70 civarındayken yıllar içinde azalarak 2010 yılında %25 olarak görülmüştür ancak kayıt dışı çalışan oranları

oldukça yüksektir. 1980 yılından sonra tarımsal ürünlere verilen teşvik miktarları düşürülmüştür.

Abay, vd. (2001) tarafından yapılan “Türkiye’deki Tarımsal Destek Harcamalarının Enflasyonist Etkilerinin Ekonometrik Analizi” adlı çalışmada tarım sektörüne uygulanan teşvikler ve bu teşvikler nedeniyle yapılan harcamaların enflasyon ile ilişkisi VAR ve eşbütünleşme teknikleri ile granger nedensellik testleri ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlarla enflasyonla mücadele için yeni politika önerileri oluşturulması amaçlanmıştır. Çalışma, hazinenin teşvikler için yapmış olduğu alımlardan kaynaklı görev zararları ile dolaysız olarak üreticiye ulaşan transferler olarak iki bölüm üzerine odaklanmıştır. Sonuçlar, yapılan destek harcamalarının uzun süreli enflasyon sürecine katkı sağladığını ancak katkının beklenen kadar büyük olmadığını göstermiştir.

Yılmaz ve Yaşar (2020) , hayvancılık alanına yapılan desteklerin yurtiçi kırmızı et fiyatlarına etkisi üzerine zaman serisi analizlerini kullanarak bir çalışma yapmış ve çalışma sonuçlarına göre bu alana yapılan teşvik uygulamalarının kırmızı et fiyatları üzerinde olumsuz etkisinin olduğu saptanmıştır.

Eraktan vd. (2004), tarafından yapılan “Türk Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının Sonuçları Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmada Tarım Sektörüne yapılan teşviklerden biri olan doğrudan gelir desteklerinin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi zaman serisi analizi ile çalışılmıştır. Çalışmada bu ödemelerin yapıldığı yıl ile onu takip eden yıllarda katma değerde artış gözlenmiştir. Ancak ödemelerin yapıldığı yıl takip eden yıllardan daha düşük bir katma değer gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Doğrudan gelir ödemelerinin pozitif ve negatif etkileri birleştirildiğinde ortalama olarak tarımsal katma değer %2 düştüğü analiz edilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuca göre doğrudan gelir desteği ödemeleri ile tarımsal çıktının pozitif etkilenme durumu söz konusu değildir.

Selim vd. (2014) tarafından “ Türkiye’de Yatırım Teşvikleri Ve Sabit Yatırımların İstihdam Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi” adlı çalışmada tüm illeri kapsayacak şekilde 2001-2012 yılları arası baz alınarak yapılan yatırım teşvikleri ile sabit yatırımların istihdam üzerindeki katkısı panel regresyon modeli ile incelenmiş ve elde

edilen sonuçlar desteklerin ve sabit yatırımların istihdama istatistiksel olarak katkısının pozitif olduğunu ortaya koymuştur.

Yalçinkaya vd. (2006), tarafından “Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi” adlı çalışmada Avrupa Birliği’ne tam üyelik sürecinde tarım politikaları önemli bir sorun olduğundan tarım sektöründe 2000 yılında yeni düzenlemelere gidildiği ve doğrudan gelir desteği uygulandığı belirtilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre yapılan düzenlemeler ile beklenen hedeflere ulaşamadığı gibi sektörün daha güç bir duruma girmesine yol açmıştır.

Kandemir (2011) tarafından “Tarım Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi” adlı çalışmada AB tam üyelik sürecinde AB tarım politikalarına intibak için yapılan reformlar eleştirilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre 2000 yılından sonra tarımsal teşviklerin doğrudan gelir desteği şeklinde uygulanması ve 5488 sayılı Tarım kanunu 21. Madde de “Tarımsal destekleme programlarına bütçeden ayrılacak kaynak, gayrisafi millî hâsılanın yüzde birinden az olamaz” yer alan hükme karşılık 2008 yılı bütçesinde tarımsal teşvike % 1 in altında kaynak ayrılması gibi uygulamaların neticesinde Türkiye tarımsal ürün ithal eder duruma gelmiştir.

Susam ve Bakkal (2008) tarafından yapılan “Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri” adlı çalışmada Türkiye’nin 1994 yılında DTÖ’nün tarım anlaşmasını imzalaması ile genel olarak belirlenen tarım politikalarına uyulacağının sorumluluğunu aldığını belirtmektedir. İmzalanan tarım anlaşmasına göre belirlenen politikalar, serbest dış ticareti olumsuz etkileyen teşvikler azaltılacak, haksız rekabete sebep olan ihracat destekleri kaldırılacak, yerli piyasaların korunması amacıyla gümrük vergileri düşürülecektir.

Şahinöz (2000) tarafından yapılan “Tarım Reformu ‘Made in IMF’ “ adlı çalışmasında 1999 yılında Türkiye’nin, 1990’lardaki ekonomik krizler nedeniyle bir bölümünü tarım sektöründeki yeniliklere ayırmış olduğu bir niyet mektubu gönderdiğini belirtmektedir. Yeni politikalar ile enflasyona karşı tarımsal teşviklerde yeniliklere gidilerek kamu finansman yükünü azaltmayı hedeflediğini belirtmektedir. Yeni tarım reformunun yurt içi ve yurt dışı şartları gözeten, siyasi endişelerden uzak politikalardan oluşmasının zorunluluk olduğunu belirtmektedir.

Durak ve Karadağ (2017) tarafından yapılan “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-1” adlı çalışmada 1960 yılından itibaren bugüne kadarki sürede tarım politikalarını araştırmış ve çalışma sonucunda uygulanan politikaların hedefe varmakta yetersiz olduğu gözlenmiştir.

Karaman ve Yavuz (2016) tarafından yapılan “ Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır? “ adlı çalışmada Marshall Yardımları çerçevesinde Türkiye de tarıma doğrudan yardımlar yapıldığı ve bu yardımların tarımda makineleşme için yoğunlaştığı belirtilmektedir. Tarımda makineleşme ile özellikle traktörün kullanılması ile ekilen alanda ve üretimde artışlar olduğu gözlenmiştir. Ancak makinelerin tamir ve bakımı için ABD’ye olan ihtiyaç yardımların pozitif etkilerinin bir kısmını eritmiştir.

Yüceer vd (2020) “Türkiye’de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Gelişiminin İncelenmesi” adlı çalışmalarında 20 yıllık dönem için tarıma yapılan teşviklerdeki dönüşümleri araştırmışlar ve 2019 değerlendirmesine göre ise tarım sektöründeki gayri safi üretim değerinin neredeyse % 13’lük kısmının yürütülen tarımsal politikalardan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.

Eser (2011) tarafından yapılan “ Türkiye’de Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler” adlı çalışmada yapılmış analizlerin sonucunda uygulanan yatırım desteklerinin sektör ve bölge bazında değerlendirildiğinde içeriğinden kaynaklı etkili olamadığı görülmüştür. 2004 yılında kabul edilen 5084 sayılı yatırım ve istihdamın teşviki ile bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında kanunun bölgeler arasındaki gelişim farkını destek almayan iller aleyhine artırdığı gözlenmiştir.

Yalman ve Gülmez (2010) tarafından yapılan “Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Sivas İli Örneği” adlı çalışmada örnek ilde faaliyet gösteren KOBİ yönetiminden sorumlu kişilere yüz yüze anket yöntemi uygulayarak devlet desteklerine yaklaşımlarını ve bu desteklerin faaliyetlerine etkilerini tespit etmeye çalışmıştır. Anket sonucunda elde edilen verilere ki kare, yüzde, frekans dağılımı ve t testi uygulanmıştır. Ki kare analiz sonuçları desteklerin, firmaların üretiminde, kullandığı işgücünde, teknoloji, karlılık ve ürünlerinin çeşidi ile ilişkinin mevcut olduğunu göstermiştir.

Terin (2013) vd “Tarımsal Büyümeye Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma” adlı eserde 1990-2012 dönemindeki verilere zaman

serisi regresyon analizi uygulamış ve tarımdaki büyümeyi etkileyen iktisadi unsurları tespit etmeye çalışmışlardır. Analiz sonucuna göre, tarım sektörüne sağlanan teşvikler ve toplam sabit sermaye yatırımları ile tarımda büyüme pozitif yönde etkilenmiş ancak tarım sektöründeki istihdamın sektörün büyümesinde negatif bir etki oluşturmuştur.

Oğul (2022) “Tarımsal Destekler ve Tarımsal Üretim İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bulgular” adlı çalışmada 2006-2021 dönemini kapsayan çeyreklik datalarla tarım destekleri ile üretim arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Temel olarak ADF birim kök testi kullanılarak değişkenlerin birim kök düzeyinin test edilmesi ampirik olarak çalışılmıştır. ARDL sıçrama testi yöntemi kullanılarak değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi test edildikten sonra katsayı tahminlerinden DOLS ve CCR yöntemleri kullanılmıştır. ARDL, DOLS ve CCR yöntemleri benzer sonuçlar göstermiştir. Bu analizler sonucunda tarımsal desteklemelerin kısa vadede tarımsal üretimi azalttığı; ancak tarımsal sübvansiyonların uzun vadede tarımsal üretimi arttırdığı görülmüştür.

Sağdıç ve Çakmak (2021) “Tarımsal Destek Ödemeleri ile Tarımsal Üretim Düzeyi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği” adlı çalışmada 2006-2019 dönemi için çeyreklik verileri kullanarak tarıma bütçeden ödenen destekler ile tarımdaki üretim düzeyi arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu iki değişken arasında eşbütünleşme sonuçlarına göre uzun dönemli ilişki mevcuttur. Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi (2006) sonucunda bütçeden tarıma yapılan destek ödemelerinden tarımsal üretim düzeyine tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik Testi sonuçlarında teşvik ödemelerindeki pozitif ve negatif şoklarla üretim düzeyindeki negatif şoklar arasında nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK UYGULAMA

Tarımsal desteklerin ekonomiyi farklı açılardan etkilediği görülmektedir. Temel makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi de muhtemeldir. Bununla birlikte ne derece etkilediği ekonominin yapısına bağlı olarak değişmektedir. Kimi ülkeler için istihdam kapısı olarak görülürken kimi ülkeler için ise cari açığın kapatılması için önemli bir sektör olarak görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye ekonomisi için tarımsal desteklerin önemi ölçülmektedir. Bu doğrultuda 1986–2021 yılları arasında Türkiye’de uygulanan tarımsal destek politikalarının Türkiye ekonomisinin temel makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkileri gelişmiş makroekonometrik yöntemler ile ölçülmesi amaçlanmıştır. Analiz yapılırken hangi tip desteklerin hangi makroekonomik değişken üzerinde etkili olduğunu tespit edebilmek için, toplam destekler ve üretici destekleri olmak üzere iki ayrı analiz gerçekleştirilmiştir.

İlk başlıkta analize ilişkin model, teorik çerçeve ve veriler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlıkta birim kök analiz sonuçları izah edilmiştir. Üçüncü başlıkta ise uygulama bulguları özetlendikten sonra bölüm sonunda, bulgular yorumlanmış ve iki ayrı destek analizinden elde edilen bulgular karşılaştırılmıştır.

3.1. Model ve Veriler

Bu çalışmada 1986-2021 döneminde Türkiye ekonomisinde tarımsal teşviklerin temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu amaçla bağımsız değişken olarak tarımsal teşviklere yer verilmektedir. Türkiye’de tarımsal destekler farklı kanallardan verilmektedir. Destek üreticinin üretim sürecinde doğrudan verilebilirken, tüketici kanalı ile de üretici dolaylı olarak desteklenebilmektedir. Son olarak genel hizmet destekleri şeklinde de tarımsal üretim desteklenmektedir.

Üretici destekleri şeklinde adlandırılan, üretim sürecinde yapılan destekler (PSE), üretim maliyetlerinin düşürülmesine yönelik olarak yapılmaktadır. Örneğin süt üreticilerine yapmış oldukları her birim üretim için ilgili devlet birimi tarafından ödeme

yapılmaktadır. Tüketici desteği (CSE) tüketimin yapılması durumunda sağlanan destekleri kastederken genel hizmet destekleri (GSSE) ise kamu ya da özel sektör hizmetlerinin kurumsal yapısı ya da altyapısındaki iyileştirmeler sonucunda tarımsal üretim için elverişli koşulların oluşturulması çabalarının maddi karşılığını yansıtmaktadır. Bu tip destekler üreticiye doğrudan yapılan ödemeleri içermediği vurgulanmalıdır. Dahası bu destekler üreticinin maliyetlerini ya da tüketicilerin maliyetlerinin doğrudan düşmesine doğrudan etki etmemektedirler (OECD, 2022).

Tarımsal destekler ile tarımsal üretimdeki bir artışın hangi makroekonomik göstergeler üzerinde etkili olacağına karar verirken gelişmekte olan bir ülke niteliğindeki Türkiye için önemli göstergelerin ne olduğuna karar verilmiştir. Zira makro-ekonomi ders kitaplarında da temel makroekonomik değişken olarak tanımlanan üç değişkenin dikkate alınması gerektiği görülmektedir. Bu değişkenler ekonomik büyüme, istihdam seviyesi ve fiyat istikrarıdır. Bu üç temel gösterge arasındaki ilişkinin de teorik olarak makroekonomi teorisinde önemli bir yeri bulunmaktadır ve teorik kanıtlar bulunabilir. Bunun yanında, Türkiye ekonomisi için önemli bir gösterge ise cari dengedir. Zira yine gelişme sürecinde ihtiyaç duyulan sabit sermayenin temininde yabancı kaynakların kullanımı nedeni ile cari dengenin sağlanmasının elzem olduğu aşikârdır.

Tüm bu açıklamalar ışığında tarımsal desteklerin ekonomik büyüme, istihdam seviyesi olarak işsizliği, fiyat istikrarı göstergesi olarak enflasyon oranını ve son olarak cari dengenin göstergesi olarak cari işlemler hesabını nasıl desteklediği bu çalışma kapsamında analiz edilmektedir.

Analiz ile ilgili teorik açıklamalardan önce yukarıda detayları verilen tarımsal desteklerden hangisinin ya da hangilerinin modele dahil edilmesi gerektiği belirlenmelidir. Tarımsal destekler içerisinde üreticiye verilen destek doğrudan üreticinin maliyetini etkilediğinden üreticinin üretim kararı üzerinde önceden ve doğrudan etkili olmaktadır. Diğer destekler ise daha çok dolaylı olarak tarımsal üretimi etkilediği görülmektedir. Bu nedenle ekonometrik analiz yapılırken iki modelin kurulmasının uygun olacağı anlaşılmaktadır. İlk aşamada üretici destekleri bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. İkinci aşamada ise toplam tarımsal destekler bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

Tüm bu açıklamalar ışığında ampirik analizlerde tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı (TSA), üreticiye sağlanan desteklerin toplam tarımsal üretime oranı (PSE), Amerikan doları cinsinden cari gayrisafi yurtiçi hasıla (GDP), 1995 baz yıllık tüketici fiyat endeksi değişimlerinden elde edilen enflasyon oranı (INF), cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı (CAB) ve işsizlik oranı (UN) değişkenleri kullanılmaktadır. Değişkenlere ait kaynak ve diğer bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmaktadır. Analizde yer verilen değişkenlere ait veriler genel olarak oransal değerler olup, logaritmik değerler analizde yer almaktadır.

Tablo 3.1. Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişken	Kısaltma	Hesaplama Yöntemi	Kaynak
Toplam Tarımsal Destekler	TSA	Toplam Tarımsal Destekler / GSYİH	OECD Agricultural Database
Tarımsal Üreticiye Sağlanan Destekler	PSE	Üretici Destekler / Toplam Tarımsal Çıktı	OECD Agricultural Database
Fiyat İstikrarı	INF	TÜFE'nin bir önceki döneme göre artış oranı	IMF / IFS
Ekonomik Büyüme	GDP	GSYİH'nin bir önceki döneme göre artış oranı	IMF / IFS
İstihdam	UN	İşsizlik Oranı	IMF / IFS
Cari İşlemler Dengesi	CAB	Cari İşlemler Açığının GSYİH'ya oranı	OECD

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Analizde kullanılan veriler, değişen varyans sorunu dolayısıyla ve parametreleri yüzdelik cinsinden değerlendirmek amacıyla Amerikan doları cinsinden cari gayrisafi yurtiçi hasıla değişkeninin doğal logaritması alınmaktadır.

Verilerin analizine geçilmeden önce ilk olarak tanımlayıcı istatistiklere yer verilmektedir. İstatistiklerden elde edilen sonuçlara göre Becker vd. (2006) tarafından geliştirilen fourier birim kök testi, sonrasında uzun dönemli ilişkilerin varlığının tespiti için Banerjee vd. (2017) tarafından geliştirilen fourier eşbütünleşme testi kullanılmaktadır. Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini ortaya çıkarmak amacıyla Granger'a dayalı nedensellik testleri Enders ve Jones (2016), TY tabanlı nedensellik testleri Nazlıoğlu vd. (2016) uygulanmaktadır.

Tablo 3.2. Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler

	TSA	lnGDP	ENF	CAB	UNEMP	PSE
Ortalama	3.493637	11.545	37.10777	-2.427909	9.373222	26.306
Medyan	3.433385	11.554	20.59947	-2.167879	8.765000	26.086
Max.	6.729827	11.981	105.2150	2.013158	13.67000	37.049
Min.	1.154846	10.879	6.250977	-8.870446	6.500000	15.128
Std. Sap.	1.315717	0.359	31.10227	2.588733	1.865412	5.530
Çarpıklık	0.318347	-0.277	0.543578	-0.173713	0.659652	-0.199
Basıklık	2.698471	1.623	1.841080	2.512634	2.822820	2.787
Jarque-Bera	0.744447	3.303	3.787503	0.537345	2.657932	0.305
Olasılık	0.689200	0.191	0.150506	0.764393	0.264751	0.858

1986-2021 arası dönemde toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının ortalaması %3,49'dur. 1986-2021 arası dönemde en yüksek toplam tarımsal destek 1992 yılında, en düşük toplam tarımsal destek ise 2021 yılında verilmiştir. Yine aynı dönemde üreticiye verilen desteklerin toplam tarımsal üretime oranı verilerinin ortalaması %26,3'tür. İncelenen dönemde en yüksek tarımsal teşvik 1991 yılında en düşük tarımsal teşvik ise 2021 yılında verilmiştir.

Ampirik analiz döneminde gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme hızı ise en yüksek değerine 2013 yılında ve en düşük değerine ise 1986 yılında ulaşmaktadır. Enflasyon oranı değişkeni ise açık hedefleme stratejisine geçilen 2006 yılından itibaren düşmekle beraber ampirik analiz dönemi boyunca ortalaması %37 olmaktadır. Diğer gelişen ve gelişmekte olan ülkeler ile karşılaştırıldığında Türkiye ekonomisinin açık bir şekilde fiyat istikrarı sorunu yaşadığı görülmektedir. Enflasyon oranı en yüksek değerine önemli bir makroekonomik krizin yaşandığı 1994 yılında ulaşırken, en düşük değerini ise enflasyon hedeflemesi stratejisinin sonuçlarını gösterdiği 2009 yılında görmüştür.

Üretim yapısının ithalata bağımlı olduğu ve net emtia ithalatçısı olan Türkiye ekonomisi 1988-1989-1991-1994-2001 ve 2019 yılları hariç diğer dönemler cari işlemler dengesinde açık vermektedir. Dönem boyunca cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı %2,42 olmaktadır. Cari işlemler dengesini en yüksek açık verdiği yıl 2001 ve cari işlemler fazlasının verildiği yıl ise yine makroekonomik krizlerin etkisi olarak ortaya çıkan 1994'tür.

1986-2021 arası dönemde ortalama işsizlik oranı %9,3'tür. En yüksek işsizlik oranına 2019 yılında ve en düşük işsizlik oranına 2000 yılına ulaşılmaktadır.

Standart sapma değeri dikkate alındığında 1994, Kasım 2000 ve Şubat 2001, 2008 Küresel ekonomik krizlerin ilk etkileri nominal döviz kurunda ve akabinde döviz kuru geçiş etkisi ile birlikte enflasyonda ortaya çıktığı için bütün değişkenler arasında en yüksek sapma değerine enflasyon oranı sahiptir. En düşük standart sapma değerine ise gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme hızının sahip olduğu görülmektedir.

Gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranı, üreticiye yönelik desteklerin toplam tarımsal çıktıya oranı ve cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı değişkenleri sola çarpıktır. Ampirik analizlerde kullanılan bütün değişkenlerin dağılımları basıktır. Jarque-Bera normallik testinde ise bütün değişkenler için normal dağılımın olduğunu ifade eden boş hipotezin kabul edildiği görülmektedir.

3.2. Birim Kök Analizi

Türkiye ekonomisinin yaşadığı makroekonomik krizler birçok değişken üzerinde etkili olmaktadır. Makroekonomik değişkenlerin iktisadi şoklar altında kalması ekonometrik testlerin güçlerini de azaltmaktadır. Birim kök olarak ifade edilen bu süreçte ilk olarak doğrusal birim kök testleri daha sonra doğrusal olmayan ve fourier birim kök süreçleri olarak devam etmektedir. [Becker vd. \(2006\)](#) fourier birim kök testinde doğrusal birim kök testine sinüs ve kosinüs fonksiyonları dahil etmiştir. Birim kök testinin alternatif hipotezi doğrusal olmayan değişimleri yakalamaktadır. Fourier birim kök testi yapısal kırılmaların sayısından etkilenmemektedir. y_t 'nin bağımlı değişken olarak yer aldığı model;

$$\Delta y_t = \beta_0 + \beta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + z_t + \varepsilon_t \quad (3.1.)$$

şeklindedir. β_0 sabit terimi, β_1 sinüs fonksiyonuna ait parametreyi, β_2 kosinüs fonksiyonuna ait parametreyi, k frekans sayısını, T örneklem büyüklüğünü göstermektedir. z_t ise $z_t = z_{t-1} + v_t$ olarak belirlenmektedir. v_t bağımsız özdeş dağılıma sahip hata terimidir. Fourier KPSS birim kök testinin istatistiği;

$$\tau_\mu(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2} \quad (3.2.)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Bu ifadede $\tilde{\sigma}^2 = \delta_0 + 2 \sum_{j=1}^l w_j \tilde{\delta}_j$ olarak tahmin edilmektedir.

w_j her bir frekansı göstermektedir. Karar aşamasında hesaplanan test istatistiği Becker vd. (2006) tarafından geliştirilen kritik değerler ile karşılaştırılır. Test istatistiği kritik değerlerden büyük ise değişkenin durağan olduğunu iddia eden alternatif hipotez kabul edilir. Eğer Test istatistiği kritik değerlerden küçük ise değişkenin durağan olmadığını iddia eden sıfır hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 3.3. Becker vd. (2006) Fourier KPSS Birim Kök Test Sonuçları

		Frekans (k)	FKPSS
TSA	Sabitli Model	1	0.279 ^c
	Sabitli ve Trendli Model	1	0.101 ^c
lnGDP	Sabitli Model	1	0.371 ^c
	Sabitli ve Trendli Model	1	0.067 ^b
INF	Sabitli Model	1	0.069
	Sabitli ve Trendli Model	1	0.061 ^b
CAB	Sabitli Model	1	0.052
	Sabitli ve Trendli Model	1	0.053 ^b
UN	Sabitli Model	1	0.225 ^b
	Sabitli ve Trendli Model	2	0.126 ^a
PSE	Sabitli Model	1	0.141 ^b
	Sabitli ve Trendli Model	1	0.171 ^a

Notlar: FKPSS testinde k=1 için %1, %5 ve %10 anlam seviyesinde kritik değerler sırasıyla sabitli model için 0.131, 0.172 ve 0.269, sabitli ve trendli model için 0.047, 0.054 ve 0.071'dir. k=2 için %1, %5 ve %10 anlam seviyesinde kritik değerler sırasıyla sabitli model için 0.315, 0.415 ve 0.667, sabitli ve trendli model için 0.103, 0.132 ve 0.202'dir. a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Toplam tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı değişkeni sabitli ve sabit-trendli modellerde %10 anlam seviyesinde birim kök taşımaktadır. Gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızı değişkeni ise sabitli modelde %10 anlam seviyesinde, sabitli ve trendli modelde ise %5 anlam seviyesinde birim kök taşımaktadır. Enflasyon oranı değişkeni ise sabitli modelde birim kök taşımamakla birlikte sabitli ve trendli modelde %5 anlam seviyesinde birim kök taşımaktadır. Aynı durum cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı değişkeni içinde geçerlidir. İşsizlik oranı değişkeni sabitli modelde %5 anlam seviyesinde ve sabitli-trendli modelde %1 anlam seviyesinde birim kök taşımaktadır. PSE değişkeni düzey değerinde sabitli modelde %5 anlam seviyesinde ve sabit terim-trendli modelde %1 anlam seviyesinde durağandır.

Birim kök testlerinden elde edilen bu bulgular ışığında değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler ile birlikte nedensellik ilişkileri farklı yöntemler ile test edilmektedir.

3.3. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Bu bölümde istatistiksel tanımlamaları yapılan ve birim kök testleri ile durağanlığı belirlenen veriler yardımı ile değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Bu yapılırken iki bağımsız değişken olan TSA ve PSE göstergeleri için iki ayrı model seti kurulmuş ve modellerin sonuçları ayrı alt başlıklarda verilmiştir.

İlk etapta toplam destekleri gösteren TSA bağımsız değişkeni ile her bir makroekonomik göstergenin ilişkisi tek tek incelenmiş, ikinci aşamada ise aynı şey üretici desteklerini ima eden PSE değişkeni için yapılmıştır.

Ampirik analizin ilk aşamasında değişkenlere ait ham veri ve Fourier fonksiyonlarının yorumlanması gerekmektedir. Sonuçlar Grafik 3.1’de verilmiştir.

Toplam tarımsal desteklerin GSYİH’ye oranını simgeleyen TSA grafikleri incelendiğinde hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Konjonktür evresi olarak değerlendirilebilecek genişleme ve daralma dönemleri daha uzun bir döneme yayıldığı söylenebilir. Zira daralma dönemi toplam tarımsal desteklerin GSYİH’ye oranı 1995 – 2015 dönemi boyunca daraldığı görülmektedir.

Ekonomik büyümeyi simgeleyen GDP serisine ait grafiklerden sabitli modele ait olanında konjonktür dalgalarının daha sert olduğu, sabitli ve trendli modelde ise daha yumuşak geçişlerin olduğu görülmektedir. Evrenin süresi incelendiğinde ise nispi olarak daha kısa da olsa on yıldan uzun olduğu görülmektedir.

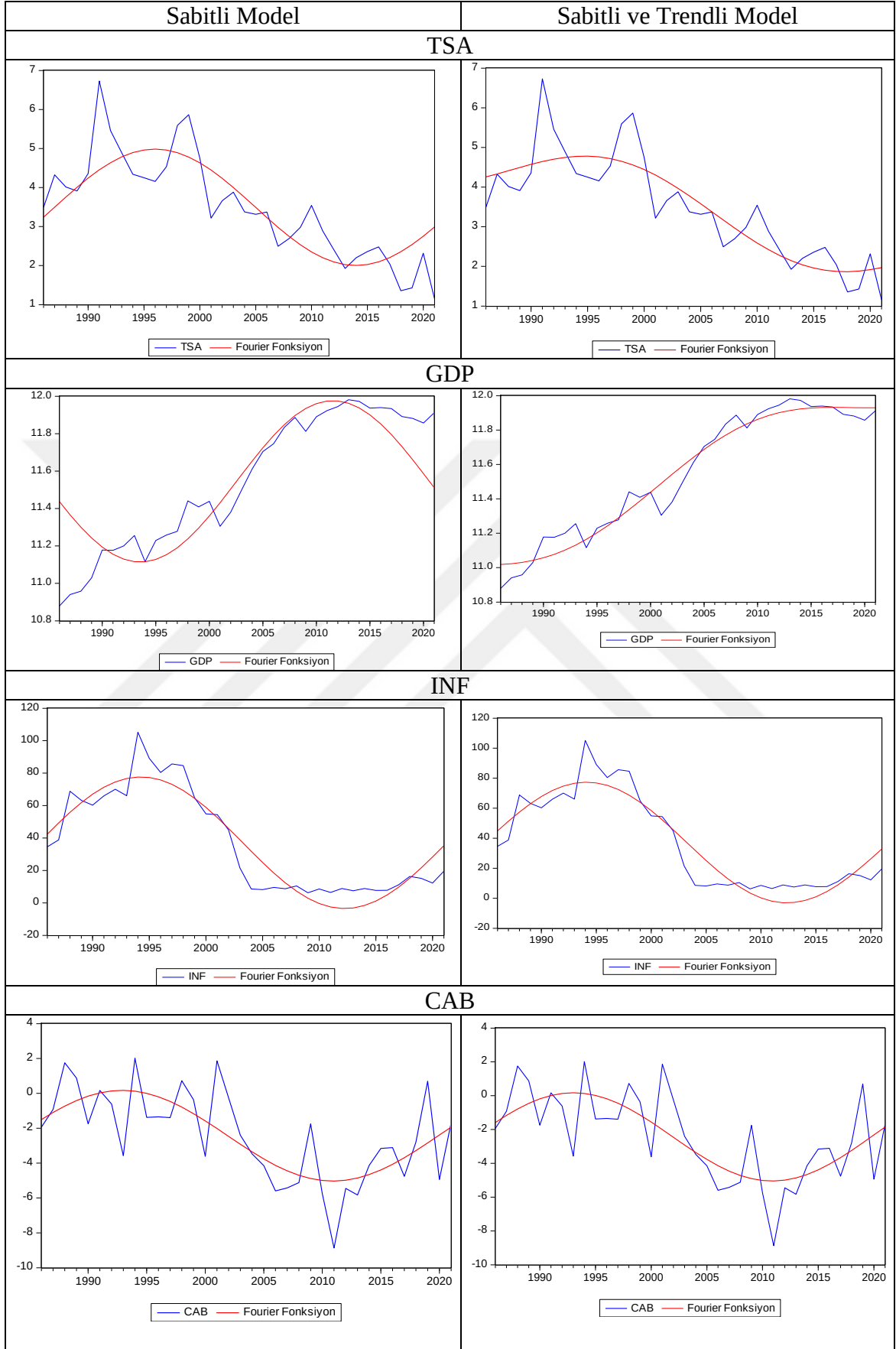
Enflasyon oranını simgeleyen INF serisine ait grafiklere bakıldığında ise ham verideki 2003 sonrası azalmaya bağlı olarak hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde 2000 sonrası döneme ait trendin daha yatay olduğu ve parabolün daha yayvan olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum konjonktürel dalgalanmalardan daha az etkilenen bir enflasyon oranının olduğu söylenebilir ki, bu durumda enflasyon hedeflemesi stratejisinin bu dönemde nispi olarak daha etkin olduğu yorumu eklenebilir.

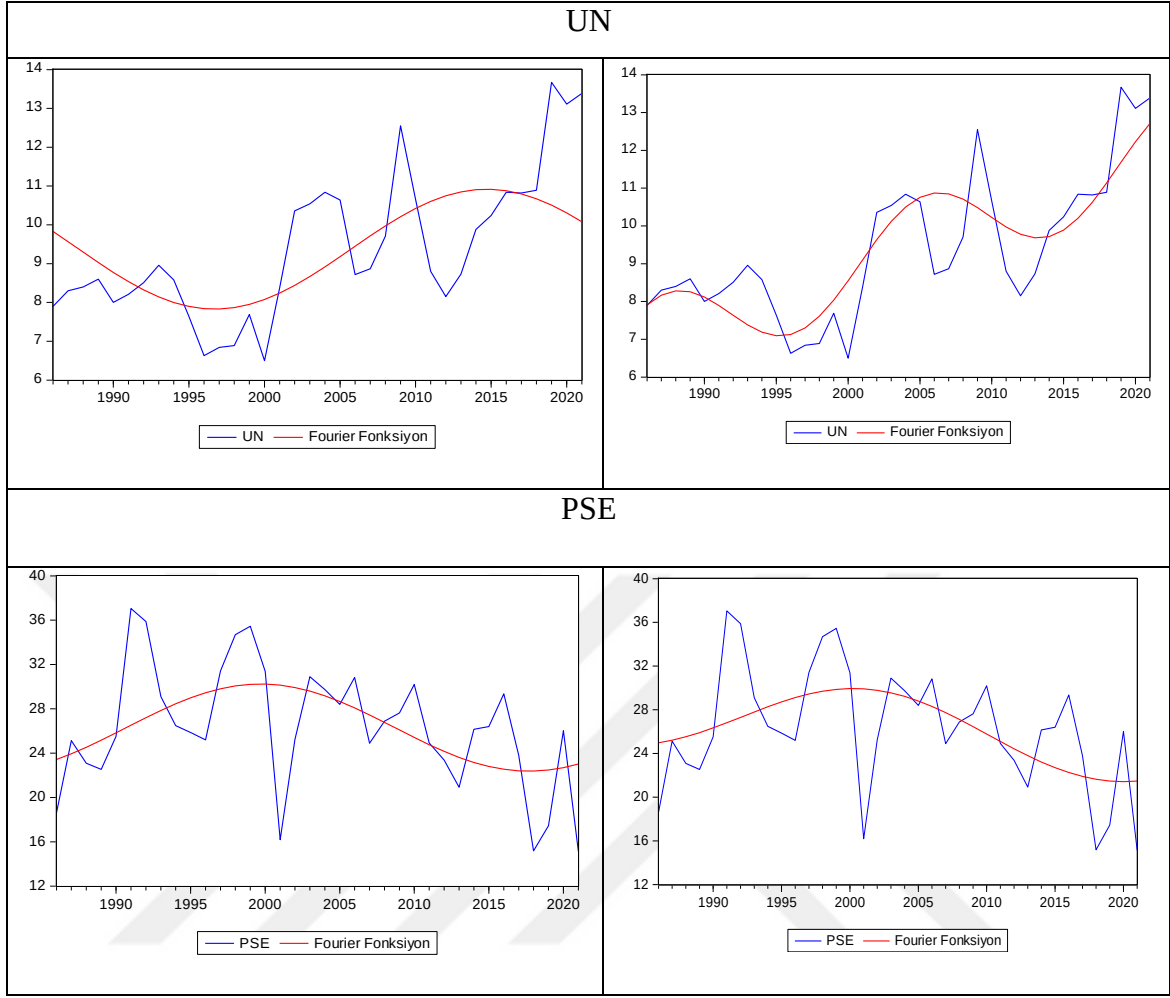
Cari işlemler dengesinin GSYİH’ye oranını veren CAB serisine ait grafikler hem sabitli hem de sabitli ve trendli modelde ham veri ile birlikte CAB’nin de volatil olduğu

söylenebilir. Öyle ki, bu değişken için konjonktür dalga boyları daha kısadır, döngü daha kısa süre içerisinde bitmektedir. Bu durum her iki model için de geçerli olacaktır.

İşsizlik oranını temsil eden UN serisine ait sabitli model ile sabitli ve trendli modele ait grafikler incelendiğinde her iki modelden elde edilen sonuçların farklılık gösterdiği görülmektedir. Sabitli ve trendli modelde döngü süresileri daha uzun iken işsizlik oranında yıllar geçtikçe yükseliş olduğu görülmektedir. Sabitli modelde ise işsizlik oranında nispeten yatay ve negatif bir eğri olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum iktisadi olarak değerlendirildiğinde bu durumun beklenen olduğu söylenebilir.

Grafik 3.1. Değişkenlerin Ham Veri ve Fourier Fonksiyonları

Son olarak üreticiye verilen desteklerin toplam tarımsal çıktı içerisindeki payına ait serilerin sabitli ve hem sabitli hem de trendli modelde serilerin yatay bir seyir izlemekle birlikte ham veride dalgalanmanın yüksek olduğu görülmektedir. Her iki model de son yıllarda üretici desteklerinin oransal olarak azaldığını göstermektedir.

3.3.1. Toplam Tarımsal Destek Analiz Sonuçları

Teorik olarak da açıklandığı gibi tarım sektörüne farklı formlarda destekler sağlanmaktadır. Bu desteklerin tamamının dikkate alındığı toplam tarımsal destekler GSYİH'ye oranlanarak enflasyonist etkilerden arındırılmış olmaktadır. Bu serinin temel makroekonomik değişkenlere etkisini ölçmek için ekonometrik model aşağıdaki gibi kurulmuştur.

Fourier ARDL modelinde tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı bütün modellerde bağımsız değişken olarak yer almaktadır. Sırasıyla gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranı, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı değişkenlerinin bağımlı, tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu fourier gecikmesi dağıtılmış otoregresif modeller;

$$\Delta GDP_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 GDP_{t-1} + \delta_4 TSA_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta GDP_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta TSA_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.3)$$

$$\Delta CAB_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 CAB_{t-1} + \delta_4 TSA_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta CAB_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta TSA_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.4)$$

$$\Delta INF_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 INF_{t-1} + \delta_4 TSA_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta TSA_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.5)$$

$$\Delta UN_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 UN_{t-1} + \delta_4 TSA_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta UN_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta TSA_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.6)$$

şeklinde kurulmaktadır. δ_0 sabit terimi, δ_1 ve δ_2 sinüs ve kosinüs fourier fonksiyonları göstermektedir. δ_3 sırasıyla gayrisafi yurtiçi hasıla, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranına ait parametreleri ve δ_4 ise tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına ait parametreleri ifade etmektedir. Fourier ARDL modelinde ilk olarak değişkenler arasında uzun dönemli fourier ilişkinin

olup olmadığı eşbütünleşme metodu ile test edilmektedir. Karar aşamasında dört alternatif durum bulunmaktadır.

- F_A , F_B ve t istatistikleri anlamlı ise fourier eşbütünleşme var.
- F_A , F_B ve t istatistikleri anlamsız ise fourier eşbütünleşme bulunmamaktadır.
- F_A ve F_B anlamlı ve t istatistiği anlamsız ise kararsız bölgede yer almaktadır.
- F_A ve t anlamlı ve F_B istatistiği anlamsız ise kararsız bölgede yer almaktadır (Yılancı vd., 2020).

Tablo 3.4. FARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları

		Test İstatistiği	90%	95%	99%	Optimal Frekans	min AIC
lnGDP=f(TSA)	F_A	15.870 ^a	6.779	9.427	12.604	0.7	- 2.684
	t	-4.466 ^b	-3.351	-3.881	-4.863		
	F_B	3.789 ^c	3.346	4.109	4.702		
CAB=f(TSA)	F_A	9.349 ^a	8.884	10.404	13.362	0.9	4.264
	t	-4.044 ^b	-3.686	-4.170	-4.844		
	F_B	2.170 ^b	1.532	1.878	2.772		
INF=f(TSA)	F_A	6.023 ^a	5.381	6.246	14.143	0.9	7.502
	t	-4.179 ^b	-3.124	-3.404	-4.597		
	F_B	1.395 ^b	0.049	0.465	1.725		
UN=f(TSA)	F_A	4.449	6.114	7.884	14.493	2.5	2.852
	t	-2.982	-3.414	-3.940	-5.300		
	F_B	1.867 ^a	0.054	0.413	0.761		

Not: Bootstrap sayısı 1000 olarak alınmıştır.

Banerjee vd. (2017) fourier eşbütünleşme modelinde boş hipotez fourier eşbütünleşme olduğunu, alternatif hipotez ise fourier eşbütünleşme olmadığını iddia etmektedir. Tabloda yer alan sonuçlara göre doğal logaritması alınmış gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızının bağımlı ve tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [lnGDP=f(TSA)] F_A istatistiği %1 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %10 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımlı ve tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [CAB=f(TSA)] F_A istatistiği %1 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Enflasyon oranının bağımlı ve tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[INF=f(TSA)]$ F_A istatistiği %1 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

İşsizlik oranının bağımlı ve tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[UN=f(TSA)]$ F_A ve t istatistikleri anlamsız ve F_B istatistiği %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu nedenle ilişki kararsız bölgede yer aldığından istatistiki olarak anlamsız kabul edilmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızı, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı ve enflasyon oranı ile toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı arasında fourier alanda eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Ancak işsizlik oranı ile tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı arasında fourier alanda eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır.

Bu durumda toplam tarımsal desteklerde yaşanan değişim uzun dönemde ekonomik büyüme hızını, cari işlemler dengesini ve enflasyon oranını etkilemektedir. Sonuçlar iktisadi olarak değerlendirildiğinde teorik olarak da anlamlı olduğu söylenebilir. Zira tarımsal desteklerin neticesinde tarımsal üretimdeki artış GSYİH'nin bir girdisi olması nedeni ile ekonomik büyümeye katkı verecektir. Benzer şekilde tarımsal üretimdeki artış tarımsal ürün ihracatını pozitif etkileyecektir ve cari dengenin sağlanmasına pozitif katkı verecek, bir diğer deyişle cari açığın Türkiye özelinde azalmasına neden olacaktır. Son olarak tarımsal üretimdeki artış beraberinde ürün fiyatlarındaki artışın yavaşlamasına ve/veya fiyatların düşmesine neden olacağından, tüketici fiyat endeksi içerisinde bulunan tarımsal ürünler kanalı ile enflasyonu aşağı yönlü etkileyecektir.

Elde edilen bir diğer sonuç ise işsizlik oranı ile toplam tarımsal destekler arasında uzun dönemde de olsa herhangi bir etkileşimin olmamasıdır. Toplam tarımsal destekler yapıları itibariyle tarım sektöründe istihdamı artırmamaktadır. Çünkü daha çok teknoloji kullanımını üretime kanalize etmektedir. Bu nedenle desteklerin istihdam tasarruf edici yapıda olduğu söylenebilir. Sonuç olarak uzun dönemde ilişkinin olmayışı iktisadi olarak da anlamlıdır.

Tablo 3.5. FARDL Uzun Dönem Parametreler

	lnGDP=f(TSA)	CAB=f(TSA)	INF=f(TSA)	UN=f(TSA)
	Parametre	Parametre	Parametre	Parametre
δ_0	11.333 (0.00) ^a	-0.084 (0.95)	32.946 (0.048) ^b	13.081 (0.00) ^a
δ_1	-0.221 (0.00) ^a	2.803 (0.00) ^a	3.281 (0.00) ^a	0.867 (0.00) ^a
δ_2	-0.461 (0.00) ^a	1.810 (0.00) ^a	1.656 (0.00) ^a	-0.621 (0.036) ^b
δ_4	0.055 (0.03) ^b	-0.641 (0.013) ^b	1.375 (0.076) ^c	-1.074 (0.00) ^a

Not: a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılıkları ifade etmektedir.

İkinci aşamada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki katsayılar yardımı ile yorumlanmaktadır. Buna göre, gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranının bağımlı ve toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [lnGDP=f(TSA)] sabit terim, sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 anlam seviyesinde, toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı ise %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının %1 artması gayrisafi yurtiçi hasılayı %0.055 artırmaktadır.

Cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımlı ve toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [CAB=f(TSA)] sabit terim istatistiksel olarak anlamsız, sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 anlam seviyesinde, toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranını ise %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının %1 artması cari işlemler açığının gayrisafi yurtiçi hasılaya oranını %0.641 azaltmaktadır.

Enflasyon oranının bağımlı ve toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [INF=f(TSA)] sabit terim %5 anlam seviyesinde, sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 ve toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı ise %10 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının %1 artması durumunda enflasyon oranını %1,375 artırmaktadır.

Son olarak işsizlik oranı değişkenine ait eşbütünleşme analizine ait katsayılarda sabit terim, sinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 anlam seviyesinde, kosinüs

fonksiyonuna ait parametre %5 anlam seviyesinde ve toplam tarımsal desteklerin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı ise %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durumda toplam tarımsal desteklerin gayri safi yurt içi hasılaya oranı %1 artarsa işsizlik oranı %1,074 azalmaktadır.

Elde edilen katsayılar iktisadi olarak değerlendirildiğinde, tarımsal destekler ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Bununla birlikte etkinin gücü oldukça düşüktür. Zira tarımsal destekler arttıkça üretim artacak ve GSYİH'ye olumlu etki yapacaktır. Fakat etkinin zayıf olması tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payının düşük olması durumunda etkinin gücü düşük olacaktır. Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün payının sürekli olarak azalması etkinin zayıflığının bir sebebi olarak görülebilir.

Cari açık üzerindeki etkisine bakıldığında toplam tarımsal desteklerin GSYİH'ye oranla artması cari açığın %0,641 azalmasına neden olmaktadır. Desteklerdeki oransal artış tarımsal üretimin artmasına, üretimdeki artış fiyat kanalından ihracatta rekabetçi bir konuma gelmemize neden olacaktır. Böylece ihracattaki artış cari açığın da oransal olarak artmasına neden olacaktır. Tüm bu açıklamalar ışığında ampirik bulgular iktisat teorisi açısından da anlamlıdır.

Tarımsal üretimdeki artışın fiyatlar genel seviyesi üzerindeki etkisinin negatif olması beklenmektedir. Zira ürün miktarındaki artış arzın artması anlamına geleceğinden ürün fiyatlarının da düşmesine neden olacağından, enflasyon oranı artmayacaktır. Enflasyon oranı üzerindeki etkileri bulmak amacı ile kurulan model sonuçlarına göre toplam tarımsal ürün desteğinin %1'lik bir artışı enflasyon oranını %1,375 artırdığı görülmektedir. Türkiye özelinde ortaya çıkan bu sonuç tarımsal desteklerin üretim üzerinde sınırlı etkiye sebep olduğu, bunun yanında toplam talep üzerinden enflasyon oranını artırdığı anlaşılmaktadır. Toplam tarımsal destekler içerisinde sadece üreticiye yönelik desteklerin yanı sıra, tüketiciye verilen ve genel hizmetler aracılığı ile verilen desteklerin olması ve bu iki desteğin dolaylı olarak tarımsal üretimi desteklediği düşünüldüğünde, desteklerin yan etkisi olarak enflasyon oranının arttığını söylemek mümkündür. Özellikle tüketici desteğinin toplam talebi doğrudan artırıyor olması bu görüşü destekler niteliktedir. Son olarak katsayının

istatistiki anlamlılık seviyesinin %10 gibi düşük seviyede olması katsayının iktisadi anlamlılığı ile ilgili de soru işareti oluşturmaktadır.

Son olarak işsizlik oranına ait eşbütünleşme katsayısı tablo 3.4'te istatistiki olarak anlamsız olduğundan yorumlanmasına gerek yoktur. İktisadi olarak tarım sektöründe destekler ile makineleşmeye gidilmesi, teknolojik tarım uygulamalarının artması tarım sektörü ile emek gücü arasındaki ilişkinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum sonuçların istatistiki olarak da anlamsızlaşmasına sebep olmuştur.

Üçüncü aşamada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmektedir. İlk olarak fourier nedensellik testleri uygulanması, birikimli fourier nedensellik testleri sonuçları ile karşılaştırılması açısından önemlidir. Bu bağlamda, Granger (1969) ve Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testleri VAR (vektör otoregresyon) modellerine dayanmaktadır. VAR modellemelerinde;

$$y_t = \alpha_0 + \beta_1 y_{t-1} + \beta_2 y_{t-2} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + e_t \quad (3.7)$$

$d_{\max}$ değişkenlerin en yüksek bütünleşme derecesini, p ise VAR modelinden ortaya çıkarılan otokorelasyonun sorununun olmadığı en uygun gecikme uzunluğu olmak üzere;

$$Y_t = \gamma + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \delta_{1j} X_{t-j} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \theta_{1j} Y_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (3.8)$$

$$X_t = \omega + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \delta_{2j} X_{t-j} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \theta_{2j} Y_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (3.9)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Her iki VAR(p) modelinin sıfır hipotezi;

$$H_0 : \alpha_{1i} = 0$$

$$H_0 : \alpha_{2i} = 0$$

olarak tasarlanmış ve iki değişken arasında birinden diğerine doğru nedenselliğin olmadığını iddia etmektedir. Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından geliştirilen fourier nedensellik testi ise geleneksel VAR(p) modellerine yapısal kırılma geçişlerini dahil etmekte ve sabit terimin önemini baz alan varsayımı tekrar ele almaktadır. Bu şekilde sabit terimin yerine sinüs ve kosinüs terimlerini regresyona dahil etmektedir.

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 y_{t-1} + \beta_2 y_{t-2} + \dots + \beta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (3.10)$$

ifadesinde k frekans sayısıdır. Fourier terimlerin (sinüs ve kosinüs) modele eklenmesi ile birlikte yapısal kırılma tarihleri ve ne kadar yapısal kırılma olduğunun bilinmesine gerek kalmadan konjonktürel dalgalanmalar ışığında regresyonlar modellenmektedir. Nazlıoğlu vd. (2016) gözlem sayısının az olsa bile daha güvenilir sonuçlar elde etmeye yardımcı olan F testinin kullanılması önermektedir. Karar aşamasında olasılık değerleri kullanılmaktadır. Eğer hesaplanan test istatistiğine dayalı olasılık değerleri %1 (0.01), %5 (0.05) ve %10 (0.1) anlam seviyesinden küçük ise nedensellik olduğunu iddia eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Eğer hesaplanan test istatistiğine dayalı olasılık değerleri %1 (0.01), %5 (0.05) ve %10 (0.1) anlam seviyesinden büyük ise nedensellik olmadığını iddia eden boş hipotez kabul edilmektedir.

Tablo 3.6. Fourier Nedensellik Test Sonuçları

	H ₀ :TSA lnGDP'nin nedeni değildir.					H ₀ :GDP TSA'nın nedeni değildir.						
	Wald	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	k	p	d _{max}	Wald	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	k	p	d _{max}
Fourier Standart GC tek frekans	19.934	0.00 ^a	0.00 ^a	1	3	-	8.033	0.045 ^b	0.056 ^c	1	3	-
Fourier TY tek frekans	28.008	0.00 ^a	0.00 ^a	1	3	1	0.512	0.916	0.908	1	3	1
Fourier Standart GC birikimli frekans	20.361	0.00 ^a	0.00 ^a	3	3	-	8.061	0.045 ^b	0.071 ^c	3	3	-
Fourier TY birikimli frekans	25.059	0.00 ^a	0.00 ^a	3	3	1	0.600	0.896	0.902	3	3	1
	H ₀ : TSA CAB'in nedeni değildir.						H ₀ :CAB TSA'nın nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	1.077	0.584	0.619	1	2	-	2.565	0.277	0.307	1	2	-
Fourier TY tek frekans	0.408	0.523	0.525	1	1	1	2.048	0.152	0.168	1	1	1
Fourier Standart GC birikimli frekans	0.504	0.777	0.793	3	2	-	3.520	0.172	0.205	3	2	-
-Fourier TY birikimli frekans	1.570	0.456	0.487	3	2	1	4.819	0.090 ^c	0.097 ^c	3	2	1
	H ₀ :TSA INF'in nedeni değildir.						H ₀ :INF TSA'nın nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	12.918	0.00 ^a	0.012 ^b	1	3	-	4.533	0.209	0.226	1	3	-
Fourier TY tek frekans	21.377	0.00 ^a	0.00 ^a	1	3	1	3.875	0.275	0.322	1	3	1
Fourier Standart GC birikimli frekans	29.212	0.00 ^a	0.00 ^a	3	3	-	10.789	0.013 ^b	0.025 ^b	3	3	-
Fourier TY birikimli frekans	48.508	0.00 ^a	0.00 ^a	3	3	1	14.408	0.00 ^a	0.012 ^b	3	3	1
	H ₀ :TSA UN'un nedeni değildir.						H ₀ :UN TSA'nın nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	7.249	0.00 ^a	0.011	2	1	-	1.734	0.188	0.197	2	1	-
Fourier TY tek frekans	6.628	0.036 ^b	0.058 ^c	2	2	1	5.433	0.066 ^c	0.088 ^c	2	2	1
Fourier Standart GC birikimli frekans	2.397	0.122	0.152	3	1	-	0.120	0.729	0.745	3	1	-
Fourier TY birikimli frekans	2.807	0.246	0.280	3	2	1	6.301	0.043 ^b	0.065 ^c	3	2	1

Notlar: a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir. Bootstrap sayısı 1000'dir. k; optimal frekans, p; optimal gecikme uzunluğu, d_{max}; maksimum bütünleşme derecelerini, GC; Granger nedenselliği, TY; Toda-Yamamoto nedenselliği ifade etmektedir. Optimal gecikme uzunluğunun seçilmesinde Akaike Bilgi Kriteri kullanılmaktadır. Granger'a dayalı nedensellik testleri Enders ve Jones (2016), TY tabanlı nedensellik testleri ise Nazhoğlu vd., (2016) tarafından geliştirilmiştir.

Tablo 3.6’da nedensellik analiz sonuçları özetlenmektedir. Tabloda her bir nedensellik analiz yönteminin bootstrap ve asimptotik değerlerine göre nedenselliğin varlığı sunulmaktadır. Sonuçlara göre toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranından gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme oranına doğru fourier standart Granger tek frekans, fourier Toda-Yamamoto tek frekans, fourier standart Granger birikimli frekans ve fourier Toda-Yamamoto birikimli frekans nedensellik testlerinde %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Öte yandan gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranından toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına doğru fourier standart Granger tek frekans ve fourier standart Granger birikimli frekans %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasıla oranından cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına doğru fourier alanda herhangi bir nedensellik bulunmamaktadır. Cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranından tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına doğru yalnızca fourier Toda-Yamamoto birikimli frekans nedensellik testinde %10 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranından enflasyon oranına doğru fourier standart Granger tek frekans, fourier Toda-Yamamoto tek frekans, fourier standart Granger birikimli frekans ve fourier Toda-Yamamoto birikimli frekans nedensellik testlerinde %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. Diğer taraftan enflasyon oranından toplam tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına doğru fourier standart Granger birikimli frekans ve fourier Toda-Yamamoto birikimli frekans nedensellik testlerinde %5 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Toplam tarımsal desteklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranından işsizlik oranına doğru yalnızca fourier Toda-Yamamoto tek frekans nedensellik testinde asimptotik olarak %5 anlam seviyesinde ve bootstrap olarak %10 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır. İşsizlik oranından tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranına doğru ise fourier Toda-Yamamoto tek frekans nedensellik testinde %1 anlam seviyesinde, fourier Toda-Yamamoto birikimli frekans nedensellik testinde ise asimptotik olarak %5 anlam seviyesinde ve bootstrap olarak %1 anlam seviyesinde nedensellik bulunmaktadır.

Nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlar iktisadi olarak değerlendirildiğinde eşbütünleşme test sonuçları ile benzerliklerin olduğu söylenebilir. Her iki nedensellik tipi de toplam tarımsal desteklerin GSYİH'ye oranından ekonomik büyümeye doğru güçlü bir nedenselliğin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum tarım sektörünün ekonomik çıktıyı artırması nedeni ile ekonomiyi büyüttüğü anlamına gelmektedir. Öte yandan geleneksel ve birikimli Fourier Granger nedensellik testleri ekonomik büyümeden toplam tarımsal desteklere doğru %5 anlamlılık seviyesinde nedenselliğin olduğu söylemektedir ki, sonucun istatistiki anlamlılık seviyesi görece düşük olsa da ekonominin büyümesi bütçelerin büyümesine ve tarımsal destek bütçelerinin de artmasına neden olmaktadır. Bu ise bir nedenselliğin olması için teorik bir gerekçe olarak gösterilebilir.

Toplam tarımsal desteklerin GSYİH'ye oranı ile cari açığın GSYİH'ye oranı arasındaki nedensellik ilişkisi iktisadi olarak incelendiğinde, toplam tarımsal desteklerin cari açığı etkilemediği, cari açığın ise ancak %10 anlamlılık seviyesinde etkilediğine dair bir nedensellik testinde kanıt bulunmuştur. Bu sonuç iki değişken arasında iktisadi olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir.

Enflasyon oranı ile toplam tarımsal destekler arasındaki ilişkiyi gösteren sonuçlara bakıldığında çift yönlü bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Fakat toplam tarımsal desteklerden enflasyon oranına doğru olan tek yönlü ilişki %1 anlamlılık seviyesinde tüm analizler tarafından desteklenmekte ve daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Bu sonuç uzun dönem eş-bütünleşme ilişkisinde yapılan yorumu da desteklemektedir. Öte yandan enflasyon oranından toplam tarımsal desteklere doğru olan ilişki %5 anlam seviyesinde, görece düşüktür ve iki nedensellik yöntemi tarafından desteklenmektedir. İktisadi açıdan enflasyon oranındaki bir artışın nominal büyüklükleri artırması nedeni ile toplam tarımsal destekleri de nominal olarak artırdığından bu ilişki ortaya çıkmış olabilir.

Son olarak eşbütünleşme testlerinde herhangi bir uzun dönem ilişkinin görülmediği işsizlik oranı ile toplam tarımsal destekler arasındaki ilişki incelendiğinde, toplam tarımsal desteklerden işsizlik oranına doğru düşük anlamlılık seviyesinde ilişki ortaya çıkmıştır. Bu uzun dönemde görülmeyen ilişkinin kısa dönemde bir miktar olabileceğini göstermektedir. Desteklerin kısa dönemde de olsa işsizliği düşürdüğü

şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan işsizlik oranından toplam kırsal desteklere doğru ortaya çıkan nedensellik ilişkisinin istatistiki anlamlılığı %1 seviyesindedir. İktisadi olarak değerlendirildiğinde işsizlik oranındaki artışı azaltabilecek tarımsal politikaların uygulanması nedenselliğin ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

3.3.2. Üretici Destek Analiz Sonuçları

İkinci analizde tarımsal destek politikaları kapsamında üreticilere doğrudan sağlanan ve üretim maliyetlerini direkt olarak etkileyen destekler dikkate alınmaktadır. Üretici destekleri toplam tarımsal üretim tutarına oranlanarak serinin enflasyonist etkilerden kurtulması sağlanmıştır. Birinci modelde olduğu gibi, bu bölümde, ilk olarak model kurulmaktadır. Kurulan fourier ARDL modelinde tarımsal teşviklerin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı bütün modellerde bağımsız değişken olarak yer almaktadır. Sırasıyla gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme hızı, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı değişkenlerinin bağımlı, üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranı bağımsız değişken olduğu fourier gecikmesi dağıtılmış otoregresif modeller;

$$\Delta GDP_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 GDP_{t-1} + \delta_4 PSE_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta GDP_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta PSE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.11)$$

$$\Delta CAB_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 CAB_{t-1} + \delta_4 PSE_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta CAB_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta PSE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.12)$$

$$\Delta INF_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 INF_{t-1} + \delta_4 PSE_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta PSE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.13)$$

$$\Delta UN_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 UN_{t-1} + \delta_4 PSE_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta UN_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \phi'_i \Delta PSE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.14)$$

şeklinde kurulmaktadır. δ_0 sabit terimi, δ_1 ve δ_2 sinüs ve kosinüs fourier fonksiyonları göstermektedir. δ_3 sırasıyla gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızı, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranına ait parametreleri ve δ_4 ise üretici desteklerinin tarımsal çıktıya oranına ait parametreleri ifade etmektedir. Fourier ARDL modelinde ilk olarak değişkenler arasında uzun dönemli fourier ilişkinin olup olmadığı test edilmektedir. Karar aşamasında dört alternatif durum bulunmaktadır.

- F_A , F_B ve t istatistikleri anlamlı ise fourier eşbütünleşme var.
- F_A , F_B ve t istatistikleri anlamsız ise fourier eşbütünleşme bulunmamaktadır.
- F_A ve F_B anlamlı ve t istatistiği anlamsız ise kararsız bölgede yer almaktadır.
- F_A ve t anlamlı ve F_B istatistiği anlamsız ise kararsız bölgede yer almaktadır (Yılancı vd., 2020).

Tablo 3.7. FARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları

		Test İstatistiği	90%	95%	99%	Optimal Frekans	min AIC
lnGDP=f(PSE)	F_A	8.408	8.317 ^c	10.418	12.906	0.6	-7.651
	t	-4.179	-3.625	-3.939 ^b	-4.591		
	F_B	4.405	3.512	4.080 ^b	4.336 ^a		
CAB=f(PSE)	F_A	7.299	6.702 ^c	7.654	20.405	1	4.184
	t	-3.448	-3.393 ^c	-3.767	-5.850		
	F_B	1.682	1.402 ^c	1.255	0.586		
INF=f(PSE)	F_A	8.282	7.382 ^c	10.335	18.833	0.9	7.746
	t	-4.499	-3.425	-4.140 ^b	-5.368		
	F_B	0.524	0.446 ^c	0.895	1.253		
UN=f(PSE)	F_A	6.157	5.487 ^c	6.483	8.090	4.6	2.920
	t	-3.753	-2.942	-3.500 ^b	-3.911		
	F_B	2.404	0.210	0.858	0.919 ^a		

Not: Bootstrap sayısı 1000 olarak alınmıştır. a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Banerjee vd. (2017) fourier eşbütünleşme modelinde boş hipotez fourier eşbütünleşme olduğunu, alternatif hipotez ise fourier eşbütünleşme olmadığını iddia etmektedir. Tabloda yer alan sonuçlara göre doğal logaritması alınmış gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal üretime oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[\ln GDP=f(PSE)]$ F_A istatistiği %10 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[CAB=f(PSE)]$ F_A istatistiği %10 anlam seviyesinde, t istatistiği %10 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Enflasyon oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[INF=f(PSE)]$ F_A istatistiği %10 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %10 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

İşsizlik oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[UN=f(TSA)]$ F_A istatistiği %10 anlam seviyesinde, t istatistiği %5 anlam seviyesinde ve F_B istatistiği %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Elde edilen sonuçlara göre gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme hızı, cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı ile üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarına oranı arasında fourier alanda eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Sonuçlar iktisadi olarak değerlendirildiğinde toplam tarımsal destek değişkeni için yapılan analizler ile benzerlikler gösterdiğini söylemek mümkündür. Tek fark işsizlik oranı değişkeninde bulunmaktadır. Üretici destekleri ile ekonomik büyüme, işsizlik oranı, enflasyon oranı ve cari işlemler dengesi arasında uzun dönemde bir ilişki mevcuttur.

Üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarındaki bir değişimin ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesi muhtemeldir. Zira üretici desteklerinin görece artması

tarımsal üreticilerin maliyetlerini azalttığından daha çok üretmek isteyeceklerdir. Bu da ekonomik büyüklükleri olumlu etkileyecektir.

Öte yandan toplam tarımsal desteklerin aksine üreticiye doğrudan verilen bu destekler işsizlik üzerinde muhtemel azaltıcı etki yapacaklardır. Her ne kadar bu destekler daha çok sermaye yoğun ve emek tasarruf edici yatırımları artabilecek olsa da uzun dönemde üretim kararı alan bireylerin sayısını artırarak istihdam alanı oluşturabilir.

Enflasyon oranı ile uzun dönemli ilişki de tıpkı toplam tarımsal desteklerde olduğu gibi maliyetler üzerinden fiyatlar genel seviyesinin düşmesine neden olabilecektir. Son olarak, üretici desteklerindeki bir artış tarımsal ürün ihracatını pozitif etkileyecektir ve cari dengenin sağlanmasına pozitif katkı verecek, bir diğer deyişle cari açığın Türkiye özelinde azalmasına neden olacaktır.

Tablo 3.8. FARDL Uzun Dönem Parametreler

	$\ln GDP=f(PSE)$	$CAB=f(PSE)$	$INF=f(PSE)$	$UN=f(PSE)$
	Parametre	Parametre	Parametre	Parametre
δ_0	2.421 (0.00) ^a	0.856 (0.62)	32.257 (0.046) ^b	15.557 (0.00) ^a
δ_1	-0.003 (0.28)	2.760 (0.00) ^a	34.128 (0.00) ^a	-0.256 (0.717)
δ_2	-0.041 (0.00) ^a	0.645 (0.09) ^c	17.484 (0.00) ^a	0.241 (0.716)
δ_4	0.0007 (0.00) ^a	-0.123 (0.029) ^b	0.215 (0.074) ^c	-0.231 (0.00) ^a

Not: a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılıkları ifade etmektedir.

İkinci aşamada eşbütünleşme katsayıları elde edilmektedir. Böylece değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin yönü ve büyüklüğü yorumlanabilecektir. Buna göre, gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [$\ln GDP=f(PSE)$] sabit terim ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 anlam seviyesinde, üretici desteklerinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı ise %1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının %1 artması gayrisafi yurtiçi hasılayı %0.007 artırmaktadır.

Cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde [$CAB=f(PSE)$] sabit terim istatistiksel olarak anlamsız, sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına

ait parametreler sırasıyla %1 ve %10 anlam seviyesinde, üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranı ise %5 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının %1 artması cari işlemler açığının gayrisafi yurtiçi hasılaya oranını %0.123 azaltmaktadır.

Enflasyon oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[INF=f(PSE)]$ sabit terim %5 anlam seviyesinde, sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler %1 ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranı ise %10 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre toplam üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının %1 artması durumunda enflasyon oranını %0.215 artırmaktadır.

Son olarak işsizlik oranının bağımlı ve üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranının bağımsız değişken olduğu modelde $[UN=f(PSE)]$ sabit terim %1 anlam seviyesinde anlamlı iken sinüs ve kosinüs fonksiyonlarına ait parametreler istatistiki olarak anlamsızdır. Üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranı ise %10 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre üretici desteklerinde %1’lik oransal bir artış işsizliği %0.231 oranında azaltmaktadır.

Elde edilen katsayılar iktisadi olarak değerlendirildiğinde, üretici desteklerinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği söylenebilir. Bununla birlikte etkinin gücü oldukça düşüktür. Zira tarımsal destekler arttıkça üretim artacak ve GSYİH’ye olumlu etki yapacaktır. Üretici desteklerindeki %1’lik bir artışın GSYİH’ye etkisi ancak %0.0007 kadardır. Etkinin bu denli zayıf olması tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payının düşük olmasına bağlı olabilir. Aynı zamanda bu sonuç üretici desteklerinin etkinliğinin kısıtlı olmasından kaynaklanabilir. Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün payının sürekli olarak azalması etkinin zayıflığının bir sebebi olarak görülebilir. Toplam tarımsal desteklere ait katsayı ile karşılaştırıldığında miktarın daha az olması nedeni ile katsayının da küçüldüğü görülebilir.

Cari açık üzerindeki etkisine bakıldığında üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranında yaşanan bir artışın, cari açığın %0,123 azalacağı görülmektedir. Desteklerdeki oransal artış tarımsal üretimin artmasına, üretimdeki artış fiyat kanalından ihracatta rekabetçi bir konuma gelmemize neden olacaktır. Böylece ihracattaki artış cari açığın da oransal olarak artmasına neden olacaktır. Toplam tarımsal

destekler için yapılan analiz ile karşılaştırıldığında katsayının nispi olarak azaldığı görülmektedir. Bu durum kapsam açısından değerlendirildiğinde beklenen bir durum olduğu söylenebilir. Toplam tarımsal destekler ile karşılaştırıldığında cari açık üzerindeki etkinin daraldığını görmek mümkündür. Zira miktar anlamında toplamın içerisinde bulunan tüketici destekleri ve genel destek hizmetlerinin bulunması etkinliği artırmaktadır.

Enflasyon oranı üzerindeki etkileri bulmak amacı ile kurulan model sonuçlarına göre üretici desteklerinin tarımsal çıktı miktarına oranındaki %1’lik bir artışı enflasyon oranını %0.215 artırdığı görülmektedir. Üretici desteklerindeki bir artış durumunda tarımsal üretimde artış yaşanması, bu artışın da fiyatlar genel seviyesi üzerindeki etkisinin negatif olması beklenmektedir. Zira ürün miktarındaki artış arzın artması anlamına geleceğinden ürün fiyatlarının da düşmesine neden olacağından, enflasyon oranı artmayacaktır. Türkiye özelinde ortaya çıkan bu sonuç üretici desteklerinin üretim üzerinde sınırlı etkiye sebep olduğu, bunun yanında desteklerin toplam talep üzerinden enflasyon oranını artırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim üretici desteklerinin ekonomik büyümeye katkısının ne denli az olduğu katsayısı üzerinden de görülebilir. Yine toplam tarımsal desteklerin enflasyon üzerindeki etkisi ile karşılaştırıldığında destek miktarının daha az olmasından dolayı katsayının da küçüldüğü görülebilir.

Toplam tarımsal desteklerden farklı olarak üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarına oranı işsizlik oranı üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilidir. Üretici desteklerinde %1’lik bir artış işsizlik oranını %0.231 kadar düşürecektir. Her ne kadar istatistiki olarak anlamlılık seviyesi %10 seviyesinde ise de iktisadi olarak oldukça anlamlıdır. Çünkü üretici desteklerinin maliyetler üzerindeki düşürücü etkisi üreticilerin üretim kararlarını olumlu etkilerken istihdamı da artıracaktır. İstihdamdaki artış ise işsizlik oranının düşmesine neden olacaktır.

Tablo 3.9. Geleneksel ve Fourier Nedensellik Test Sonuçları

	H ₀ :PSE lnGDP'nin nedeni değildir.						H ₀ :GDP PSE'nin nedeni değildir.					
	Wald	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	k	p	d _{max}	Wald	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	k	p	d _{max}
Fourier Standart GC tek frekans	0.416	0.519	0.502	2	1	-	0.055	0.814	0.804	2	1	-
Fourier TY tek frekans	3.662	0.056 ^c	0.064 ^c	1	1	1	1.340	0.247	0.277	1	1	1
Fourier Standard GC birikimli frekans	0.757	0.384	0.390	3	1	-	1.022	0.312	0.316	3	1	-
Fourier TY birikimli frekans	2.413	0.491	0.492	3	3	1	1.465	0.690	0.706	3	3	1
	H ₀ :PSE CAB'ın nedeni değildir.						H ₀ :CAB PSE'nin nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	0.913	0.822	0.838	2	3	-	0.465	0.926	0.920	2	3	-
Fourier TY tek frekans	0.125	0.724	0.699	1	1	1	0.005	0.945	0.951	1	1	1
Fourier Standard GC birikimli frekans	0.476	0.924	0.920	3	3	-	0.524	0.914	0.920	3	3	-
-Fourier TY birikimli frekans	2.810	0.422	0.444	3	3	1	0.279	0.964	0.965	3	3	1
	H ₀ :PSE INF'in nedeni değildir.						H ₀ :INF PSE'nin nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	5.510	0.138	0.173	1	3	-	5.949	0.114	0.146	1	3	-
Fourier TY tek frekans	2.601	0.457	0.450	1	3	1	5.795	0.122	0.147	1	3	1
Fourier Standard GC birikimli frekans	9.441	0.024 ^b	0.055 ^c	3	3	-	2.848	0.416	0.410	3	3	-
Fourier TY birikimli frekans	8.037	0.045 ^b	0.088 ^c	3	3	1	1.891	0.595	0.590	3	3	1
	H ₀ :PSE UN'un nedeni değildir.						H ₀ :UN PSE'nin nedeni değildir.					
Fourier Standart GC tek frekans	9.536	0.023 ^b	0.037 ^b	2	3	-	0.621	0.892	0.891	2	3	-
Fourier TY tek frekans	8.810	0.00 ^a	0.00 ^a	2	1	1	0.080	0.777	0.781	2	1	1
Fourier Standard GC birikimli frekans	9.397	0.024 ^b	0.041 ^b	3	3	-	0.888	0.828	0.801	3	3	-
Fourier TY birikimli frekans	4.337	0.227	0.026	3	3	1	1.127	0.770	0.778	3	3	1

Notlar: a, b, c değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir. Bootstrap sayısı 1000'dir. k; optimal frekans, p; optimal gecikme uzunluğu, d_{max}; maksimum bütünleşme derecelerini, GC; Granger nedenselliği, TY; Toda-Yamamoto nedenselliği ifade etmektedir. Optimal gecikme uzunluğunun seçilmesinde Akaike Bilgi Kriteri kullanılmaktadır. Granger'a dayalı nedensellik testleri Enders ve Jones (2016), TY tabanlı nedensellik testleri ise Nazhoğlu vd., (2016) tarafından geliştirilmiştir.

Üçüncü aşamada nedensellik analizlerine yer verilmektedir. Toplam tarımsal desteklerin etkilerini incelerken kullanılan yöntemler üretici destekleri için de kullanılmaktadır. Bu nedenle metodolojik konular tekrar burada verilmemektedir.

İlk olarak üretici desteklerinin tarımsal çıktı miktarına oranı ile gayrisafi yurtiçi hasılanın büyüme oranı arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde, değişkenler arasında üretici desteklerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu, fakat bu nedenselliğin sadece Fourier TY tek frekanslı yöntemden %10 anlamlılık seviyesinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarı ile cari işlemler dengesinin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı arasındaki ilişki incelendiğinde değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir.

Üretici desteklerini gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı ile enflasyon oranı arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde üretici desteklerinden enflasyon oranına doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre Fourier standart Granger nedensellik birikimli frekans ve Fourier Toda – Yamamoto birikimli frekans metotlarına göre bulunan bu nedensellik ilişkisi asimptotik olasılık değeri %5, bootstrap olasılık değeri ise %10 anlam seviyesinde istatistiki olarak anlamlıdır. Enflasyon oranından üretici desteklerine doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarına oranı ile işsizlik oranı arasındaki ilişki incelendiğinde yine tek yönlü bir nedenselliğin varlığı karşımıza çıkmaktadır. Buna göre üretici desteklerinden işsizlik oranına doğru fourier Toda-Yamamoto tek frekans nedensellik testinde asimptotik ve bootstraplı modellerde %1 anlam seviyesinde, Fourier standart Granger tek frekans nedensellik, Fourier standart Granger birikimli frekans ve Fourier Toda Yamamoto birikimli frekans nedensellik analizleri ise hem asimptotik hem de bootstraplı modeller için %5 anlam seviyesinde nedenselliğin olduğu elde edilmiştir.

Nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlar iktisadi olarak değerlendirildiğinde eşbütünleşme test sonuçları ile benzerliklerin olduğu söylenebilir. Sadece bir nedensellik testi üretici desteklerinin ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermektedir. İstatistiki anlamlılık seviyesi de düşüktür. Buna göre üretim destekleri ekonomik çıktıyı sınırlı bir şekilde artıracaktır. Toplam tarımsal destekleri ile karşılaştırıldığında,

nedenselliğin zayıfladığı görülmektedir. Bu durum toplam desteklerin daha geniş kapsamlı bir tanımı olduğundan, üretici desteklerini de ihtiva ettiğinden nedensellik seviyesi daha yüksek olabilir.

Üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktı miktarına oranı ile cari açığın ekonomik büyümeye oranı arasında bir nedensellik bulunmamaktadır. Bu durum iktisadi olarak değerlendirildiğinde, üretici desteklerinin tarımsal üretim üzerinde yeteri kadar artışa neden olmadığından ihraç edilebilecek ürünün ortaya çıkmasını engellemekte, bu da cari açık üzerinde herhangi bir etkisinin olmamasına sebebiyet vermektedir. Sonuçlar toplam tarımsal desteklerin cari açık üzerindeki etkisi ile karşılaştırıldığında benzer şekilde üretici desteklerinin cari açığın bir nedenseli olmadığı görülmektedir.

Enflasyon oranı ile üretici destekleri arasındaki ilişkiyi gösteren sonuçlara bakıldığında tek yönlü bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. %5 seviyesinde anlamlı olan bu sonuca göre üretici desteklerindeki artış enflasyon oranını artırmaktadır. Normal şartlar altında üretici desteklerindeki bir artış durumunda tarımsal üretimde artış yaşanması, bu artışın da fiyatlar genel seviyesi üzerindeki etkisinin negatif olması beklenmektedir. Zira ürün miktarındaki artış arzın artması anlamına geleceğinden ürün fiyatlarının da düşmesine neden olacağından, enflasyon oranı artmayacaktır. Türkiye özelinde ortaya çıkan bu sonuç üretici desteklerinin üretim üzerinde sınırlı etkiye sebep olduğu, bunun yanında desteklerin toplam talep üzerinden enflasyon oranını artırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim üretici desteklerinin ekonomik büyümeye katkısının ne denli az olduğu katsayısı üzerinden de görülebilir.

Son olarak üretici desteklerinin toplam tarımsal çıktıya oranı ile işsizlik oranı arasındaki nedensellik yönü üretici desteklerinden işsizlik oranına doğru olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu durum üreticiye verilen desteklerin istihdamı artırdığı ve bu yolla işsizlik oranını etkilediği şeklinde yorumlanabilir. Zira üretici desteklerinin maliyetler üzerindeki düşürücü etkisi üreticilerin üretim kararlarını olumlu etkilerken istihdamı da artıracaktır. İstihdamdaki artış ise işsizlik oranının düşmesine neden olacaktır.

Son olarak eşbütünleşme testlerinde herhangi bir uzun dönem ilişkinin görülmediği işsizlik oranı ile toplam tarımsal destekler arasındaki ilişki incelendiğinde, toplam tarımsal desteklerden işsizlik oranına doğru düşük anlamlılık seviyesinde ilişki ortaya çıkmıştır. Bu uzun dönemde görülmeyen ilişkinin kısa dönemde bir miktar

olabileceğini göstermektedir. Desteklerin kısa dönemde de olsa işsizliği düşürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan işsizlik oranından toplam kırsal desteklere doğru ortaya çıkan nedensellik ilişkisinin istatistiki anlamlılığı %1 seviyesindedir. İktisadi olarak değerlendirildiğinde işsizlik oranındaki artışı azaltabilecek tarımsal politikaların uygulanması nedenselliğin ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarım sektörü kendi hassas yapısı nedeniyle özel ilgi gerektiren bir sektördür. Tarımsal üretimin desteklenmesi küresel olarak kritik bir konudur ve ülkeler genellikle kendi tarım sektörlerine çeşitli şekillerde destekler sağlamaktadır. Desteğin düzeyi ve türü, her ülkenin özel koşullarına ve önceliklerine bağlı olarak değişebilmektedir. Türkiye'de de tarımsal desteklerin dünya gündemindeki gelişmelerle uyumlu hale getirilmesi ve üretimden bağımsızlaştırılması için çalışmalar yapılmaktadır. Aşırı üretimden ziyade sürdürülebilir tarım uygulamaları, çevrenin korunması ve kırsal kalkınmayı teşvik gibi üretimden bağımsız destekler de söz konusudur. Bu çabaların amacı, Türkiye'de küresel tarım politikaları ve uygulamalarıyla uyumlu, sürdürülebilir ve rekabetçi bir tarım sektörü yaratmaktır. Türkiye, üretim seviyelerinin ötesine geçen ve çevresel sürdürülebilirlik, kırsal kalkınma ve çiftçilerin geçim kaynaklarına odaklanan destekler sağlayarak, tarım sektörünün uzun vadede yaşayabilirliğini sağlamayı amaçlamaktadır. 2000'lerin başından beri genel olarak dünyada tarım politikalarında destek uygulamalarının üretimden ayrıştırılmasına yönelik genel bir eğilim söz konusudur. Bu değişim, desteği şeffaf fiyatlandırma politikaları ve piyasa sinyalleri ile uyumlu hale getirerek çiftçileri daha rekabetçi bir küresel pazara hazırlamayı amaçlamaktadır. Son yıllarda yaşanan Ukrayna-Rusya savaşı, salgın, iklim ve su sorunları gibi negatif durumlar tarıma öncelikli önem verilmesi gerçeğini gözler önüne sermiştir.

Tarım desteklerinde kullanılan önemli bir gösterge de üretici destekleri tahminidir. Üretici Destek Tahmini (Producer Support Estimate - PSE), çiftçilere sağlanan tarımsal destek düzeyini ölçmek için yaygın olarak kullanılan göstergelerden biridir. PSE özellikle piyasa fiyat desteğine odaklanır ve yurtiçi fiyatların uluslararası piyasa fiyatlarının ne kadar üzerinde desteklendiğini ölçmektedir. Bu değer 2021 yılında, OECD ortalamasında 15.9 iken Türkiye'de 15.1, ABD 10.5, AB 17.6 ve Çin'de 16,2 seviyesindedir. 1990-2021 yılları arasında Çin ve ABD üretici destekleri OECD ortalamasının altında, AB, OECD ortalamasının üstünde seyretmektedir. Türkiye'de ise 2003-2017 yılları arasındaki üretici destekleri OECD ortalamasının oldukça üstünde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin dünya ekonomisinde daha güçlü bir konuma gelebilmesi

için küresel uygulamalarla entegre, verimli ve rekabetçi orta ve uzun vadeli politikaların benimsenmesi büyük önem taşımaktadır.

Tarım ürünlerinin ithalat ve ihracatında yıllar itibari ile artışlar yaşansa da toplam ihracat ve ithalat içerisindeki payı çalışmanın incelendiği yıllar içerisinde azalmıştır. Tarım sektörü istihdamında 1990'lı yılların başına göre yaklaşık % 37 oranında azalış meydana gelmiştir. Bu düşüş tarımsal ürünlerin GSYİH içerisindeki payında da kendini göstermiştir. Tarımsal desteklerin GSYİH oranı da düşmektedir ancak AB, ABD ve Çin ekonomilerinde bu değişim daha durağanken Türkiye'de daha keskin bir durum söz konusudur.

Tarımın 2021 yılında GSYİH içerisindeki % lik payı ABD'de 1, AB'de 1.7, Çin'de 7.3, Türkiye'de 5.5 oranındadır. Aynı yılda tarımdaki yıllık büyüme yüzdesi ABD'de -19.5, AB'de 0.7, Çin'de 7.1, Türkiye'de 5.5 oranında gerçekleşmiştir. ABD'de toplam istihdamın % 2'si AB'de %4 ü Çin'de %24 ü Türkiye'de ise %17 si tarım sektöründe çalışmaktadır.

ABD ve AB'de 2022 yılında toplam tarımsal hammadde ithalatı mal ithalatının %1 ini, Çin ve Türkiye'de % 3 ünü oluşturmaktadır. Toplam tarımsal hammadde ihracatı ise mal ihracatının ABD'de %2 sini, AB ve Türkiye'de %2 sini oluşturmaktadır. Mal ithalatının Türkiye'de % 6 sı, ABD'de % 7 si Çin ve AB ülkelerinde % 9 u gıda ithalatından, mal ihracatının Türkiye'de % 12 si ABD ve AB'de %10 u, Çin'de %2 si gıda ihracatından oluşmaktadır.

Tarımsal teşviklerin öncelikli amacı sektördeki üreticilerin ve sektörde çalışanların gelirlerinin iyileştirilmesidir. Bunun yanında tarım sektörü gıda güvenliği, kırsal kalkınma, sürdürülebilir tarım, piyasa istikrarı, araştırma ve inovasyon, sosyal ve kültürel mirası koruma amaçlarıyla da desteklenmektedir.

Tarımsal teşvikler belirli sorunların ele alınmasında rol oynayabilirken, tarım sektöründeki tüm sorunları çözmek için yalnızca teşviklere bel bağlamaktan kaçınmak önemlidir. Teşviklere aşırı bağımlılık piyasa çarpıklıklarına, verimsiz kaynak dağılımına ve devlet desteğine bağımlılığa yol açabilir. Sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek için piyasa etkinliğini, inovasyonu ve verimlilik artışını destekleyen tamamlayıcı politikaların uygulanması çok önemlidir. Politika yapıcılarının tarımsal teşviklerin etkilerini dikkatle değerlendirmesi, kısa vadeli destek ile uzun vadeli sürdürülebilirlik

arasında bir denge kurması ve tarım politikalarını oluştururken daha geniş ekonomik bağlamı göz önünde bulundurması çok önemlidir. Rekabetçiliği, kendi kendine yeterliliği ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik ederek, tarımsal teşvikler tarımsal kalkınmayı desteklemek için daha büyük bir stratejinin parçası olarak etkili bir şekilde kullanılabilir. Türkiye, tarımsal altyapı, teknoloji ve kapasite geliştirme yatırımlarına öncelik vererek tarımsal rekabet gücünü artırabilir, verimliliği yükseltebilir, gıda güvenliğini sağlayabilir ve sürdürülebilir kırsal kalkınmayı destekleyebilir. Bu tedbirler, sektörün büyümesi ve uzun vadeli sürdürülebilirliği için elverişli bir ortam yaratmak amacıyla daha geniş tarım politikaları ve stratejileri ile uyumlu hale getirilmelidir.

Bu çalışmada tarımsal teşviklerin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla Türkiye ekonomisinin 1986 – 2021 dönemine ait veriler kullanılarak Fourier temelli ekonometrik analiz yöntemleri ile test edilmiştir. Makroekonomik değişkenler olarak ekonomik büyüme, işsizlik, enflasyon ve cari denge modele dahil edilmiş, tarımsal destek göstergeleri olarak da toplam tarımsal destekler ile üreticilere verilen tarımsal teşvikler ayrı ayrı modellenmiştir.

İlk etapta birim kök analizleri ile serilerin durağanlık seviyeleri ölçülmüş, sonrasında uzun dönemli ilişkileri eşbütünleşme testleri ile analiz edilmiştir. Uzun dönem katsayıları yorumlanmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre hem toplam tarımsal teşvikler hem de üretici destekleri ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bununla birlikte iki desteğinde ekonomik büyüme üzerindeki etkisi oldukça zayıftır. Bu durum desteklerin etkinliğinin düşük olduğu şeklinde yorumlanabilir. Benzer olarak Sağdıç ve Çakmak (2021) tarafından yapılan çalışmada da tarım sektörüne yapılan teşviklerin uzun dönemde sektördeki üretim düzeyini olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde Oğul (2022) tarafından yapılan çalışmanın sonucuna göre tarıma sağlanan teşvikler kısa dönemde üretimi azaltmasına rağmen uzun dönemde üretimi artırmaktadır. Şaşmaz ve Özel (2019) tarafından yapılan çalışmada ise sektöre verilen mali desteklerin sektörün büyümesinde anlamlı bir payının olmadığı belirlenmiştir.

Toplam tarımsal teşvikler ile üretici desteklerinin cari açık üzerindeki etkisi pozitifdir. Desteklerdeki artışların cari açığı azaltıcı etkisi bulunmaktadır. Toplam desteklerin üretici desteklerine göre etkisi görece fazladır. Bu diğer desteklerin de

tarımsal ihracatı artırıcı etkisinin olduğunu gösterebilir. Hem nedensellik hem de eşbütünleşme analizi uzun dönem katsayıları bunu desteklemektedir.

Tarımsal teşviklerin işsizlik üzerindeki etkisi incelendiğinde farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Tarımsal teşviklerin toplamı dikkate alındığında işsizlik oranı üzerinde etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan üretici desteklerinden işsizlik oranına doğru azaltıcı bir etkinin olduğu görülmektedir. Bu durum tarımsal üretime dolaylı olarak verilen desteklerden ziyade, maliyetleri düşürücü etkisi olan üretici desteklerinin işsizliği düşürücü etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak tarımsal teşviklerin enflasyon oranı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Hem toplam tarımsal teşviklerin hem de üretici teşviklerinin enflasyon oranı üzerindeki etkisi enflasyonu artırıcı yöndedir. Teorik olarak tarımsal teşviklerin üretimi artırması ile tarımsal ürün fiyatları üzerinde aşağı yönlü bir etki yapması ve böylece enflasyon oranının düşmesi öngörülmektedir. Ekonometrik analiz sonuçlarının bunun tersine çıkması her iki destek değişkeninin de ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin zayıf oluşu ile ilişkilendirilebilir. Çünkü desteklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin zayıf olması desteklerin üretimi artırmadığı, aksine toplam talebin artmasına neden olduğunu göstermektedir. Özellikle tüketiciye yönelik destekler hanehalkının talebini artıracak ve böylece fiyatlar genel seviyesinin artmasına neden olabilecektir. Toplam tarımsal teşviklerin enflasyon üzerindeki etkisini gösteren katsayının üretici desteklerine ait katsayıdan büyük olması bu yorumu desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- AB ve Türk Tarımı, https://www.ankaratb.org.tr/lib_upload/140_AB%20ve%20T%C3%BCrk%20Tar%C4%B1m%C4%B1_08_07_2013.pdf (Erişim tarihi: 26.02.2023)
- Abay, C., Sayan, S., Miran, B., Bayaner, A., (2001), “Türkiye’de tarımsal Destek Harcamalarının Enflasyonist Etkilerinin Ekonometrik Analizi”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Proje Raporu 2001-21, Ankara.
- Aktan, C. C., (2001), "Lord Keynes, Keynezyenler ve Fonksiyonalistler", *Yeni Türkiye Dergisi*, Kasım-Aralık, Ankara.
- Atayeter, C., EROL, A., (2011) Türkiye’de Uygulanmakta olan İhracat Teşvikleri, <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/en/download/article-file/107617> (Erişim tarihi: 09.12.2022)
- Ay, A., Yapar S., (2005), “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (13) , 57-80, Konya.
- Aygören, E., (2022), Ürün Raporu Turunçgiller 2022, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Turun%C3%A7giller%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu-TEPGE-353.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)
- Aysu, A., (2002), Tarladan Sofraya Tarım, Su Yayınları, İzmir.
- Aysu, A., (205), Gıda Krizi, Tarım, Ekoloji ve Egemenlik, Metris Yayınları, İstanbul.
- Banerjee, P., Arčabić, V., & Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- Banka Kredilerinin Sektörel Dağılımı, https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7769/Sektorel_Kredi_Dagilimi_Mart_2021.pdf (Erişim tarihi: 11.06.2023)

- Bars, T. (2022), Ürün Raporu Fındık 2022, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/F%C4%B1nd%C4%B1k%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%202022-365%20TEPGE.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)
- Bartik, T. J., (1996), “Eight Issues For Policy Toward Economic Development Incentives”, <https://www.minneapolisfed.org/article/1996/eight-issues-for-policy-toward-economic-development-incentives> (Erişim tarihi:16.12.2022)
- Becker, R.,Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Bekkerman, A., Belasco, E.J., Smith, V.H., (2018), “Where the Money Goes: The Distribution of Crop Insurance and Other Farm Subsidy Payments," *American Enterprise Institute*.
- Berber, M., Bocutoğlu, E., (2010), Makro İktisada Giriş, Derya Kitabevi, Trabzon.
- Bilici, İ. (2010). Türkiye’de Kırsal Kalkınmanın Gelişimi ve IPARD Süreci, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- Budget of the United States Government: Fiscal Year 2006, p.61, <https://www.govinfo.gov/app/details/BUDGET-2006-BUD/context> (Erişim tarihi: 31.05.2023)
- Can, M. ve Esengün, K. (2007). “Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye’nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: SAPARD ve IPARD Örneği”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2. Tokat.
- Christopoulos, D. K.,& Leon-Ledesma, M. A. (2011). International output convergence, breaks, and asymmetric adjustment. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 15, 67–97.
- Çakmak, B., Yıldırım M., Aküzüm T., (2008), Türkiye’de Tarımsal Sulama Yönetimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri, TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi.
- Çelik, K., (2011), Makro İktisada Giriş, Murathan Yayınevi, Trabzon.

- Çelik, T., (2019). Kamu Özel İşbirliği: TİGEM Modeli. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Davran, M.K., Özalp, B., Tok, N., Öztornacı, B., (2017), “Türkiye’de Kırsal Gençlik Açısından İstihdam ve Tarımsal İstihdamın Geleceği”, *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 169-189, Ankara.
- Dellal, İ., “Avrupa Birliği Tarım Politikası ve Türkiye Ders Notları”, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/128943/mod_resource/content/0/DERS%2011%20-%20AB%20Türkiye%20Tar%C4%B1m%20Politikasi.pdf (Erişim tarihi: 23.12.2022)
- Dernek, Z., (2006), “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* , 1(1):1-12, Isparta.
- Dilbaz Alacahan, N., Akarsu, Y., (2017), “AB Ortak Dış Ticaret Politikasının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri”, *Journal of Life Economics* , 4 (1) , 25-38, DOI: 10.15637/jlecon.186.
- Doğan, A., (2009), “Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 9 (17) , 365-392, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28418/302595>
- Doğan, Z., Arslan S., Berkman A.N., (2015), “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 8 (1) ss: 29-41, Niğde.
- Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu(4875 sayılı), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4875.pdf>, (Erişim tarihi:17.11.2022)
- Doğruyol, C., (2006), Kamu Maliyesi Bütçe ve Borçlanma, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Durak, B., Karadağ, N., (2017), “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-1”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, ISSN: 2146-0817 (Online), ss. 89-104. İstanbul.

- Dünya Ticaret Örgütü, https://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-__dto_.tr.mfa#:~:text=T%C3%BCrkiye'nin%20%C3%9Cyeli%C4%9Fi&text=Bu%20kapsamda%20%C3%A7%C4%B1kart%C4%B1lan%20Bakanlar%20Kurulu,DT%C3%96%20oyda%C5%9Fma%20ile%20karar%20al%C4%B1r. (Erişim tarihi: 11.04.2023)
- Edwards, C. Agricultural Subsidies, (2018), <https://www.downsizinggovernment.org/agriculture/subsidies>, (Erişim tarihi: 31.05.2023)
- Enders, W.,&Jones, P. (2016). Grain Prices, Oil Prices, and Multiple Smooth Breaks in A VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics &Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Eraktan, G., Abay, C., vd... (2004), “Türk Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının Sonuçları Üzerine Bir Araştırma”, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2004-53, İstanbul.
- Erdal, İ.Ö., (2019), “Türkiye’deKayıt Dışı İstihdam ve Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Politikaları”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl:8 Sayı:16, İstanbul.
- Eren, E., (2009), İktisat Teorisi, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Eren, G., (2015), “Tarımsal Kapitalizm :Fizyokrasi”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), 6-23, İstanbul.
- Eroğlu, N.A., Bozoğlu, M., Topuz, B.K., Başer U., (2018), “Türkiye’nin Havza Bazlı Destekleme Modelinin Değerlendirilmesi”, The 2nd International UNIDOKAP Black Sea Symposium on BIODIVERSITY, <https://www.researchgate.net/publication/331533412>
- Ertem, B., (2009), “Türkiye ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 21, ss.377-397, Balıkesir.
- Esen, B., (2012), “Örneklerle 6322 Sayılı Kanun Sonrası Yeni Sigorta Prim Teşvik Sistemi”, *Mali Çözüm Dergisi*, Ankara.

- Eser, E., (2011), Türkiye’de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler, TC. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Fasal, A., (2019). Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri İçin Kurumsal Performans Karnesi Önerisi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi.), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Fletcher, K. (2002), “Tax Incentives in Cambodia, Lao PDR, and Vietnam, Prepared for the IMF Conference on Foreign Direct Investment: Opportunities and Challenges for Cambodia”, Lao PDR and Vietnam Hanoi, Vietnam, August 16-17, 2002, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/2002/fdi/eng/pdf/fletcher.pdf> (Erişim tarihi: 16.12.2022)
- Gale, F., Growth and Evolution in China's Agricultural Support Policies
- Gardner, B., (1996), European Agriculture: Policies, Production and Trade, London.
- Gaytancıoğlu, O., (2009), Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası, İTO Yayınları, İstanbul.
- Genç, S., (2020), Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.
- Gülaç, Z.N., (2022), Ürün Raporu Mercimek 2022, Tarımsal ekonomi ve Geliştirme Enstitüsü, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Mercimek%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu-TEPGE-358.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)
- Gümrük Birliği, https://www.ab.gov.tr/gumruk-birligi_46234.html, (Erişim tarihi: 11.03.2023)
- Güresinli, C.N., (2015), Avrupa Birliği ve Türkiye Tarımsal Destekleme Politikaları ve Yapısal Politikaların Tarihi Gelişiminin Değerlendirilmesi, AB Uzmanlık Tezi.
- Gürler, A. Z., (2012), Analitik Tarım Ekonomisi, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Hasdemir, M. (2022), Ürün Raporu Kayısı 2022, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Kay%C4%B1s%C4%B1%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%202022-363%20TEPGE.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)

Hiç Birol, Ö., (2013), “Klasikler, Marx, Keynes ve Sonrası: Laissez-Faire Liberalizmden Günümüz Piyasa Ekonomisine”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, ss. 95-110, Edirne.

<http://doi.org/10.15544/RD.2017.158>, (Erişim tarihi: 09.06.2023)

<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=6¶m2=21&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> (Erişim tarihi: 19.01.2023)

<https://data.oecd.org/agrpolicy/agricultural-support.htm>, (Erişim tarihi:05.02.2023)

https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG?most_recent_value_desc=false&locations=TR (Erişim tarihi:10.06.2022)

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR&view=chart> (Erişim tarihi:30.01.2023)

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=TR&view=chart> (Erişim tarihi:30.01.2023)

<https://eortak.dtm.gov.tr/eortak/login/getPage.htm?page=TAREKSTanim.htm> (Erişim tarihi: 03.12.2022)

https://european-union.europa.eu/system/files/2021-06/eu-pioneers-sicco-mansholt_en.pdf, (Erişim tarihi:24.02.2023)

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-states/#economy> , (Erişim tarihi 15.05.2022)

<https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692#:~:text=Bu%20Genel%20M%C3%BCd%C3%BCrl%C3%BC%C4%9F%C3%BCn%20g%C3%B6revleri%20aras%C4%B1nda,yolunda%20geni%C5%9F%20%C3%A7aplı%20giri%C5%9Fimlerde%20bulunmu%C5%9Ftur> (Erişim tarihi:10.06.2023)

<https://www.invest.gov.tr/tr/investmentguide/sayfalar/incentives-guide.aspx> (Erişim tarihi:12.06.2022)

<https://www.invest.gov.tr/tr/library/publications/lists/investpublications/turkiyede-yatirimlar-icin-devlet-tesvikleri-rehberi.pdf> (Erişim tarihi: 12.06.2022)

<https://www.invest.gov.tr/tr/library/publications/lists/investpublications/tarim-gida-sektoru-raporu.pdf> (Erişim tarihi: 12.06.2022)

[https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5656/Cks-Basvurulari-Icin-Son-Tarih-31-Aralik-2022#:~:text=%C3%87ift%C3%A7i%20Kay%C4%B1t%20Sistemi%20\(%C3%87KS\)%202001,yap%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20idari%20bir%20kay%C4%B1t%20sistemidir.](https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/5656/Cks-Basvurulari-Icin-Son-Tarih-31-Aralik-2022#:~:text=%C3%87ift%C3%A7i%20Kay%C4%B1t%20Sistemi%20(%C3%87KS)%202001,yap%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20idari%20bir%20kay%C4%B1t%20sistemidir.) (Erişim tarihi: 18.02.2023)

<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler> (Erişim tarihi:04.02.2023)

[https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/ar_ge_projeleri/Tebli%C4%9F%20\(2021-24\).pdf](https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/ar_ge_projeleri/Tebli%C4%9F%20(2021-24).pdf) (Erişim tarihi:09.12.2022)

<https://www.tigem.gov.tr/sayfalar/Detay/f1880cda-ccf6-42eb-91a0-bed6e47da70a> (Erişim tarihi: 10.06.2023)

<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/03/30/world-bank-provides-341-million-boost-to-advance-green-and-competitive-growth-of-turkey-s-agricultural-sector> (Erişim tarihi:28.05.2023)

IMF Niyet Mektubu Türkiye, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF-ile-yap%C4%B1lan-Stand-By-D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet-Mektubu.pdf> (Erişim tarihi:02.01.2023)

IMF Niyet Mektubu-Türkiye, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF-ile-yap%C4%B1lan-Stand-By-D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet-Mektubu.pdf> (Erişim tarihi:11.03.2023)

İşgücü İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr> (Erişim tarihi:16.01.2023)

Kabukçu, M.A., Cennet, O., (1998), Tarım Ekonomisi, Damla Ofset, Konya.

Kalaycı, İ., (2012), Türkiye Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları (1923-2023), İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Kanat, Z. (2022), Ürün Raporu Kuru Fasulye 2022, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepege/Belgeler/PDF%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/2022%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporlar%C4%B1/Kuru%20Fasulye%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Raporu%202022-359%20TEPGE.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)
- Kandemir, F., (2010). Dünya ve Türkiye’de Tarımın Finansmanı, T.C. Ziraat Bankası’nın Türkiye Tarımının Finansmanındaki Rolü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.), Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Kandemir, O., (2011), “Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, Cilt 3, no:1, ISSN: 1309-8020 (Online),ss.103-113. Ankara.
- Karaman, S., Yavuz, C. F., (2016), “Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır?”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, ss. 1-14, Bursa.
- Kazgan, G., (2012), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kişman, Z. A., Kırarç, Z. K. (2014). “Dünya Bankası Tarım Kredileri ve Türk Tarım Sektörü”, *Electronic Turkish Studies*, 9(5), p. 1397-1410, Ankara.
- Kurumlar Vergisi Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5520.pdf> (Erişim tarihi:23.10.2022)
- Kuznets, S., (1961), “The Role of Agriculture in 'Economic Development’”, *In Ternational Journal Of Agrarian Affairs*, Vol. III, No. 2.
- Nazlıoğlu, S., Gormus, N. A., &Soytas, U. (2016). Oil Prices and Real Estate Investment Trusts (REITs): Gradual-shift Causality and Volatility Transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168-175.
- Nikolaides, P., (2002), “The New Frontier in State Aid Control: An Economic Assessment of Measures that Compensate Enterprises”, *Intereconomics*, ISSN0020-5346, Springer, Heidelberg, Vol. 37, Iss. 4, pp. 190-197.

- OECD (2022), Agricultural support (indicator). doi: 10.1787/6ea85c58-en (Accessed on 19 November 2022).
- OECD, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022, https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2022_7f4542bf-en (Erişim tarihi:31.05.2023)
- Oğul, B., (2022), “Tarımsal Destekler ve Tarımsal Üretim İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bulgular”, *TEAD*, 8(1), 44-56.
- Olhan, E., (2012), Türkiye’de Reformlar Kapsamında Yoksullaşan Tarım Sektörü, X. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya.
- Özalp, B., Ören, N., (2014), “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*; 20(1): 29-39, Ankara.
- Özgüven, A., (1977), Tarım Ekonomisi ve Politikası, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özgüven, A., (1997), İktisat Bilimine Giriş, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özkan, A., (2016), “Türkiye Tarımında Yaşanan Sorunlar ve Alternatif Tarımsal Üretim Anlayışlarının Değerlendirilmesi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19 - Sayı: 35, Balıkesir.
- Özkan, Z., (2022), Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, 2022 <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Ocak%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Rapor%C4%B1/Zeytinya%C4%9F%C4%B1,%20Ocak-2022%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu%20--+.pdf> (Erişim tarihi:26.01.2023)
- Öztürk ř., Nas, F., İçöz, E., (2008), “24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/2, 15-32, Isparta.
- Özüdoğru, T., Miran, B., Top, B.T., Uçum, İ., (2015), Pamuk, Ayçiçeği, Soya Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, Yayın No:262, Ankara.

- Pakdemirli, B., Birişik N., Aslan İ, Sönmez B, Gezici M., (2021), “Türk Tarımında Dijital Teknolojilerin Kullanımı ve Tarım-Gıda Zincirinde Tarım 4.0”, *Toprak Su Dergisi*, 10 (1): (78-87), Ankara.
- Pehlivan, O., (2013), Kamu Maliyesi, Yetkin Yayınları, Trabzon.
- Performans Programları 2023,
https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Performans%20Programlar%C4%B1/2023_TOB_Performans_Program%C4%B1.pdf (Erişim tarihi:05.02.2023)
- Sağdıç , E., Yıldız, F., (2019), Türkiye’de Tarım Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşviklere Genel Bir Bakış, Ekin Basım Yayın Dağıtım, ss. 163-167, Bursa.
- Sağdıç, E.N., Çakmak, E., (2021), “Tarımsal Destek Ödemeleri ile Tarımsal Üretim Düzeyi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (2): 1858-1880, Ankara.
- Saraçoğlu, M., Bulut, E., (2004), “Tarımın Kalkınmadaki Rolü ve Türkiye’de Tarımsal Teşvikler”, *G.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*, 1/2004, ss. 47-62. Ankara.
- Savaş, V., (2000), İktisadın Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Selim, S., Koçtürk, M., Eryiğit, P., (2014), “ Türkiye’de yatırım teşvikleri ve sabit yatırımların istihdam üzerine etkisi: Panel veri analizi” *Ege Akademik Bakış Dergisi*, cilt 14, sayı 4, ss. 661-673. İzmir.
- Semerci, A., (2019), “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, *ÇOMÜ Zir. Fak. Derg.*, 7 (1): 181–186, Çanakkale.
- Serdengeçti, T., (2022), Türkiye’de Yatırım Teşvik Mevzuatı, 2017, Ankara Sanayi Odası Yayınları, <https://www.aso.org.tr/wp-content/uploads/2016/01/Yat%C4%B1r%C4%B1m-Tes%CC%A7vikleri-135x195mm-Book-V17-Son.pdf> (Erişim tarihi: 23.10.2022)
- Seyidoğlu, H., (2020), Uluslararası İktisat, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- Smith, A., (2006), Milletlerin Zenginliği, çev: Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Soylu, C., Demirci A., (2021), “İhracat Teşvik Yöntemleri ve Eximbank Kredilerinin İhracat Üzerindeki Rolü”, *Gümrük Ticaret Dergisi*, 8(23), 22-33, Ankara.

- Stiglitz, J.E., (1987), "Some Theoretical Aspects of Agricultural Policies, The World Bank Research Observer", Jan., Vol. 2, No. 1 pp. 43-60.
- Susam, N., Bakkal, U., (2008), "Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri" *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ. İ. B. F. Dergisi*, (C.X ,S I), ss. 327-357. Afyon.
- Şahinöz, A., (2000), "Tarım Reformu “ Made in IMF”, *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, ss. 287-305, Ankara.
- Şaşmaz, M. Ü., Özel, Ö., (2019), "Tarım Sektörüne sağlanan Mali Teşviklerin Tarım sektörü Gelişimi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 61, 50-65, Kütahya.
- Şimşek, O., (2019), "Çin’in Küresel Gıda Politikası ve Modern Gıda Rejimindeki Rolü", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 3(1), 71-82, Ankara.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile İşbirliği Olan Küresel ve Bölgesel Uluslararası Kuruluşlar, 2013, Ankara,
<https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%C4%B1%20Kurulu%C5%9Flar/K%C3%BCresel%20ve%20B%C3%B6lgesel%20Uluslararası%C4%B1%20Kurulu%C5%9Flar.pdf> (Erişim tarihi: 07.05.2023)
- T.C. Tarım ve orman Bakanlığı, (2021), 2020 Performans programı,
<https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Lists/Duyuru/Attachments/90/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%9EI%202020%20PERFORMANS%20PROGRAMI.pdf> Erişim tarihi:09.01.2021).
- Takım, A., Ersungur, Ş. M., (2018), "Türkiye’de teşvik sisteminin yapısı, sorunları ve Etkinliği Üzerine Bir Politika Önerisi: Tek Bir Uygulamacı Kuruluş Sorunları Çözer mi?", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 3, Erzurum.
- Tarım Ürünleri Piyasaları, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2022-Temmuz%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/15-%C4%B0NC%C4%B0R%20T%C3%9CP%20TEMMUZ%202022.pdf> (Erişim tarihi: 26.01.2023)

- Tarım Ve Orman Bakanlığı “2019-2023 Stratejik Planı”, <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf> (Erişim tarihi: 05.06.2023).
- Taşkın, Y., (2017), “Yeni Bir Vergi Teşvik Kurumu: Bölgesel Yönetim Merkezleri”, *Mali Çözüm Dergisi*, Ankara.
- Tekin, A., (2006), “Vergi Teşvikleri ve Ekonomik Etkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 16, Isparta.
- Terin, M., Aksoy, A., Güler, İ. O., (2013), “Tarımsal Büyümeye Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma”, *Iğdır Üni. Fen Bilimleri Enst. Derisi*, 3(3): 41-50, 2013
- The Uruguay Round, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact5_e.htm (Erişim tarihi:14.03.2023)
- Thomas, N., (2013), Going out: China's food security from Southeast Asia, *The Pacific Review*, 26: 5, 531-562, DOI: 10.1080/09512748.2013.842313, (Erişim tarihi: 09.05.2023)
- Ticaret Bakanlığı Devlet Yardımları Rehberi, <https://ticaret.gov.tr/data/5b87fac913b8761160fa1cf0/Devlet%20Yard%C4%B1mlar%C4%B1%20Rehberi%202022.pdf> , (Erişim tarihi:19.11.2022)
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Todd, L.P., (1950), The Marshall Plan: A program of International Cooperation, 1950, Washington D.C.
https://books.google.com.tr/books?id=OZFWrgEACAAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=turkey&f=false (Erişim tarihi: 25.05.2023)
- Tomanbay, M., (2019), “İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:8 Sayı:15, İstanbul.
- Topal, M.H., (2016), “Teşvik Politikalarının Gerekçeleri ve Etkinliği: Kuramsal Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2), İstanbul.

- TÜİK, (2021), İşgücü istatistikleri 2019, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2019-33784>, (Erişim tarihi:09.01.2021).
- Tunç, H. (2011). “Türkiye'nin Avrupa Birliği Gümrük Birliği'ne Girmesinin Türk Tarımı Üzerindeki Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49 (0) , 217-229, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8107> (Erişim Tarihi: 20.02.2023), İstanbul.
- Tüik Haber Bülteni, 30.11.2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-III.-Ceyrek:-Temmuz-Eylul-2022-45551> (Erişim tarihi:29.01.2023)
- Türkiye- AB Gümrük Birliği, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-gumruk-birligi.tr.mfa#:~:text=1963%20Ankara%20Anla%C5%9Fmas%C4%B1yla%20b a%C5%9Flat%C4%B1lan%20b%C3%BCt%C3%BCnle%C5%9Fme,Ocak%20 1996%20tarihinden%20itibaren%20tamamlanm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r.> (Erişim tarihi:11.03.2023)
- Türkiye-AB Tercihli Tarım Ürünleri Ticareti, <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/tarim>, (Erişim tarihi:26.02.2023)
- USDA-ERS Economic Research Report No. 153, 2013
- Ünsal, E.M., (2017), Makro iktisat, Murat Yayınları, İstanbul.
- Vatandaşın Bütçe Rehberi 2022 Yılı Bütçesi, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/2022_Vatandasin-Butce-Rehberi.pdf (Erişim tarihi: 04.02.2023)
- What is The World Trade Organization?, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact1_e.htm, (Erişim tarihi: 14.04.2023)
- Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, H. Çılbant, C., (2006), “Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, cilt 13, Sayı:2, ss.97-118. Manisa.
- Yalman, İ.N., (2010), “Gülmez M., Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Sivas İli Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, Erzurum.

- Yasa, D. B, (2017), “İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2): 281-198, Muş.
- Yatırım Teşvik Uygulamaları, <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri/md0103011615> (Erişim tarihi:23.10.2022)
- Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar, Karar Sayısı: 2012/3305, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120619-1.htm> (Erişim Tarihi: 23.10.2022)
- Yavuz, A., (2010), “Bir Maliye Politikası Aracı Olarak Yatırım Teşviklerinin Rekabet Koşulları Altında Özel Kesim Yatırımları ve İstihdam Üzerine Etkisi: Ekonometrik bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, Isparta.
- Yavuz, F., (2005), Türkiye’de Tarım, Tarım Köy İşleri Bakanlığı, https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/yayinlar/turkiyede_tarim.pdf, (Erişim tarihi: 13.09.2022) Ankara.
- Yeni, R., Dölekoğlu, Ö.C., (2003), Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri, Tarımsal Ekonomik Araştırma Enstitüsü Yayınları, (Yayın No: 98), Ankara.
- Yılcı, V., Bozoklu, S., ve Gorus, M. S. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. *Sustainable Cities and Society*, 55, 102035.
- Yılmaz, E., Yaşar, E., (2020), “Türkiye’de Hayvancılık Desteklerinin Yurt İçi Kırmızı Et Fiyatlarına Etkisi”, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 81-94. Mersin.
- Zawojka, A., (2018), The Pros and Cons of The EU Common Agricultural Policy, (2021), “Ortak Tarım Politikası”, <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=244> (Erişim tarihi:19.11.2021)
- 2007 yılı Programı, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/2007_Yili_Programi.pdf, (Erişim tarihi:24.02.2023)

- 2017 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/2017_Programi_ResmiGazeteNushasi.pdf (Erişim tarihi: 19.02.2023)
- 2020 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/2020_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf (Erişim tarihi:19.02.2023)
- 2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/2021_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf (Erişim tarihi: 19.02.2023)
- 2022 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/2022-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi-26102021.pdf> (Erişim tarihi:19.02.2023)
- 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5363.pdf> (Erişim tarihi:02.01.2023)
- 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf> (Erişim tarihi:03.01.2023)
- 5488 sayılı Tarım Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5488.pdf> (Erişim tarihi:19.02.2023)
- 5488 sayılı Tarım Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (Erişim tarihi:02.01.2023)
- 5488 Sayılı Tarım Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> (Erişim tarihi:19.02.2023)